DIRECTORATE OF DISTANCE EDUCATION

UNIVERSITY OF NORTH BENGAL

MASTER OF ARTS – NEPALI

SEMESTER-II

नेपाली उपन्यास साहित्य

NEP (DE)-PG-C 201

BLOCK – 1

UNIVERSITY OF NORTH BENGAL
Postal Address:
The Registrar,
University of North Bengal,
Raja Rammohunpur,
P.O.-N.B.U., Dist-Darjeeling,
West Bengal, Pin-734013,
India.
Phone: (O) +91 0353-2776331/2699008
Fax: (0353) 2776313, 2699001
Email: regnbu@sancharnet.in ; regnbu@nbu.ac.in
Wesbsite: www.nbu.ac.in

First Published in 2019

All rights reserved. No Part of this book may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission in writing from University of North Bengal. Any person who does any unauthorised act in relation to this book may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.This book is meant for educational and learning purpose. The authors of the book has/have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any existing copyright or other intellectual property rights of any person in any manner whatsoever. In the even the Authors has/ have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for corrective action.

FOREWORD

The Self Learning Material (SLM) is written with the aim of providing simple and organized study content to all the learners. The SLMs are prepared on the framework of being mutually cohesive, internally consistent and structured as per the university's syllabi. It is a humble attempt to give glimpses of the various approaches and dimensions to the topic of study and to kindle the learner's interest to the subject

We have tried to put together information from various sources into this book that has been written in an engaging style with interesting and relevant examples. It introduces you to the insights of subject concepts and theories and presents them in a way that is easy to understand and comprehend.

We always believe in continuous improvement and would periodically update the content in the very interest of the learners. It may be added that despite enormous efforts and coordination, there is every possibility for some omission or inadequacy in few areas or topics, which would definitely be rectified in future.

We hope you enjoy learning from this book and the experience truly enrich your learning and help you to advance in your career and future endeavours.

नेपाली उपन्यास साहित्य

BLOCK-1

एकाइ – 1 उपन्यासको व्युत्पत्ति मूलक अर्थ, उद्भव, परिचय, परिभाषा र उपन्यासका संरचनात्मक घटकहरू ।......................................**8**

एकाइ –2 नेपाली उपन्यासको प्रारम्भ ,विकास र विविध चरणहरू ।.**46**

एकाइ –3 नेपाली उपन्यासको मुख्य मुख्य प्रवृत्तिहरू ।....... १ –३५ ....**86**

एकाइ –4 स्वच्छन्दतावादी र यथार्थवादी उपन्यास..................**131**

एकाइ - 5 नेपाली उपन्यासमा मनोविश्लेषणवादी धारा र मिथकीय प्रयोग ।...**172**

एकाइ 6 ,आञ्चलिकता र नेपाली उपन्यास ।............................**214**

एकाइ 7 , समाजवादी यथार्थवाद वैशिष्ट्य र नेपाली उपन्यास ।....**248**

BLOCK-2

एकाइ – 8, प्रयोगवादी नेपाली उपन्यास ।

एकाइ – 9. नेपाली उपन्यास र लोकजीवन ।

एकाइ – 10, नेपाली उपन्यासमा चित्रित लोक-जीवन तथा लोक-संस्कृति।

एकाइ – 11, नेपाली उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन र उपन्यासमा जातीय अस्मिताको प्रसङ्ग ।

एकाइ – 12, उपन्यासको भाषा-कथावाचक संवादको भाषा ।

एकाइ – 13, नेपाली उपन्यासको भाषिक अध्ययन र नेपाली उपन्यासमा काव्यिक भाषाको सन्दर्भ ।

एकाइ – 14, नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त भाषामा आञ्चलिक वैशिष्ट्य ।

BLOCK-1 नेपाली उपन्यास साहित्य

यस **नपाली उपन्यास साहित्य**अन्तर्गत रहेको यस प्रभाग - १ लाई हामी यसरी अध्ययन गर्न सक्छौं –

एकाइ – १, उपन्यासको उद्भव, परिचय र उपन्यासका संरचनात्मक घटकहरू । यस एकाइमा उपन्यासको उद्भव, परिचय, अर्थ, परिभाषा तथा उपन्यासका संरचनात्मक घटकहरूबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ उपन्यासको उद्भव, उपन्यास शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ, उपन्यासलाई पूर्वीय तथा पाश्चात्य विद्वानहरूले के कसरी परिभाषित गरेका छन् ? यसैगरी उपन्यासका संरचोनात्मक घटकहरू के के हुन् भन्ने कुरोहरूको विवेचनालाई मुख्य आधार गरी यस एकाइलाई अध्ययन – विश्लेषण गरिने छ ।

एकाइ – २, नेपाली उपन्यासको प्रारम्भ, विकास र विविध चरणहरू । यस एकाइमा नेपाली उपन्यासको प्रारम्भिक अवस्था, यसको विकास परम्परा र यसले पार गर्दै आएका विविध चरणहरूबारे विस्तृत रूपमा चर्चा गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ नेपाली उपन्यास विधाको विकास परम्परालाई मुख्य आधार गरी विस्तृत अध्ययन – विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ – ३, नेपाली उपन्यासको मुख्य मुख्य प्रवृत्तिहरू । यस एकाइमा नेपाली उपन्यासको मुख्य मुख्य प्रवृत्तिहरूबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ पाश्चात्य जगतबाट प्रचलित भई नेपाली साहित्यमा भित्रिएका विविध प्रकारका प्रवृत्तिहरूका सैद्धान्तिक चर्चा गरिन्दै नेपाली उपन्यास लेखनमा त्यसको प्रयोग र परम्परालाई मुख्य आधार गरी विस्तृत अध्ययन – विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ – ४, स्वच्छन्दतावादी र यथार्थवादी उपन्यास । यस एकाइमा स्वच्छन्दतावाद र यथार्थवादको सैद्धान्तिक परिचर्चा र त्यसको स्वरूपगत विशेषताको विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ कतिपय मुख्य स्वच्छन्दतावादी र यथार्थवादी नेपाली उपन्यासहरूलाई आधार गरी त्यसको विवेचना यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ – ५, नेपाली उपन्यासमा मनोविश्लेषणवादी धारा र मिथकीय प्रयोग । यस एकाइमा मनोविश्लेषणवाद र मिथ- को सैद्धान्तिक तथा त्यसको स्वरूपगत विशेषताको विस्तृत चर्चा गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ मनोविश्लेषणवाद र मिथकीय प्रयोग भएका प्रमुख नेपाली उपन्यासहरूलाई आधार गरी त्यसको यस एकाइमा विशद् विवेचना गरिने छ ।

एकाइ – ६, आञ्चलिकता र नेपाली उपन्यास । यस एकाइमा आञ्चलिकताको सैद्धान्तिक चर्चा तथा त्यसको स्वरूपगत विशेषताको परिचर्चा गर्दै कतिपय नेपाली उपन्यासहरूबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ आञ्चलिकताको वैशिष्ठ्य भएका कतिपय प्रमुख नेपाली उपन्यासहरूलाई आधार गरी त्यसको सम्यक विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ – ७, समाजवादी यथार्थवाद वैशिष्ठय र नेपाली उपन्यास। । यस एकाइमा समाजवादी यथार्थवादको सैद्धान्तिक चर्चा तथा त्यसको स्वरूपगत विशेषताको परिचर्चा गर्दै केही मुख्य नेपाली उपन्यासहरूबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ समाजवादी यथार्थवादको वैशिष्ठ्य परिलक्षित हुने कतिपय प्रमुख नेपाली उपन्यासहरूलाई आधार गरी त्यसको सम्यक विवेचना यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ – 1 उपन्यासको व्युत्पत्ति मूलक अर्थ, उद्भव, परिचय, परिभाषा र उपन्यासका संरचनात्मक घटकहरू ।

1.0 उद्देश्य

1.1 परिचय

1.2 उपन्यास शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ

1.3 उपन्यासको परिभाषा

1.3.1 पाश्चात्य साहित्यका विद्वानहरू तथा अङ्ग्रेजी शब्दकोश अनुसार उपन्यासको परिभाषा

1.3.2 हिन्दी साहित्यका विद्वानहरू अनुसार उपन्यासको परिभाषा

1.3.3 नेपाली साहित्यका विद्वानहरू अनुसार उपन्यासको परिभाषा

1.4 उपन्यासको उद्भव र परिचय

1.5 उपन्यासका संरचनात्मक घटकहरू

1.5.1 कथावस्तु

1.5.2 चरित्र - चित्रण

1.5.3 संवाद

1.5.4 देश, काल र वातावरण

1.5.5 भाषा - शैली

1.5.6 उद्देश्य वा जीवन दर्शन

1.6 उपसंहार

1.7 सार

1.8 अनुशीलनी

1.9 अतिरिक्त अध्ययन

1.10 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

1.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- उपन्यास शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ
- साहित्यमा उपन्यास विधाको उद्भव र परिचय
- उपन्यासको परिभाषा
- उपन्यासका संरचनात्मक घटकहरू

1.1 परिचय

महाकाव्य र नाटक उपन्यासका समकक्ष रहेका पाइन्छ तर यी वैधानिक बन्धनमा बाँधिएका हुन्छन् – उपन्यासलाई अभिव्यक्तिको पूर्ण स्वातन्त्र्य छ । साहित्यमा समाजको दर्पण मान्ने हो भने त्यो कुरा उपन्यासले जति पूर्णता र समग्रताका साथ प्रमाणित गर्दछ, त्यति अरू कुनै साहित्यिक विधाले गर्न पाएको देखिन्दैन । फलतः समाजको वास्तविक रूप र चरित्रलाई पत्यारिलो किसिमले कुनै अतिरञ्जनाबिना स्वाभाविक रूपमा चित्रित गर्नु उपन्यासको सहज धर्म हो । यो कुरा विश्वका उत्तम कोटिका सफल उपन्यासहरूले प्रमाणित गरिसकेका देखिन्छ । फेरी उपन्यासको अर्को विशेषता के छ भने आफ्नो नाटकीय गुण र ठाउँ-ठाउँमा वर्णन गरिने प्राकृतिक दृष्य औ भावुकतापूर्ण रागात्मक अभिव्यक्तिले गर्दा यसले एक्लै नाटक र महाकाव्य दुवैको आनन्द र रमणीयता पाठकलाई प्रदान गर्न सक्षम बन्दछ । त्यसैले यो एक पाकेट थिएटर हो भन्ने धारणा पाश्चात्य विद्वान मेरियन क्राफोर्डको रहेको भेटिन्छ ।

1.2 उपन्यास शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ

उपन्यास शब्द (उप+नि+अस्+धञ्) को संयोगले अर्थात **उप** र **नि** उपसर्ग, **अस्** धातु र **धञ्** प्रत्ययको संयोगबाट निर्माण भएको हो । उप भनेको नजिक र न्यास भनेको राख्नु हो । यसप्रकार कुनै वस्तुलाई कसैको नजिक राख्नु नै उपन्यासको मूल अर्थ प्रकटित भएको बुझिन्छ ।

संस्कृत साहित्यमा उपन्यास शब्दको प्रयोग विभिन्न अर्थमा भएको देखिन्छ । कुनै अर्थलाई युक्तियुक्त प्रस्तुत गर्नु नै उपन्यास हो भन्ने विचार भरतमुनिले दिएका पाइन्छ । यो भनेर भरतमोनिले उपन्यासलाई नाटकको प्रतिमुख सन्धिको एउटा उपभेदका रूपमा लिएका छन् । त्यस्तै संस्कृतमा उपन्यासलाई प्रसङ्ग र प्राक्कथनका रूपमा पनि प्रयोग गरिएको देखिन्छ । अचेल उपन्यासलाई साहित्यको नयाँ विधाको अर्थमा प्रयोग गरिएको बुझिन्छ । पाश्चात्य साहित्यमा प्रचलित नोवेल (Novel) को पर्यायका रूपमा नेपाली साहित्यमा उपन्यास शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । 'नोवेल' को अर्थ हो नयाँ समाचार वा नयाँ घटना । पाश्चात्य जगतका लागि उपन्यास पनि नयाँ घटना वा विधाका रूपमा प्रस्तुत भयो । यसैले उपन्यासका लागि 'नोवेल' शब्द प्रयुक्त हुनपुग्यो । नयाँ औपन्यासिक विधाका रूपमा त्यही नोवेल शब्दले भारतीय मूलका विशेष भाषाहरूमा बङ्गाली र हिन्दीमा उपन्यासको रूपमा प्रवेश गर्यो । भारतकै गुजराती भाषामा उपन्यासलाई 'नवल' का रूपमा लिइएको पाइन्छ । गुजरातीमा साहित्य जगतका लागि सर्वथा नयाँ विधा भएकाले उपन्यासलाई नवलका रूपम लिइएको बुझिन्छ । नवल भनेको नयाँ हो । मराठी भाषामा भने उपन्यासलाई कादम्बरी भनिन्छ । मराठीमा आजको आधुनिक उपन्यासका लागि आवश्यक केही सामग्री संस्कृतको कादम्बरी

नामक गद्यकाव्यमा पाइने हुनाले त्यसैलाई ध्यानमा राखी उपन्यासका लागि कादम्बरी शब्दको प्रयोग भएको हो भन्ने बुझिन्छ । तर कादम्बरीमा प्रयुक्त सामग्री र आजको उपन्यासले वहन गर्ने दृष्टि, पर्यावरण र धरातलमा ठूलो अन्तर रहेको पाइन्छ । यस दृष्टिले उपन्यासलाई कादम्बरी भन्न मिल्दैन । आज प्रचलित रूपमा पाइने उपन्यासविधा पाश्चात्य साहित्यको देन हो । यसैले पनि नेपाली साहित्यको लागि यो नयाँ विधा हो । यसलै सर्वाथा नयाँ विधाका रूपमा उपन्यास पाठक छेठ प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यस दृष्टिले नोवेलका लागि उपन्यास शब्दको प्रयोग अति नै सठीक रहेको मान्न सकिन्छ ।

1.3 उपन्यासको परिभाषा

उपन्यासलाई परिभाषाका दृष्टिले निश्तित सीमामा बाँध्न सकिन्न । उपन्यासका सम्बन्धमा दिइएको केही परिभाषाको उल्लेख गरिन्छ, जसबाट उपन्यासको स्वरूपमा प्रकाश पार्न सजिलो हुने बुझिन्छ ।

1.3.1 पाश्चात्य साहित्यका विद्वानहरू तथा अङ्ग्रेजी शब्दकोश अनुसार

उपन्यासको परिभाषा – गुराल्निकले लामो काल्पनिक गद्यात्मक विवरणलाई उपन्यासका रूपमा लिएका छन् । त्यसमा मानवजीवन, उनीहरूको भावना, विचार, कार्यहरूको जटिल वस्तु वा घटनाहरू समावेश भएको हुन्छ भन्ने गराल्निकको भनाइ छ । यसरी नै गुराल्निकले कथा, गद्य र मानवजीवनको विशद पृष्ठभूमिलाई औपन्यासिक सामग्रीका रूपमा लिएको पाइन्छ । (A relatively long fictitious prose narrative with a more or less complex plot or pattern of events about human

beings, the feelings, the thoughts actions. – David B. Guralnik, Webster's New World Dictionary.) **यसरी** नै न्यु इङ्लिस डिक्सनरी **मा उपन्यासको परिभाषा- नोवेल (उपन्यास) त्यो विस्तृत गद्यात्मक प्रकथनप्रधान रचाना हो, जसमा वास्तविक जीवनको अनुकरण गर्ने घटनाहरू र पात्रहरूको एक व्यवस्थित कथावस्तुको रूपमा वर्णन रहन्छ ।** (A fiction is a Prose tale or narrative of considerable length, in which characters and actions professing to represent those of real life are portrayed in a plot.) **यसरी नै शिप्लेके पनि उपन्यासलाई लामो आकारको काल्पनिक कथाका रूपमा लिएका छन् । उनको विचारमा औपन्यासिक कथावस्तुमा वास्तविक जीवनको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र र कार्यको चित्रण हुन्छ । शिप्लेले औपन्यासिक परिभाषामा मानवजीवनको चित्रण, काल्पनिक कथा र लामो आकारलाई समावेश गरेका छन् ।** *(A fictitious prose tale or narrative of considerable length, in which characters and actins professing to represent those of real life are portrayed in a plot.- Shipley)* **अर्का विद्वान एच. जेम्सले उपन्यासलाई जीवनको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रयासको अर्थमा लिएका छन् ।** *(The only reson for the existence of novel is that it does attempt to represent life. –H. James, Art of Fiction.)* **यसरी नै फिल्डिङअनुसार – उपन्यास भनेको गद्यमा लेखेको सुखान्त महाकाव्य हो ।** *(A Comic epic in a prose.)* **यसैक्रममा विद्वान क्लारा रिब्स अनुसार – उपन्यास भनेको वास्तविक जीवन, चालचलन र आफ्नो समयको तस्बिर हो ।** *(Picture of real life and manners and of the tomes in which it is written.)* **उपन्यासलाई परिभाषित गर्ने क्रममा प्रोफेसर वारेनको विचार यस प्रकार रहेको पाइन्छ – उपन्यास कथात्मक वर्णन हो, जसमा कथानक हुन्छ ।** *(The novel is a fictious narrative which contains a plot.)* **अर्का पाश्चात्य विद्वान आर. एल. स्टेभेन्सन अनुसार – उपन्यास भनेको**

जावनको अनुकरण होइन, जसको याथार्थिकताको आधारमा मूल्याङ्कन गरियोस्, बरू यो त जीवनको कुनै अंशविषेष वा बिन्दुविशेषको सरलीकरण हो, जसले अर्थपूर्ण सरलताद्वारा उत्थान र पतनलाई घोषित गर्दछ । *(The novel is not a transcript of life, to be judged by its exactitude**, but a simplification of some side or point of life, to stand or fail by its significant simplicity.)*** **अर्नेस्ट ए बेकर अनुसार – उपन्यासलाई गद्यमय कल्पित आख्यानको माध्यमले गरिएको जीवको व्याख्या भन्न सकिन्छ । एडिथ ह्वार्टन अनुसार – उपन्यास एउटा यस्तो कल्पित आख्यान हो जहाँ सुनदर कथानक र राम्ररी चित्रित पात्रहरू हुन्छन् ।**

1.3.2 हिन्दी साहित्यका विद्वानहरू अनुसार उपन्यासको परिभाषा –

- मुन्सी प्रेमचन्द – म उपन्यासलाई मावनचरित्रको चित्र मात्र सम्झन्छु । मानवचरित्रमाथि प्रकाश पार्नु, त्यसको रहस्य खोल्नु नै उपन्यासको मूलतत्व हो ।
- डा. श्यामसुन्दर दास – उपन्यास मनुष्यको वास्तविक जीवनको काल्पनिक कथा हो ।

१.४.३ नेपाली साहित्यका विद्वानहरू अनुसार उपन्यासको परिभाषा –

- हिमांशु थापा – उपन्यास गद्यमा लेखिएको त्यो विधा हो, जसमा मानव जीवनको न्यून तर सम्पूर्ण पक्ष र संबद्ध परिवेशको प्रस्तुति भएको हुन्छ ।

- चक्रपाणि चालिसे – लामो साहित्यिक कथा नै उपन्यास हो ।
- नेपाली शब्दकोशार बालचन्द्र शर्मा अनुसार – उपन्यास धेरै अध्याय वा खण्डहरूमा लेखेको लामो साहित्यिक कथा हो । अतः दुवै परिभाषामा उपन्यासलाई लामो साहित्यिक कथाको रूपमा लिइएको देखिन्छ, तर यसो भन्नु पनि उपयुक्त हुँदैन । कथालाई लामो पार्दैमा उपन्यास हुँदैन, त्यस्तै उपन्यासलाई छोटो पार्दैमा कथा हुँदैन । कथा र उपन्यासको आ- आफ्नो सीमा, मूल्य र परिवेश हुन्छ । यसैले कथा र उपन्यासको आ-आफ्नो अलगअलग व्यक्तित्व र अस्तित्व हुन्छ । यसरी उपन्यासलाई कसैले युगको प्रतिबिम्ब मानेका छन् भने कसैले मानवचरित्रको चित्रावली तर पनि उपन्यासको विराटता र व्यापकतालाई सबैले मान्यता दिएका छन् । बद्लिँदो युगको परिस्थिति र नयाँ आयामको आगमनसाथै उपन्याले आफ्नो स्वरूप पनि नयाँ बनाउँछ तै पनि अपेक्षाकृत उनयासको सर्वमान्य परिभाषा हो - मानवको सच्चा जीवन प्रस्तुत गर्ने चरित्र कार्यहरू कथासूत्रमा उनिएको कल्पनामूलक उचित विस्तार युक्त गद्यमय आख्यान उपन्यास हो । यसरी नै उपन्यास गद्यमा लेखिएको त्यस्तो आख्यानात्मक रूप हो, जसमा मानवजीवनको विराट् रूप र आफ्नो युगीन परिवेशको प्रस्तुति हुन्छ साथै औपन्यासिक चरित्र घटनाहरूको माध्यमले समाजको बाह्य र आन्तरिक रूप तथा अवस्थालाई चित्रित गर्ने सुनियोजित कथानक र निश्चित आयाम भएको गद्यमय आख्यान हो । मूलतः आधुनिक कालमा समस्त विश्वसाहित्यमा उपन्यासकारहरूको महिमा नै सर्वोपरि हुन गएको देखिन्छ । अङ्ग्रेजी साहित्यमा मात्र होइन कि फ्रान्सेली, रसियाली, इटालेली आदि साहित्यमा पनि अठाह्रौं इ. शताब्दीमा उपन्यासले नयाँ मोढ लिंदै आएको र यसको सर्वत्र प्रभाव पर्दै आएको पाइन्छ । टल्स्ट्वाय, गोर्की, जोला, फ्लुबर्ट, डिकेन्स, गाल्सवर्दी आदि उपन्यासकारहरू देखा

परेपछि विज्ञान, मनोविज्ञान, प्राणीशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र आदिका नयाँ - नयाँ उद्भावनाहरूले गर्दा आजको युगमा विश्वसाहित्यमा नै नौलो मूल्य र मान्यताहरूको स्वरूपमा परिवर्तन देखापरेको छ भने उपन्यासमा पनि यी कुरो प्रतिबिम्बित भएको देखिन्छ।

1.4 उपन्यासको उद्भव र परिचय

उपन्यासको प्रादुर्भाव कौतूहलपूर्ण काल्पनिक घटनाहरूले भरिएका रोमान्टिक आख्यानहरूबाट भएको देखिन्छ । संस्कृतमा कादम्बरी र दशकुमारचरित यस्तै औपन्यासिक आख्यानहरू हुन् । अङ्ग्रेजी साहित्यमा कथाको प्राचीन रूप विओउल्फको रूपमा देखा परेको पाइन्छ र यसै परम्परामा चासरको कैन्टनवरी टेल्सको रचना भएको देखिन्छ । तथापि उपन्यास भन्न सकिने पहिलो कृति १५ औं शताब्दीमा म्यालोरी (Malory) द्वारा लेखिएको मोर्टे डि आर्थर नै रहेको थाहा लाग्छ । संस्कृतमा आधुनिक ढङ्गको उपन्यास लेखन भएको पाइन्दैन । यसरी नै अङ्ग्रेजी साहित्यमा चाहिँ उपन्यासको कथानक, चरित्रचित्रण र शिल्पमा क्रमशः विकास हुँदै गएको थाहा पाइन्छ । अतिमानवीय चरित्र र अस्वाभाविक घटनाहरूले भरिएका रोमान्टिक उपन्यासहरूको स्थान सामान्य पात्रहरू र स्वाभाविक घटनाहरू भएका यथार्थवादी उपन्यासहरूले शनैः शनैः लिँदै गएका देखिन्छ । रोमान्टिक जगतबाट याथार्थिक लोकमा उपन्यासलाई अवतरित गर्ने श्रेय १७ औं शताबादीमा बनियान (Bunyan) लाई प्राप्त छ । यो अभियान पूर्ण १८ औं शताब्दीको प्रारम्भिक कालसम्म चलिरह्यो अनि पहिलो यथार्थवादी उपन्यासको रूपमा डिफोको ‘रोबन्सन क्रुसो’ आयो । यसरी नै आधुनिक अर्थमा पूर्णतया घटित हुने उपन्यास थिएन । सेमुएल रिचार्डसन (१७८९-१८६१) ले आन्तरिक जीवनको

याथार्थिक चित्रणले भरिएको मनोवैज्ञानिकताको सन्निवेश भएको उपन्यास लेखेका पाइन्छ, जसलाई अङ्ग्रेजीको पहिलो आधुनिक उपन्यास भनिन्छ – त्यो हो 'पामेला वा भर्चू रिवार्डेड' । रिचार्डसन नीतिवादी थिए र उनले इमानदारी र पवित्रतापूर्ण जीवनलाई उत्तम फल मिल्छ भन्ने देखाए । मानवजीवनको कथालाई बाहिरी घटना र साहसिक यात्रामा नअलमल्याई मानवीय सत्य र स्वभावको आन्तिरिक चित्रणको सूत्रपात गर्नु यिनको मुख्य देन मानिन्छ । त्यसपछि फिल्डिङ (१७०७-१७५४) को समय आएको देखिन्छ । यिनलाई अङ्ग्रेजी साहित्यमा आधुनिक उपन्यासको पिता भनेर चिनिएको थाहा पाइन्छ, किनभने यिनले उपन्यासको रूपविधानमा आमूल परिवर्तन ल्याएका र त्यसलाई स्वयंमा पूर्ण कथा बनाइदिएका देखिन्छ । त्यसैले विश्वमा यिनलाई नै प्रथम उपन्यासशास्त्रीको श्रेयले विभुषित गरिएको पाइन्छ । त्यसपछि भने अङ्ग्रेजी उपन्यासको एक निश्चित, मौलिक, याथार्थिक रूप स्थापित भएर गएको र स्टक, आस्टिन, डिकेन्स, हार्डी आदि सुदक्ष शिल्पीहरूले यसको चरम विकास गरेका देखिन्छ । फलतः उपन्यास मानवसमाजको उत्थान र पतनको प्रतिबिम्ब झल्काउने सर्वश्रेष्ठ विधा बनेर गएको अनि शनैः शनैः यसले विश्वव्यापी लोकप्रियता पाउँदै गएको जान्न पाइन्छ ।

साहित्यका अनेक विधाहरूमध्ये एउटा उपन्यास पनि हो । आधुनिक साहित्यमा यसले महत्तवपूर्ण ठाउँ ओगटेर सार्वाधिक लेकप्रियता कमाएको देखिन्छ । यसको मुख्य कारण हो उपन्यासको रोचकता, बृहत् जीवनको परिचय र सत्याभास । यसले गर्दा उपन्यासको सर्वतोमुखी औचित्य मात्र स्वीकृत भएको होइन्, जीवन तथा समाजलाई नजीकबाट हेर्ने, विश्लेषण गर्ने र सर्वाङ्गीण चित्र अङ्कित गर्ने भावभिव्यक्तिको बाटोमा यो अपेक्षाकृत सशक्ति र सक्षम सिद्ध भएको बुझिन्छ । यसको स्वरूपबारे

मतभेद देखिए पनि साहित्यको प्रतिपाध्य विषय त अन्तत जीवन अथवा समाज नै हो । समाजका अन्तर्विरोधीरू, व्यक्ति-मनमा अन्तर्द्वन्द्वन्दहरू, समस्याहरूमा जेलिएको यथार्थ जीवनका झल्काहरू ता अविच्छिन्न गतिले अनेकौं फट्को हालेर बढिरहेका मनुष्य र उसका प्रयत्नहरूको प्रतिबिम्बमा उपन्यासको कल्पना लोक निर्मित हुन्छ । उपन्यास जीवन र जगतप्रति नै एक वहंगम दृष्टि हो जसलाई बुझ्ने, केलाउने र चित्रण गर्ने प्रयत्न अत्यन्त यथार्थिक हुन्छ । यथातथ्यको उद्घाटन मात्र नभएर यो एक सम्पूर्ण मनुष्य जीवित मनुष्यको संसार हो । यसको महत्तव जीवनको दर्शन र मानसिक प्रक्रियाहरूको अध्ययनमा निहित रहेको बुझिन्छ । त्यसैले यथार्थमा चित्राङ्कन गर्ने कलाको एक विशिष्ट रूप उपस्थित गरेर उपन्यासकारले कथा – साहित्यमा नयाँ दृष्टिकोण प्रस्तुत गरे भन्नु अनुपयुक्त नहोला । उपन्यासले आन्तरिक र बाह्य प्रवृत्तिहरूको चित्रण गरेर जीवनलाई नाप्छ र त्यसको मूल्य खोज्छ, समाजलाई ठम्याउँछ र मोड्ने प्रयत्न गर्छ, गतिलाई समाउँछ र दिशा दिन सङ्केत गर्छ । यसरी प्रेरणा दिइरहन्छ । केवल यथातथ्यता उद्घाटन हैन, मनुष्य – समाजको अध्ययन यसमा अभिसप्त हुन्छ । किनभने विज्ञान तथा दर्शनद्वारा प्रतिपादित सत्य नै सम्पूर्ण होइन् । बैज्ञानिक तथ्यभन्दा परको सत्यलाई उपन्यासले टिप्छ र त्यस्तै प्रेरित गर्छ । झन् झन् उन्नततर भविष्यको रचना गर्ने काममा प्रवृत्त भइरहनु र झन् झन् श्रेष्ठतर स्थितिको खोजमा निरन्तर सक्रिय रहनु मनुष्यको स्वभाव हो । यस काममा अरू ज्ञान – विज्ञानहरू निश्चय नै सहायक हुन्छन् र तिनीहरूले श्रेष्ठतम जीवन रचनाको पनि कल्पनालाई भौतिक र आध्यात्मिक समुन्नति दिन्छन् तर मानवीय वनका आन्तरिक र वाह्य यथार्थको साथै तिनका सुन्दर कामनाहरू, श्रेष्ठतम लक्ष्य र सात्तिवक भावनालाई मुर्त्याएर मानवोचित सम्बन्ध प्रदान गर्ने दिशामा

उपन्यास अन्यतम कृतित्व हो । यसकारण उपन्यास स्वयं मनुष्यको क जीवित बिम्ब झैं लाग्छ । यो इतिहास हो – बदलिंदै जाने मानव समाज सोहोरिएर कथामा सङ्ग्रहित भए जस्तो, यो वर्तमान हो – समसामयिक गतिविधिहरू सामुन्ने नै आन्दोलित अवस्थामा घटिरहे जस्तो, यो भविष्य हो – कुनै उज्यालो भोलिलाई आँखामा बुनेर संभावितता इंगित गरिरहे जस्तो, यो सांस्कृतिक हो – युगविशेषको सामाजिक जीवनमा अन्तर्निहित सांस्कृतिक वैभव प्रदर्शित भइरहेक जस्तो । मनोरञ्जनको साथै शिक्षा पनि दिने, चित्रण साथै सिद्धान्त निरूपण पनि गर्ने उपन्यास साहित्यको एक अतुलनीय महत्तव भएको विधा विशेष हो भन्न सकिन्छ ।

1.5 उपन्यासका संरचनात्मक घटकहरू

उपन्यासका संरचनाका लागि ६ वटा तत्व आवश्यक हुन्छ – (१) कथावस्तु (Plot), (२) चरित्र चित्रण (Characters), (३) संवाद (Dialogue), (४) देश, काल र वातावरण (Place, Time, Scene of life), (५) शैली (Style), र (६) उद्देश्य वा जीवन दर्शन (Philosophy of life) आदि ।

1.5.1 कथावस्तु

विभिन्न घनाहरूको जन्म विभिन्न पात्रहरूका भिन्नभिन्न गतिविधि र क्रियाकलापबाट भएको पाइन्छ । यिनै घटनाहरूको सुगठित रूपमा नै कथावस्तुको संरचना हुन्छ । घटनामा विभिन्न गतिविधि र क्रियाकलापहरू अस्तव्यस्त रूपमा छरिएका हुन्छन् । तर कथावस्तुमा ती घटोनाहरूको बीच पारस्परिक सम्बद्धता र सार्थकता हुन्छ । कथावस्तुमा घटनाहरू कार्य र कारणका श्रङ्खलामा बाँधिएका हुन्छन् । संक्षेपमा कथानकमा सावेश गरिएका घटनाहरूमा पारस्परिक रूपमा सुव्यवस्थित

गरिएको हुन्छ । साथै कथावस्तुका कारण र कार्यको परिणाम पनि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा अभिव्यक्त भएको हुन्छ । यसरी कथावस्तुमा विभिन्न घटना र क्रियाकलापहरूको श्रृङ्खलात्मक, कलात्मक र प्रभावात्मक गठन र गुम्फन हुन्छ । उपन्यासमा कथावस्तुको स्थान महत्तवपूर्ण मानिन्छ । नाटकको सन्दर्भमा एरिस्टोटलले कथावस्तुलाई आत्मा भने झैं धेरै विद्वान उपन्यासकारहूरले कथावस्तुलाई उपन्यासको प्राणका रूपमा लिएका छन्, तर अचेल पारस्परिक कथावस्तुको प्रयोग गर्ने प्रचलन कम हुँदै गएको पाइन्छ । मानवीय जीवनमा देखा परिका विभिन्न उद्वेग, अन्तर्वेग, विषमता, जटिलता र घातप्रतिघातले गर्दा उपन्यासमा आज मानवजीवनको सिङ्गो र सङ्लो चित्र प्रस्तुत गर्ने प्रवृत्ति विकसित हुंदै आएको छ । साथै मनोविश्लेषणको बढ्दो विकास र यसप्रतिको बढ्दो अभिरूचिले गर्दा उपन्यासमा मानवीय जीवनको सर्वाङ्गीण रूप प्रतिबिम्बित हुन थालेको देखिन्छ । यसले गर्दा कथावस्तुको स्थान क्रमशः मावचरित्रले लिन थालेको छ । वास्तवमा उपन्यासलाई मांसलता भर्ने आधारका रूपमा रहने मूल कुरा नै_कथावस्तु हो । मूल कुरा उपन्यासको निम्ति कच्चा पदार्थ हो । सुप्रसिद्ध अङ्ग्रेज आलोचक एडविन म्योरले भनेका छन् – उपन्यास कलामा प्रयोग गरिने साधनहरूमा कथानक नै सर्वमान्य ठहर्दछ । वास्तवमा वस्तु कार्य, कारण आदिलाई श्रृङ्खला प्रदान गर्ने आधार नै कथावस्तु हो । यस अन्तर्गत मूल प्रतिपाद्य विषय, कथानक, प्रासङ्गिक कथाहरू पर्दछन् ।

विभिन्न घटना र तिनीहरूको एकसूत्रताका माध्यमबाट एउटा जुन मूलकथा बन्छ, त्यस्तो कथावस्तु उपन्यासको प्राण हो, कथानकचाहिँ कथा । उपन्यासलाई दुर्घटनादेखि जोगाउनको निम्ति कथावस्तुको गठन र गुम्फनमा उपन्यासकारले ज्यादै ध्यानदिनु आवश्यक छ । कथावस्तुको

छनौटमा नै उपन्यासकारको विलक्षणता देखिन्छ । यो जातीय दन्त्यकथा, इतिहास, जीवन र अनुभव आदिका आधारबाट लिनसकिन्छ ।

कथावस्तुको छनौट गर्दा उपन्यासकारलाई त्यस विषयसम्बन्धी सबै कुराको यथार्थ ज्ञान हुनु आवश्यक छ । जीवनको अनेक विषयहरूमध्ये कुनै पनि लिएर उपन्यास लेख्न सकिन्छ । आज धैरै उपन्यासहरू सामाजिक जन जीवनको झाँकी लिएर लेखिए तापनि ती प्रत्येकमा विभिन्नता पाइन्छ । तैपनि उपन्यासले मानव जीवनको यस्तो पक्ष आत्मसात गर्नुपर्छ जसले पूर्ण प्रभावित गरोस् । उपन्यासको प्रस्तुतीकरणमा हुनुपर्ने आवश्यक गुण र शिल्प निम्नप्रकार हुन् –

मौलिकता – यो यस्तो कला हो, जसले गर्दा उपन्यास पढिसक्दा पनि एक किसिमको नौलो अनुभूति हुन्छ, नयाँ रहस्य थाहा पाए झैं हुन्छ ।

सुसंगठितता – घटनाहरूको व्यवस्था र परस्परमा अन्विति एक अर्काको सम्बन्ध कार्य कारणमा श्रृङ्खला र आवश्यक व्याख्या वा सन्तुलन नै कथावस्तुमा सुसंगठितता हो ।

सहज विकास – पन्यासमा कथावस्तुको क्रमिक विकास हुँदै जानुपर्छ । आरम्भ, विकास, चरम-सीमा, निगति हुँदै समाप्त हुनु जीवनको एक रहस्य खोतल्दै जानु यसको गुण हो ।

कौतूहलता र रोचकता – पन्यासमा रोचकता ल्याउनको निम्ति शुरूदेखि अन्तसम्म कौतूहलताको निर्वाह गरिनुपर्दछ । त्यस कारण बीचैमा रहस्य उद्घाटन भयो भने उपन्यसमा शिथिलता आउँछ अनि त्यो उपन्यास प्रभावकारी हुनसक्तैन ।

<u>सम्भाव्यता</u> – अलौकिक धारणले आधुनिक युगका मानिसलाई प्रभाव पार्न सक्तैन, यसैले वास्तविक घटनाहरूलाई आधारित गरेर नै उपन्यास रचिनुपर्दछ ।

आज त स्वाभाविकता, अनुभूतिको तिब्रता, विश्वसनीयता र खास गरेर जीवनमूलक मात्र पाठक उपन्यास रूचाउँछन् । मूलतः उपन्यासका लागि पुरानो र जीर्ण भइसकेको विषय हुनु हुँदैन । यस प्रकारको विषयवस्तुप्रिति पाठकको ध्यान आकर्षित र केन्द्रित हुँदैन । विषय र सामग्री चयनका लागि उपन्यासकारमा सचेतता सजगता हुनु अत्यन्त जरूरी छ । यसका लागि औपन्यासिक स्वरूप र गठनमा मौलिकता र नवीनता हुनुपर्छ । उपन्यास जीवन र जगतको विशद् प्रस्तुति   हो । अझ आजको उपन्यास बाह्य सङ्घर्षको ठाउँ आन्तरिक सङ्घर्षले लिएको पाइन्छ । उपन्यासका पात्रको मानसिक द्वन्द्व नै आन्तरिक सङ्घर्ष हो । यसरी बाह्य सङ्घर्षमा भौतिक पक्ष हुन्छ, आन्तरिक सङ्घर्षमा मानसिक पक्ष हुन्छ । यस्तो अन्तःसङ्घर्षको आधारभूमि मानव-मनोजगत र मनोविश्लेषण हो । उपन्यासमा मानसिक उत्करषता नै उपन्यासको विशिषट्ता र सफलता मानिन्छ । मानसिक उत्कर्षताको आरोह अवरोह, घातप्रतिघात र क्रियाप्रतिक्रियाद्वारा औपन्यासिक कथावस्तुमा र पात्रको मनोलोकमा नाटकीय स्थितिको प्रादुर्भाव हुन्छ । उपन्यासमा मानवको सर्वाङ्गपूर्ण अभिव्यक्ति हुन्छ । यसैले उपन्यास समानान्तर रेखा मात्र होइन । चित्रका विभिन्न कोणात्मक रूप पनि हो । अतः द्वान्द्वात्मक र मानसिक उत्कर्षताले उपन्यासलाई सशक्त र जीवन्त मात्र बनाउने होइन तर संवेद्य पनि बनाउँछ भन्न सकिन्छ । नेपाली साहित्यका विद्वान समालोचक मोहनहिमांशु थापा अनुसार कथावस्तुलाई गठनका दृष्टिले, कथातत्वका

Notes

दृष्टिले अनि प्रस्तुतिका दृष्टिले पनि विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ भनी निम्नप्रकारले जानकारी गराएका पाइन्छ -

१.१ गठनका दृष्टिले कथावस्तुको विभाजन

उपन्यासलाई कथावस्तुको गठन र गुम्फनका दृष्टिले दुई रूपमा विभाजन गर्न सकिन्छ –

१.१.(क) विन्यस्त कथावस्तु (Organic Plot) – विन्यस्त कथावस्तु कार्य र कारमको श्रृङ्खलामा बाँधिएको हुन्छ । जीवनमा घट्ने विभिन्न घटनाहरूमा श्रृङ्खला र त्यसको सार्थक मूल्य नहुन सक्छ, तर औपन्यासिक कथावस्तुमा हुन्छ । अनिवार्य र अविभाज्य रूपमा रहेका घटनाहरूका सुनियोजित रूपलाई विन्यस्त कथावस्तुका रूपमा लिन सकिन्छ । लीलबहादुर क्षेत्रीको 'बसाइँ' उपन्यासलाई विन्यस्त कथावस्तुमा आधारित उपन्यासको एक स्पष्ट नमूनाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

१.१.(ख) शिथिल कथावस्तु (Loose Plot) – शिथिल कथावस्तु भएको उपन्यासमा धैरै घटना, पात्र र प्रसङ्ग एकअर्कासँग असम्बन्धित हुन्छन् । औपन्यासिक गठन र गुम्फनका दृष्टिले विभिन्न घटना, सन्दर्भ र क्रियाकलाप अनावश्यक र अनुपयुक्त हुन्छन् ।

१.२ कथातत्वका दृष्टिले कथावस्तुको विभाजन – उपन्यासमा विभिन्न कथाहरू हुन्छन् । विशेषतः पहिलेका उपन्यासहरूमा विभिन्न कथाहरूको समावेश भएको पाइन्छ, हिजआज उपन्यासमा एउटै मात्र मूल कथालाई आधार मानेर लेख्ने परम्पराको विकास भएको देखिन्छ । यस दृष्टिले लैनसिंह बाङ्देलको माइती घर र लङ्गडाको साथी उपन्यास उल्लेखनीय रहेका भेटिन्छन् । उपन्यासमा मूलत दुइ प्रकारका कथाहरू हुन्छन् -

१.२ (क) प्रधान कथावस्तु (Main Plot) – उपन्यासमा एउटा मूल कथा हुन्छ । उपन्यासको आधार यसैमा केन्द्रित हुन्छ । उपन्यासमा आदिदेखि अन्तसम्म यसै मूल कथाको अविच्छिन्न प्रवाह हुन्छ । यसै मूल कथालाई प्रधान कथावस्तु भनिन्छ । रूद्रराज पाण्डेको 'रूपमती' उपन्यासमा रूपमतीसँग सम्बन्धित कथा उपन्यसाको मूल कथावस्तु । यसैले यसलाई प्रधान कथावस्तुका रूपमा ग्रहण गर्न सकिन्छ ।

१.२ (ख) उप कथावस्तु (Sub - Plot) – उपन्यासमा मूल कथावस्तुसँग सम्बद्ध भएको अर्को एउटा कथा हुन्छ । यस प्रकारको कथावस्तुले मूल कथावस्तुको सहायक र साधकको काम गरेको हुन्छ । यस दृष्टिले यसलाई उप-कथावस्तु भनिन्छ । 'रूपमती' उपन्यासमा बरालपुत्री र रविलालको कथालाई उप-कथावस्तुका रूपमा लिन सकिन्छ ।

१.३ प्रस्तुतिकाका दृष्टिले कथावस्तुको विभाजन –

१.३. (क) कथात्मक (Biographical) – यसमा उपन्यासकार आफैं तटस्थ रहेर उपन्यासका सम्पूर्ण घटना र कथाको वर्णन गरेका हुन्छन् । उपन्यासकार आफैं एउटा कथावाचकका रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् । 'मुलुकबाहिर', 'माइतघर' र 'लङ्गडाको साथी' उपन्यासमा कथात्मक प्रस्तुति पाइन्छ ।

१.३. (ख) आत्माकथात्मक (Autobiographical) – आत्माकथात्मक प्रस्तुतिमा उपन्यासका कुनै पात्रले आफ्नो जीवनमा घटेका घटनालाई वर्णन र विश्लेषण गरे झैं उपन्यासको वर्णन गर्छन् । पारिजातको 'शिरीषको फूल' उपन्यासमा आत्मकथात्मक प्रस्तुति पाइन्छ

Notes

। उपन्यासका पात्र सुयोगवीरले आफैं औपन्यासिक कथाको वर्णन र विश्लेषण गरेका भेटिन्छ ।

१.३. (ग) **पत्रात्मक** (Documentary) – यस प्रकारको प्रस्तुतिमा उपन्यासको प्रस्तुति केवल पत्र वा चिट्ठी र अन्य कागजपत्रहरूको माध्यमद्वारा भएको हुन्छ । विभिन्न पत्रलाई परिच्छेदका रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । पत्र लेख्ने उपन्यासका विभिन्न पात्रहरू हुन्छन् । रूसी उपन्यासकार मिखाइलोभिच फ्योदर दोस्तोयब्स्कीको पोर फक (Poor Folk) पत्रात्मक प्रस्तुतिको उदाहरणको रूपमा रहेको थाहा लाग्छ ।

१.३. (घ) **दैनिकी** (Diary) – दैनिकी भनेको कुनै दिनमा घटेको महत्तवपूर्ण घटनाहरूलाई सम्झनाका रूपमा लेखिने साहित्यको एउटा विधा हो । दैनिक जीवनमा घटेका घटनाहरूलाई जसरी दैनिकीका रूपमा लेखिन्छ, त्यसरी नै दैनिकीमा आधारित भएर प्रस्तुत गरिएको विधिलाई दैनिकी प्रस्तुतिका रूपमा लिन सकिन्छ । अन्य प्रस्तुतिहरूको तुलनामा प्रस्तुत विधि भने निकै कठिन हुन्छ ।

1.5.2 चरित्र - चित्रण

उपन्यासको मुख्य विषय नै मानवीय चरित्र हो ।

पात्रको चरित्र चित्रणमा स्वाभाविकताको निर्वाह हुनुपर्छ । स्वाभाविक चित्रण गरिएको पात्रको तस्वीर पाठकको अगाडि सजीव रहिरहन्छन् । अन्नाकेरिनीना की अन्ना, द – गुड अर्थ – को बांगलुंग यस्तै सजीव पात्रहरू हुन् । हिजआज उपन्यासमा कथावस्तुको भन्दा चरित्रचित्रणको स्थान प्रतिदोन मूल्यवान हुँदैगएको पाइन्छ । उपन्यासमा पात्र स्वतन्त्र, सक्रीय र जीवन्त हुनु आवश्यक छ । उपन्यासकारले पात्रलाई आफ्नो

विचार र सिद्धान्त प्रतिपादनका लागि साधन बनाउनु हुँदैन । उपन्यासकारको हैकममा रहेका पात्र निष्क्रिय र निर्जीव हुन्छन् । यसैलाई ध्यानमा राखी उपन्यासकारले पात्रहरूलाई स्वतन्त्र वातावरणमा हुर्कने र बढ्ने अवसर प्रदान गर्नुपर्दछ । उपन्यासमा भूमिका निर्वाह गरिएको आधारमा पात्रहरूलाई मूलतः दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ -

२. (क) **प्रमुख पात्र** – उपन्यासको मूल कथासँग सम्बन्धित मुख्य पात्रहरूलाई प्रमुख पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । यसअन्तर्गत मूल कथाका नायक – नायिका, प्रतिनायक – प्रतिनायिका र मूल कथामा भूमिका भएका अन्यान्य पात्रलाई राख्न सकिन्छ । नायक उपन्यसका प्रमुख पात्र हुन् । औपन्यासिक कथाको सूत्र नायकमै केन्द्रित हुन्छ । उपन्यासका सम्पूर्ण घटना नायककै केन्द्रीयतामा सञ्चालित भएका हुन्छन् । यसरी नै उपन्यासको मूल स्त्री – पात्र नायिका हो । उपन्यासको मूल कथासँग नायिकाको अविभाज्य सम्बन्ध हुन्छ । अर्को शब्दमा नायकसँग सम्बन्धित कथामा स्त्री – पात्रको रूपमा नायिकाले भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । उपन्यासमा यस प्रकारको स्त्री – पात्र अविवाहिता र विवाहिता दुवै हुन सक्छन् । त्यसबाहेक स्त्री – पात्र प्रेमिका वा पत्नी पनि हुन सक्छन् । अर्कोतिर उपन्यासको मूल कथामा नायक र नायिकाको विरोधमा प्रतिनायक प्रस्तुत भएका हुन्छन् । प्रतिनायकको भूमिकाले मूल कथालाई गतिशील बनाउँछ, मूल पात्रको चरित्रमा प्रकाश पार्छ र औपन्यासिक घटनामा नाटकीयताको सूत्रपात गर्छ ।

२. (ख) **गौण पात्र** – उपन्यासका नायक – नायिका, प्रतिनायक र केन्द्रीय पात्रबाहेक अन्य पात्र गौण हुन्छन् । उपन्यासमा यिनीहरूको सक्रीय र गतिमय भूमिका अनिवार्य रूपमा रहेका पाइन्दैन ।

उपन्यासका पात्रहरूको चरित्रका दृष्टिले भेद – उपन्यासको पात्रले उपन्यासमा केकस्तो प्रकारको भूमिका निर्वाह गरेको छ, उसको चरित्रको आधार वैयक्तिक हो वा सामुहिक, यस दृष्टिले हेर्दा दुई प्रकारका चरित्र पाइन्छन् -

(क) व्यक्ति – प्रधान चरित्र (Individual Character) – व्यक्ति – प्रधान चरित्रमा व्यक्तिको प्रधानता हुन्छ । यसमा वैयक्तिक भावना र संवेदनालो प्रश्रय पाएको हुन्छ । यस प्रकारको चरित्रमा व्यक्तिका अदम्य इच्छा र आकाङ्क्षा प्रतिबिम्वित हुन्छन् । यसको असाधारम व्यक्तित्व र अस्तित्वले उपन्यासमा प्रबल प्रभाव पारेको हुन्छ ।

(ख) वर्ग – प्रधान चरित्र (Typical Character) – वर्ग – प्रधान चरित्रमा वर्गगत भावनाको प्रबलता हुन्छ । यसमा आफ्नो निश्चित वर्गको सुखदुःख, कठिनाइ र समस्या आदिको अभिव्यक्ति हुन्छ । अझ वर्गीय स्वार्थले प्रमुख भूमिका खेलेको हुन्छ । यसमा वर्गीय प्रतिनिधिका रूपमा पात्रको चारित्रिक विकास भएको हुन्छ ।

कार्य वा भूमिकाका दृष्टिले भेद – कुनै उपन्यासमा पात्रहरूको व्यक्तित्व र अस्तित्व केकस्तो प्रकारको छ, उपन्यासमा विभिन्न घटना र क्रियाकलापले उनीहरूमा केकस्ता प्रभाव पार्यो र प्रभाव परेनुसार उनीहरूमा खास कुनै प्रकारको परिवर्तन देखा पर्यो कि परेन । यस प्रकार कार्य वा भूमिकाका आधारमा पनि पात्रको विभाजन गर्न सकिन्छ । कार्य वा भूमिकाअनुसार पात्रहरू दुई प्रकारका हुन्छन् -

(क) गतिशील चरित्र (Kinetic Character) – गतिशील चरित्रका पात्रहरू क्रियाशील र संवेदनशील हुन्छन् । उपन्यासमा विभिन्न

गतिविधिमा यस्ता पात्रको सक्रीय भूमिका हुन्छ । यसैले पनि यो संवेद्य सजीव हुन्छ । उपन्यासमा समावेश भएका घटनाले यस्ता पात्रको जीवनमा वाञ्छित प्रभाव पारी आवश्यक र स्वाभाविक परिवर्तनको आविर्भाव भएको हुन्छ । यस प्रकारका पात्रहरूलाई परिवृत्त चरित्रका रूपमा लिइन्छ । जसरी गोलो वा परिवृत्त वस्तुको स्थिरता हुँदैन, त्यसरीन नै परिवृत्त पात्रको पनि स्थिरता हुँदैन । गतिशीलता वा परिवर्तनशीलता यसको स्वाभाव हो । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'तीन घुम्ती' उपन्यासमा इन्द्रमायाको पात्रत्वलाई गतिशील चरित्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

(ख) स्थिर चरित्र (Static Character) – स्थिर पात्रहरू निष्क्रिय र गतिहीन हुन्छन् । यस्ता पात्रको उपन्यासका विभिन्न घटना र क्रियाकलापमा कुनै जीवन्त भूमिका हुँदैन । त्यस्ता घटना र क्रियाकलापको स्थिर पात्रमा कुनै प्रभाव पनि पर्दैन । परिणामतः त्यस्ता पात्रमा कुनै परिवर्तन पनि देखा पर्दैन । यस प्रकारका पात्रलाई समस्थ (Flat) चरित्रको रूपमा लिन सकिन्छ ।

चरित्रचित्रण गर्ने आधार – पात्रहरूको चरित्रचित्रण गर्ने आधार विभिन्न प्रकारका हुन सक्छन् । यो उपन्यासकारको क्षमता, रूचि र प्रतिभामा निर्भर गर्दछ । उपन्यासमा मूल रूपमा तीन प्रकारका विधि प्रचलित रहेका भेटिन्छन् –

(क) वर्णनात्मक (Descriptive) – वर्णनात्मक विधिमा उपन्यासकार प्रत्यक्ष रूपमा पात्रको आकारप्रकार, स्वरूप र वेशभूषाको वर्णन गर्छन् । सामान्यतः यस विधिमा पात्रको हाउभाउ, टीकाटिप्पणी र साधारण प्रतिक्रियाको वर्णन भएको हुन्छ । रूद्रराज पाण्डेले आफ्नो उपन्यास 'रूपमती' मा वर्णनात्मक विधिको प्रशस्त प्रयोग गरेका भेटिन्छ ।

(ख) नाटकीय (Dramatic) – प्रस्तुत विधिमा उपन्यासकार प्रत्यक्ष रूपमा आफैँ चित्रण र वर्णन गर्दैनन् । यसमा उपन्यासकार तटस्थ रहेका हुन्छन् । केवल संवाद, वादविवाद, प्रतिवादबाट उत्पन्न क्रियाप्रतिक्रियाको माध्यमद्वारा चरित्रचित्रण गरिएको हुन्छ । यसमा उपन्यासकार आफैँले वर्णन नगरी अन्यान्य पात्रहरूका संवादको माध्यमद्वारा चरित्रचित्रण गरिने हुनाले नै यस विधिलाई नाटकीय भनिएको हो । लैनसिंह बाङ्देलकृत 'मुलुकबाहिर' उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको संवादबाट चरित्रचित्रण गरिएको उदाहरण यस प्रकार पाइन्छ -

"कान्छा राई उठेर म्याउचीको छेउमा आएर बस्यो र सोध्यो – भाउज्यू, के भनेर आज साहिँला दाइसित बाझेर आयौ त? म्याउचीले मुख बङ्ग्याएर मलिन मुखले हाँसी र भनी – उई ता हो नी कान्छा लोग्नेमान्छेको जात । पहिले – पहिले पो माया गर्छ, तर पछि ता उई हो.....कुटाइ खानु छ । कान्छा राईले खिसिक्क हाँसेर फेरि सोध्यो – लोग्नेमान्छेको जात के सबै एकै हुन्छ र? तर भाउज्यू, परको डेरामा साहिँला दाइलाई कसरी एक्लै छोडेर आयौ? म्याउचीले जवाफ दिई – होस् कान्छा, मरोस् । अब त पोडे होल्, मारे – काटे पनि परको डेरामा त जान्नँ ।"

उपर्युक्त संवादबाट रने साहिँलाको रिसाहा स्वभाव र म्याउचीको हठी स्वभावको विशेष परिचय पाइन्छ । यस प्रकारको स्वभाव दुवैको चरित्रदोष हो । यसैबाट उनीहरू दुवैको जीवन दुःखान्त हुन्छ । यसरी संवादको माध्यमद्वारा चरित्रचित्रण भएकाले यसलाई नाटकीय विधिका रूपमा लिन सकिन्छ ।

विश्लेषणात्मक (Analytical) - यस विधिमा पात्रको चरित्रचित्रण उपन्यासकार आफैँ गर्छन् । फरक कति भने वर्णनात्मक विधिमा मुख्य रूपमा पात्रको बाह्य पक्षको चित्रण हुन्छ, विश्लेषणात्मक विधिमा आन्तरिक

पक्षको चित्रण र विश्लेषण हुन्छ । वर्णनात्मक र नाटकीय विधिमा उपन्यासकारको वस्तुगत दृष्टिकोण हुन्छ, तर विश्लेषणात्मक विधिमा भने उपन्यासकारको आत्मपरक दृष्टिकोण हुन्छ । त्यसैले यस विधिमा उपन्यासकारलाई पात्रको सञ्चेतना, संवेदना, संवेग, अन्तर्वेग आदिको विश्लेषण र पर्यवेक्षणका लागि प्रशस्त अवसर हुन्छ । यसरी विश्लेषणात्मक विधिमा वस्तु प्रतिपादन सहज, स्वाभाविक, विश्वसनीय हुन्छ भने पात्र जीवन्त हुन्छ । विजय मल्लको ‘अनुराधा’, पारिजातको ‘शिरीषको फूल’, विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको ‘तीन घुम्ती’ उपन्यासमा विश्लेषणात्मक विधिको अत्याधिक मात्रामा प्रयोग भएको भेटिन्छ ।

1.5.3 संवाद

यसलाई कथोपकथन वा वार्तालाप पनि भनिन्छ । उपन्यासमा कथावस्तुको विकास गराउन, त्यसमा स्वाभाविकता ल्याउन र चरित्र चित्रणमा प्रकाश हाल्न पात्र – पात्रहरूका बीच जुन वार्तालाप गराइन्छ, त्यसलाई कथोपकथन वा संवाद भनिन्छ । कथोपकथनको विस्तार संवादद्वारा घटनाहरूमा गतिशीलता ल्याउन र नयाँ घटनाहरूको जडान गर्नसकिन्छ । दुई विरोधी सिद्धान्तहरूका संघर्षद्वारा कुनै पनि घटना घट्नसक्तछ । यी घटनाहरू संवादद्वारा नै मुखरित हुन्छन् वार्तालापद्वारा कथावस्तोमा नाटकीय आकर्षण र सजीवता आउन सक्तछन् । वार्तालापद्वारा मूल कथामा घट्न नसक्ने घटनाहरूलाई पनि संयोग गर्नसकिन्छ । मूल कथा र सहायक कथाको समावेश गरिने घटनाहरूबाहेक सामान्य घटनाहरूलाई वार्तालापद्वारा संकेत गर्दै कथाधारालाई अगाडि बढाउन सकिन्छ । यस रूपमा गरिएको सङ्केतले गर्दा उपन्यास रोचक र प्रभावशाली बन्दछन् । यसरी नै वार्तालापद्वारा नै

चरित्रहरूका आन्तरिक मनःस्थिति र उनीहरूको स्वभावबारे प्रकाश हाल्नसकिन्छ । स्वयं पात्रहरूद्वारा अभिव्यक्ति भएका विचारद्वारा नै ती पात्रहरूको चरित्रको पूर्ण प्रकाश हुन्छ । यसरी कथोपकथनद्वारा पात्रको मानसिक स्थिति र आन्तरिक प्रवृत्तिलाई उद्घाटन गर्नु पर्याप्त स्वभाविक लाग्दछ । कथोपकथनलाई आकर्षक, सजीव र उपन्यासको अनुकूल बनाउन निम्नलिखित कुराहरूप्रति विशेष ध्यान दिनु उचित ठहर्दछ -

(क) पात्रहरूको वर्ग र श्रेणी अनुकूल बौद्धिक र मानसिक स्थितिको संवाद हुनुपर्दछ । त्यस्तै देश र कालको सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेश सुहाउँदो पनि हुनुपर्दछ ।

(ख) कथावस्तुसँग मेल नखाने कुराकानीलाई प्रवेश गराउनु हुँदैन । कथावस्तुप्रति आघात पुर्याउने कथोपकथनलाई स्थान दिनुहुँदैन, चाहे त्यो जत्तिकै आकर्षक र मनोरञ्जक किन नहोस् ।

(ग) नाटकीयता र स्वाभाविकताले गर्दा कथावस्तु प्राणवान हुन्छ ।

(घ) संवादका प्रत्येक शब्द र लवज पात्र सुहाउंदो र म्मस्पर्शी हुनुपर्छ ।

(ङ) भाषाको प्रयोग पनि पात्र पात्रा अनुसार हुनुपर्दछ । शिक्षित व्यक्तिबाट ग्रामीन भाषामा संवाद गराइन्छ भने त्यो पनि उचित हुँदैन ।

(च) गम्भीर तथा दार्शनिक समस्याको समाधान निम्ति बौद्धिक पात्रहरूको सृजना गरिनुपर्दछ ।

(छ) कथोपकथन स्वाभाविक हुनुको साथै कथावस्तुको प्रवाहमा गतिशीलता ल्याउने किसिमको होनुपर्दछ । देश, काल, परिस्थिति, विषय, प्रसङ्ग, पात्र, अवस्था, वक्ता, एवम् उपन्यासको उद्देश्य आदि विषयहरूमाथि विचार गरेर त्यसैअनुसार स्वाभाविक वार्तालाप गराउनु नै कथोपकथनको सफलताको कसी हो ।

(ज) कलात्मकता र प्रभावात्मकता संवादको अनिवार्य तत्तव हो ।

1.5.4 देश, काल र वातावरण

उपन्यास बारेमा क्लारा रीबले भनेका छन् – ‘उपन्यास भनेको वास्तविक जीवन चालचलन र लेखिएको समयको तस्वीर हो’ तर यो तस्वीर निर्रजीव भयो भने उपन्यास केवल इतिहास मात्र हुन्छ, त्यसैकारण उपन्यासमा यथार्थता सजीवता ल्याउन देश, काल र वातावरणमाथि विशेष ध्यान दिइएको हुनुपर्दछ । जबसम्म लेखकलाई यिनीहरूको बारेमा पूर्ण ज्ञान हुँदैन तबसम्म चरित्र संवाद कुनैमा पनि सफलता पाउन गाह्रो हुन्छ । जुनसुकै घटना पनि कुनै न कुनै देशका र कुनै न कुनै कालमा आश्रित हुन्छ । यसैले पात्रहरूको क्रियाकलाप र त्यस सम्बन्धी विविध घटनाहरू साथै ती पात्रहरूको रीतिरिवाज, परम्परा, जीवन प्रणाली, वेशभूषा, चालचलन, बोली, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक, सामाजिक एवम् भौगोलिक स्थिति आदिलाई बाह्य परिस्थिति भनिन्छ । आन्तिरक स्थिति भन्नाले पात्र पात्राहरूका मानसिक उथुलपुथुल समस्याहरू अलझनहरू अचेतन कारणहरू बुझिन्छ – जसको माध्यमद्वारा उनीहरू कार्यपथमा लाग्छन् । यस्ता बाह्य परिस्थिति र आन्तरिक स्थितिको पूर्ण चित्रण देश काल र परिस्थिति सादृश भए मात्रा उपन्यास सफल हुन्छ । उपन्यासकारको सफलताको कसी पनी यही हो । समान परिस्थितिमा पनि कुनै पात्र असमान प्रतिक्रिया गरिरहेको हुन्छ भने त्यो उपन्यासमा स्वाभाविकताको निर्वाह हुँदैन । विशेष गरेर ऐतिहासिक उपन्यासमा उपन्यासकारलाई ‘कुनै विशिष्ट युग र काल चित्रित गर्नपर्ने हुँदा तत्कालीन आचार - विचार, रीति – रिवाज, राष्ट्रिय स्थितिको पूर्ण जानकारी प्राप्त हुनुपर्दछ ।’ तसर्थ यस्तो उपन्यास लेख्दा लेखक सचेत हुनुपर्छ । तर

सामाजिक उपन्यास लेख्दा भने लेखकलाई खास कुनै अगाध कठिनाइ पर्दैन ।

कुनै पनि उपन्यासमा वातावरणको समुचित चित्रणले उपन्यासलाई बाइपंखी घोड़ामा चढाइदिन्छ, प्रभावशाली र ओजस्वी बनाइदिन्छ । तर हास्य स्थितिको मौकामा दुःख र वेदनाको वातावरण र दुःख र वेदनाको मौकामा हास्य स्थिति तयार गर्नाले रचनाको मूल उद्देश्यमा नै बाधा पुग्न सक्तछ । यसरी स्पष्ट हुन्छ – उपन्यास लेखिएको वा पात्र – पात्राले काम गरेको तत्कालीन समय र त्यस बेलाको धार्मिक, सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक पृष्ठभूमि र परिणामहरू तज्जन्य आन्तरिक बाह्य वातावरणको अङ्कनमा नै उपन्यास प्रभावकारी हुन्छ ।

1.5.5 भाषा - शैली

व्यक्तिको आफ्नो भाव या विचार व्यक्त गर्ने माध्यम नै भाषा हो । शब्द र वाक्यद्वारा आफ्नो मनोभावना व्यक्त गर्ने परम्परा मावनमात्रका लागि प्रकृतिको वरदान हो । यही भाषालाई विभिन्न व्यक्तिले विभिन्न ढङ्गमा प्रयोग गर्छन् । जसरी मानिसको आफ्नो आफ्नो रूचि हुन्छ, त्यसरी नै आफ्नो मनोभावना व्यक्त गर्ने व्यक्तिको आ – आफ्नो ढङ्ग वा विधि हुन्छ । भाषाको माध्यमद्वारा विभिन्न भाव या विचार अभिव्यक्ति गर्ने विभिन्न ढङ्ग र विधि नै शैली हो । शैली नै व्यक्तिको स्वरूप हो । त्यसैले व्यक्ति भाषा हो भने व्यक्तिको व्यक्तित्व नै त्यसको शैली हो । अर्को शब्दमा भाषा आवरण हो भने शैली आवरणको प्रकार हो। उपन्यासमा पनि विभिन्न विषय र भावभूमिअनुसार भिन्नाभिन्नै भाषा र शैली हुन्छन् । उपन्यासमा मूलतः दुई प्रकारको भाषाको प्रयोग गरिएको

देखिन्छ – (१) संस्कृत तत्समप्रधान भाषा र (२) साधारण चल्तीको भाषा ।

(१) संस्कृत तत्समप्रधान भाषा – संस्कृत तत्समप्रधान भाषामा संस्कृत शब्दको धेरै प्रयोग भएको हुन्छ । यसको साथसाथै अलङ्कृत भाषाको पनि प्रयोग भएको हुन्छ । रूपनारायण सिंहको भ्रमर उपन्यासमा संस्कृत तत्समप्रधान भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ – 'वीणा यस्तो वारि विद्युत्-व्याकुल दिनमा एक्लै पढ्ने कोठामा बसेर पानीका अविराम झर्झर सुनिरेहेकी छ।' यसरी नै भ्रमर उपन्यासमा अनुप्रास अलङ्कारको विशिष्ट प्रयोग पनि पाइन्छ – 'चित्र लेख्तै गरेको इन्द्रशेखर प्रकृतिको त्यो चारू चित्र, चित्रवत् अचल भएर हरिरह्यो ।' यसरी नै लैनसिंह बांगदेळको लङ्गडाको साथी उपन्यासमा लङ्गडा र कुकुरलाई एउटै स्तरमा राखेर र व्यङ्ग्यात्मक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेर मानवमात्रको अमानवीय व्यवहारप्रति एउटा तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको पाइन्छ – 'कुकुर पनि आफ्नो दोष स्वीकार गरे जस्तै गरी काचर भावले पुच्छर हल्लाउँदै लङ्गडाको छेउमा आएर गुँडुलिन्थ्यो । लङ्गडाले कुकुरको अनुहार एकोहोरो जिज्ञासा भावले हेरिरहन्थ्यो ।..........' आदि । यसरी नै वर्णनशैलीका आधारमा दुई प्रकारका शैली पाइन्छन् – (१) समास शैली र (२) व्यास शैली ।

(१) समास शैली – समास शैलीमा संक्षिप्त र क्षिप्त वर्णन हुन्छ । औपन्यासिक कथा, घटना, पात्र आदिको वर्णनमा पाइने सूत्रात्मकता समास शैलीको मूल मन्त्र हो । समास शैलीको उपयोग भएको वर्णनमा छिटोछरितोपन हुन्छ । गोविद गोठालेको पल्लो घरको झ्याल, लीलबहादुर क्षत्रीको बसाइँ र शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट आदि उपन्यासमा समास शैलीको प्रयोग भएको भेटिन्छ ।

(२) व्यास शैली – व्यास शैलीमा कथा, पात्र र घटना आदिको वर्णन विस्तृत रूपमा हुन्छ । यस प्रकारको वर्णनमा छिटोछरितोपन हुँदैन । व्यास शैलीको प्रयोग रूद्रराज पाण्डेका उपन्यासहरूमा पाइन्छ ।

यसरी नै वाक्यगठनका दृष्टिले पनि दुई रूपमा विभाजन गर्न सकिन्छ – (१) गुम्फित शैली र (२) सरल शैली ।

(१) गुम्फित शैली – गुम्फित वाक्यशैलीमा विभिन्न वाक्यांशहरूको गुम्फन हुन्छ । यसमा अल्पविराम, अर्द्धविराम, 'र', 'औ', 'कि' आदिले विभिन्न वाक्यांशलाई जोडेको हुन्छ, जस्तै – 'इन्द्रमायाले त्यस दिन एकदम तटस्थ भएर निर्णय गरेकी थिई कि उसको हृद्य केही हदसम्म खोटिएको छ, केही हदसम्ममा उसको प्रेम अपूर्ण नै रहन गएको छ केही हदसम्म पीताम्बरको ईर्ष्याको अग्नि-बीज इन्द्रमायाले नै उसलाई दिन पुगेकी हो।' आदि ।

(२) सरल शैली – सरल शैलीमा स-साना वाक्यहरू हुन्छन् । यसमा जटिल वाक्य योजनाको समावेश भएको हुँदैन, जस्तै - 'हावामा कस्तो कमलो स्पर्श । घाममा कति सुख । हिँडनमा कति स्वस्ति । बाँच्नमा कति शान्ति । चराचुरूङ्गीका च्याउँच्याउँमा कस्तो मिठो रागिनी । भँवराका गुञ्जनमा कति मधुर सुर ।' आदि । अतः यहाँ क्रियापदसम्मको प्रयोग पनि भएको देखिन्दैन । अर्को उदाहरण – 'ऊ ढुङ्गाको आडमा बस्छ । खुकुरीमा धार लगाई नै रहन्छु म । बतासको स्पर्शले जङ्गली रूखका पातहरू बज्न थाल्छन् । पारिपट्टिको किनारामा छरिएका अर्नाहरूमध्ये दुईओटा अर्ना सिङ जुधाउन थाल्छन् । म आकाशतिर हेर्छु । पानी पर्ने रत्तिभर सम्भावना छैन । बादल फाटिसकेको छ ।' आदि ।

1.5.6 उद्देश्य वा जीवन दर्शन

मानव तथा मानवेत्तर जीवनको कुनै उद्देश्य हुन्छ । बाँच्नुको कुनै अर्थ हुन्छ र गर्नुको कुनै आशय हुन्छ । यही अर्थ र आशयको समष्टिको नाम नै जीवन हो र साहित्यमा यही जीवनको अभिव्यक्ति हुन्छ । विविधताको एउटा रूप उपन्यास हो । उपन्यासमा जीवनकै अभिव्यक्ति हुन्छ । यसै पृष्ठभूमिमा जीवन र साहित्यलाई अलग गर्न सकिन्न । त्यसैल उपन्यासको कुनै अर्थ हुन्छ र कुनै आशय हुन्छ । उपन्यासमा उपन्यासकारको आफ्नो सोचाइ र हेराइ प्रस्तुत भएको हुन्छ । उपन्यासकारको आफ्नो सोचाइ र हेराइको आफ्नै धरातल हुन्छ । यसै धरातलमा उपन्यासको संरचना हुन्छ । यसरी उपन्यासमा लेखकको आफ्नो सोचाइ र हेराइ प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा अभिव्यक्ति भएको हुन्छ । उपन्यासमा लेखकले आफ्नो जीवन र जगतप्रतिको दृष्टि कलापूर्ण र प्रभावपूर्ण रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्छ । लेखकको जीवनप्रतिको सोचाइ र हेराइ प्रत्यक्ष रूपमा व्यक्त भयो भने उपन्यास प्रभावकारी हुंदैन । केही लेखक आफ्नो धारणा वा दृष्टिबाट अत्याधिक प्रभावित भएका हुन्छन् । परिणामतः आफ्नो धारणा वि विचार व्यक्त गर्ने उनीहरूको प्रवृत्ति हुन्छ । यस्तो प्रवृत्तिले औपन्यासिक गुम्फन र शिल्प शिथिल हुन्छ । यस प्रकारका प्रवृत्तिले गर्दा पात्र – रचना र यसको विकासप्रक्रिया पनि निर्जीव र यान्त्रिक हुन्छ । समग्रमा उपन्यासमा लेखकले जीवनप्रतिको आफ्नो धारणा वा दृष्टि, चरित्र, घटना र परिवेश तथा वातावरणमा समायोजन गरेर प्रस्तुत गर्नुपर्छ । सोझै वा स्यक्ष रूपमा भन्दा कलात्मक र प्रभावात्मक हुँदैन । पाश्चात्य विद्वान हड्सनले पनि सामग्री छनोच, गठन, पात्रको प्रस्तुति र कथा विकासको माध्यमद्वारा जीवनप्रतिको सोचाइ प्रस्तुत गर्नुपर्छ भन्ने आफ्नो विचार व्यकत गरेका छन् । अतः

उपन्यासमा वस्तुपक्ष र कलापक्षको आवश्यक समन्वय र सन्तुलन हुनु अत्यावश्यक रहेको बुझिन्छ ।

1.6 उपसंहार

महाकाव्य र नाटक उपन्यासका समकक्ष रहेका पाइन्छ तर यी वैधानिक बन्धनमा बाँधिएका हुन्छन् – उपन्यासलाई अभिव्यक्तिको पूर्ण स्वातन्त्र्य छ । साहित्यमा समाजको दर्पण मान्ने हो भने त्यो कुरा उपन्यासले जति पूर्णता र समग्रताका साथ प्रमाणित गर्दछ, त्यति अरू कुनै साहित्यिक विधाले गर्न पाएको देखिन्दैन । फलतः समाजको वास्तविक रूप र चरित्रलाई पत्यारिलो किसिमले कुनै अतिरञ्जनाबिना स्वाभाविक रूपमा चित्रित गर्नु उपन्यासको सहज धर्म हो । यो कुरा विश्वका उत्तम कोटिका सफल उपन्यासहरूले प्रमाणित गरिसकेका देखिन्छ । फेरी उपन्यासको अर्को विशेषता के छ भने आफ्नो नाटकीय गुण र ठाउँ-ठाउँमा वर्णन गरिने प्राकृतिक दृष्य औ भावुकतापूर्ण रागात्मक अभिव्यक्तिले गर्दा यसले एक्लै नाटक र महाकाव्य दुवैको आनन्द र रमणीयता पाठकलाई प्रदान गर्न सक्षम बन्दछ । त्यसैले यो एक पाकेट थिएटर हो भन्ने धारणा पाश्चात्य विद्वान मेरियन क्राफोर्डको रहेको भेटिन्छ ।

उपन्यास शब्द (उप+नि+अस्+धञ्) को संयोगले अर्थात उप र नि उपसर्ग, अस् धातु र धञ् प्रत्ययको संयोगबाट निर्माण भएको हो । उप भनेको नजिक र न्यास भनेको राख्नु हो । यसप्रकार कुनै वस्तुलाई कसैको नजिक राख्नु नै उपन्यासको मूल अर्थ प्रकटित भएको बुझिन्छ ।

संस्कृत साहित्यमा उपन्यास शब्दको प्रयोग विभिन्न अर्थमा भएको देखिन्छ । कुनै अर्थलाई युक्तियुक्त प्रस्तुत गर्नु नै उपन्यास हो भन्ने विचार भरतमुनिले दिएका पाइन्छ । यो भनेर भरतमोनिले उपन्यासलाई

नाटकको प्रतिमुख सन्धिको एउटा उपभेदका रूपमा लिएका छन् । त्यस्तै संस्कृतमा उपन्यासलाई प्रसङ्ग र प्राक्कथनका रूपमा पनि प्रयोग गरिएको देखिन्छ । अचेल उपन्यासलाई साहित्यको नयाँ विधाको अर्थमा प्रयोग गरिएको बुझिन्छ । पाश्चात्य साहित्यमा प्रचलित नोवेल (Novel) को पर्यायका रूपमा नेपाली साहित्यमा उपन्यास शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । 'नोवेल' को अर्थ हो नयाँ समाचार वा नयाँ घटना । पाश्चात्य जगतका लागि उपन्यास पनि नयाँ घटना वा विधाका रूपमा प्रस्तुत भयो । यसैले उपन्यासका लागि 'नोवेल' शब्द प्रयुक्त हुनपुग्यो । नयाँ औपन्यासिक विधाका रूपमा त्यही नोवेल शब्दले भारतीय मूलका विशेष भाषाहरूमा बङ्गाली र हिन्दीमा उपन्यासको रूपमा प्रवेश गर्यो । भारतकै गुजराती भाषामा उपन्यासलाई 'नवल' का रूपमा लिइएको पाइन्छ । गुजरातीमा साहित्य जगतका लागि सर्वथा नयाँ विधा भएकाले उपन्यासलाई नवलका रूपम लिइएको बुझिन्छ । नवल भनेको नयाँ हो । मराठी भाषामा भने उपन्यासलाई कादम्बरी भनिन्छ । मराठीमा आजको आधुनिक उपन्यासका लागि आवश्यक केही सामग्री संस्कृतको कादम्बरी नामक गद्यकाव्यमा पाइने हुनाले त्यसैलाई ध्यानमा राखी उपन्यासका लागि कादम्बरी शब्दको प्रयोग भएको हो भन्ने बुझिन्छ । तर कादम्बरीमा प्रयुक्त सामग्री र आजको उपन्यासले वहन गर्ने दृष्टि, पर्यावरण र धरातलमा ठूलो अन्तर रहेको पाइन्छ । यस दृष्टिले उपन्यासलाई कादम्बरी भन्न मिल्दैन । आज प्रचलित रूपमा पाइने उपन्यासविधा पाश्चात्य साहित्यको देन हो । यसैले पनि नेपाली साहित्यको लागि यो नयाँ विधा हो । यसलै सर्वाथा नयाँ विधाका रूपमा उपन्यास पाठक छेउ प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यस दृष्टिले नोवेलका लागि उपन्यास शब्दको प्रयोग अति नै सठीक रहेको मान्न सकिन्छ ।

गुराल्निकले लामो काल्पनिक गद्यात्मक विवरणलाई उपन्यासका रूपमा लिएका छन् । त्यसमा मानवजीवन, उनीहरूको भावना, विचार, कार्यहरूको जटिल वस्तु वा घटनाहरू समावेश भएको हुन्छ भन्ने गराल्निकको भनाइ छ । न्यु इङ्लिस डिक्सनरी मा उपन्यासको परिभाषा- नोवेल (उपन्यास) त्यो विस्तृत गद्यात्मक प्रकथनप्रधान रचाना हो, जसमा वास्तविक जीवनको अनुकरण गर्ने घटनाहरू र पात्रहरूको एक व्यवस्थित कथावस्तुको रूपमा वर्णन रहन्छ ।

शिप्लेके पनि उपन्यासलाई लामो आकारको काल्पनिक कथाका रूपमा लिएका छन् । उनको विचारमा औपन्यासिक कथावस्तुमा वास्तविक जीवनको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र र कार्यको चित्रण हुन्छ । एच. जेम्सले उपन्यासलाई जीवनको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रयासको अर्थमा लिएका छन् । फिल्डिङअनुसार – उपन्यास भनेको गद्यमा लेखेको सुखान्त महाकाव्य हो । यसैक्रममा विद्वान क्लारा रिब्स अनुसार – उपन्यास भनेको वास्तविक जीवन, चालचलन र आफ्नो समयको तस्बिर हो । प्रोफेसर वारेनको विचार यस प्रकार रहेको पाइन्छ – उपन्यास कथात्मक वर्णन हो, जसमा कथानक हुन्छ । आर. एल. स्टेभेन्सन अनुसार – उपन्यास भनेको जावनको अनुकरण होइन, जसको याथार्थिकताको आधारमा मूल्याङ्कन गरियोस्, बरू यो त जीवनको कुनै अंशविषेष वा बिन्दुविशेषको सरलीकरण हो, जसले अर्थपूर्ण सरलताद्वारा उत्थान र पतनलाई घोषित गर्दछ । अर्नेस्ट ए बेकर अनुसार – उपन्यासलाई गद्यमय कल्पित आख्यानको माध्यमले गरिएको जीवको व्याख्या भन्न सकिन्छ । एडिथ ह्वार्टन अनुसार – उपन्यास एउटा यस्तो कल्पित आख्यान हो जहाँ सुनदर कथानक र राम्ररी चित्रित पात्रहरू हुन्छन् । मुन्सी प्रेमचन्दअनुसार – म उपन्यासलाई मावनचरित्रको चित्र मात्र सम्झन्छु । मानवचरित्रमाथि प्रकाश

पार्नु, त्यसको रहस्य खोल्नु नै उपन्यासको मूलतत्व हो । डा. श्यामसुन्दर दास अनुसार – उपन्यास मनुष्यको वास्तविक जीवनको काल्पनिक कथा हो । हिमांशु थापा अनुसार – उपन्यास गद्यमा लेखिएको त्यो विधा हो, जसमा मानव जीवनको न्यून तर सम्पूर्ण पक्ष र संबद्ध परिवेशको प्रस्तुति भएको हुन्छ । चक्रपाणि चालिसेको मतानुसार – लामो साहित्यिक कथा नै उपन्यास हो । नेपाली शब्दकोशार बालचन्द्र शर्मा अनुसार – उपन्यास धेरै अध्याय वा खण्डहरूमा लेखेको लामो साहित्यिक कथा हो । अतः दुवै परिभाषामा उपन्यासलाई लामो साहित्यिक कथाको रूपमा लिइएको देखिन्छ, तर यसो भन्नु पनि उपयुक्त हुँदैन । कथालाई लामो पार्दैमा उपन्यास हुँदैन, त्यस्तै उपन्यासलाई छोटो पार्दैमा कथा हुँदैन । कथा र उपन्यासको आ- आफ्नो सीमा, मूल्य र परिवेश हुन्छ । यसैले कथा र उपन्यासको आ-आफ्नो अलगअलग व्यक्तित्व र अस्तित्व हुन्छ । यसरी उपन्यासलाई कसैले युगको प्रतिबिम्ब मानेका छन् भने कसैले मानवचरित्रको चित्रावली तर पनि उपन्यासको विराटता र व्यापकतालाई सबैले मान्यता दिएका छन् । बद्लिँदो युगको परिस्थिति र नयाँ आयामको आगमनसाथै उपन्याले आफ्नो स्वरूप पनि नयाँ बनाउँछ तै पनि अपेक्षाकृत उनयासको सर्वमान्य परिभाषा हो - मानवको सच्चा जीवन प्रस्तुत गर्ने चरित्र कार्यहरू कथासूत्रमा उनिएको कल्पनामूलक उचित विस्तार युक्त गद्यमय आख्यान उपन्यास हो । यसरी नै उपन्यास गद्यमा लेखिएको त्यस्तो आख्यानात्मक रूप हो । उपन्यासका संरचनाका लागि ६ वटा तत्व आवश्यक हुन्छ – (१) कथावस्तु (Plot), (२) चरित्र चित्रण (Characters), (३) संवाद (Dialogue), (४) देश, काल र वातावरण (Place, Time, Scene of life), (५) शैली (Style), र (६) उद्देश्य वा जीवन दर्शन (Philosophy of life) आदि ।

Notes

1.7 सार

- साहित्यका अन्य विधाहरूमध्ये पनि महाकाव्य र नाटक विशेष उपन्यासका समकक्ष रहेका पाइन्छ तर यी वैधानिक बन्धनमा बाँधिएका हुन्छन् – उपन्यासलाई अभिव्यक्तिको पूर्ण स्वातन्त्र्य छ ।

- उपन्यासको अर्को विशेषता के छ भने आफ्नो नाटकीय गुण र ठाउँ-ठाउँमा वर्णन गरिने प्राकृतिक दृष्य औ भावुकतापूर्ण रागात्मक अभिव्यक्तिले गर्दा यसले एक्लै नाटक र महाकाव्य दुवैको आनन्द र रमणीयता पाठकलाई प्रदान गर्न सक्षम बन्दछ ।

- उपन्यास शब्द (उप+नि+अस्+धञ्) को संयोगले अर्थात उप र नि उपसर्ग, अस् धातु र धञ् प्रत्ययको संयोगबाट निर्माण भएको हो । उप भनेको नजिक र न्यास भनेको राख्नु हो । यसप्रकार कुनै वस्तुलाई कसैको नजिक राख्नु नै उपन्यासको मूल अर्थ प्रकटित भएको बुझिन्छ ।

- उपन्यास भनेको गद्यमा लेखेको सुखान्त महाकाव्य हो ।

- उपन्यास धेरै अध्याय वा खण्डहरूमा लेखेको लामो साहित्यिक कथा हो।

- उपन्यास गद्यमा लेखिएको त्यस्तो आख्यानात्मक रूप हो, जसमा मानवजीवनको विराट् रूप र आफ्नो युगीन परिवेशको प्रस्तुति हुन्छ साथै औपन्यासिक चरित्र घटनाहरूको माध्यमले समाजको बाह्य र आन्तरिक रूप तथा अवस्थालाई चित्रित गर्ने सुनियोजित कथानक र निश्चित आयाम भएको गद्यमय आख्यान हो ।

- उपन्यासको प्रादुर्भाव कौतूहलपूर्ण काल्पनिक घटनाहरूले भरिएका रोमान्टिक आख्यानहरूबाट भएको देखिन्छ ।

● उपन्यास भन्न सकिने पहिलो कृति १५ औं शताब्दीमा म्यालोरी (Malory) द्वारा लेखिएको मोर्टे डि आर्थर नै रहेको थाहा लाग्छ ।

● अतिमानवीय चरित्र र अस्वाभाविक घटनाहरूले भरिएका रोमान्टिक उपन्यासहरूको स्थान सामान्य पात्रहरू र स्वाभाविक घटनाहरू भएका यथार्थवादी उपन्यासहरूले शनैः शनैः लिँदै गएका देखिन्छ । रोमान्टिक जगतबाट याथार्थिक लोकमा उपन्यासलाई अवतरित गर्ने श्रेय १७ औं शताबादीमा बनियान (Bunyan) लाई प्राप्त छ ।

● सेमुएल रिचार्डसन (१७८९-१८६१) ले आन्तरिक जीवनको याथार्थिक चित्रणले भरिएको मनोवैज्ञानिकताको सन्निवेश भएको उपन्यास लेखेका पाइन्छ, जसलाई अङ्ग्रेजीको पहिलो आधुनिक उपन्यास भनिन्छ – त्यो हो 'पामेला वा भर्चू रिवार्डेड' ।

● फिल्डिङ (१७०७-१७५४) लाई अङ्ग्रेजी साहित्यमा आधुनिक उपन्यासको पिता भनेर चिनिएको थाहा पाइन्छ, किनभने यिनले उपन्यासको रूपविधानमा आमूल परिवर्तन ल्याएका र त्यसलाई स्वयंमा पूर्ण कथा बनाइदिएका देखिन्छ ।

● विभिन्न घनाहरूको जन्म विभिन्न पात्रहरूका भिन्नभिन्न गतिविधि र क्रियाकलापबाट भएको पाइन्छ । यिनै घटनाहरूको सुगठित रूपमा नै कथावस्तुको संरचना हुन्छ ।

● विभिन्न घटना र तिनीहरूको एकसूत्रताका माध्यमबाट एउटा जुन मूलकथा बन्छ, त्यस्तो कथावस्तु उपन्यासको प्राण हो, कथानकचाहिँ कथा ।

- उपन्यासको मुख्य विषय नै मानवीय चरित्र हो । पात्रको चरित्र चित्रणमा स्वाभाविकताको निर्वाह हुनुपर्छ ।

- उपन्यासमा पात्र स्वतन्त्र, सक्रीय र जीवन्त हुनु आवश्यक छ । उपन्यासकारले पात्रलाई आफ्नो विचार र सिद्धान्त प्रतिपादनका लागि साधन बनाउनु हुँदैन ।

- उपन्यासमा कथावस्तुको विकास गराउन, त्यसमा स्वाभाविकता ल्याउन र चरित्र चित्रणमा प्रकाश हाल्न पात्र – पात्रहरूका बीच जुन वार्तालाप गराइन्छ, त्यसलाई कथोपकथन वा संवाद भनिन्छ ।

- स्वयं पात्रहरूद्वारा अभिव्यक्ति भएका विचारद्वारा नै ती पात्रहरूको चरित्रको पूर्ण प्रकाश हुन्छ । यसरी कथोपकथनद्वारा पात्रको मानसिक स्थिति र आन्तरिक प्रवृत्तिलाई उद्घाटन गर्नु पर्याप्त स्वभाविक लाग्दछ।

- जुनसुकै घटना पनि कुनै न कुनै देशका र कुनै न कुनै कालमा आश्रित हुन्छ । यसैले पात्रहरूको क्रियाकलाप र त्यस सम्बन्धी विविध घटनाहरू साथै ती पात्रहरूको रीतिरिवाज, परम्परा, जीवन प्रणाली, वेशभूषा, चालचलन, बोली, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक, सामाजिक एवम् भौगोलिक स्थिति आदिलाई बाह्य परिस्थिति भनिन्छ ।

- व्यक्तिको आफ्नो भाव या विचार व्यक्त गर्ने माध्यम नै भाषा हो ।

- शैली नै व्यक्तिको स्वरूप हो । त्यसैले व्यक्ति भाषा हो भने व्यक्तिको व्यक्तित्व नै त्यसको शैली हो ।

- उपन्यासमा मूलतः दुई प्रकारको भाषाको प्रयोग गरिएको देखिन्छ – (१) संस्कृत तत्समप्रधान भाषा र (२) साधारण चल्तीको भाषा ।

● मानव तथा मानवेत्तर जीवनको कुनै उद्देश्य हुन्छ । बाँच्नुको कुनै अर्थ हुन्छ र गर्नुको कुनै आशय हुन्छ । यही अर्थ र आशयको समष्टिको नाम नै जीवन हो र साहित्यमा यही जीवनको अभिव्यक्ति हुन्छ ।

● समग्रमा उपन्यासमा लेखकले जीवनप्रतिको आफ्नो धारणा वा दृष्टि, चरित्र, घटना र परिवेश तथा वातावरणमा समायोजन गरेर प्रस्तुत गर्नुपर्छ । सोझै वा स्यक्ष रूपमा भन्दा कलात्मक र प्रभावात्मक हुँदैन ।

1.8 अनुशीलनी

(क) उपन्यासको उद्भव, परिचय र अर्थबारेमा विस्तृत चर्चा गर्नुहोस् ।

(ख) उपन्यासबारे विभिन्न विद्वानहरूले दिएका परिभाषाहरूमाथि प्रकाश पार्नुहोस् ।

(ग) उपन्यासको प्रमुख तत्वहरूबारे विवेचना गर्नुहोस् ।

1.9 अतिरिक्त अध्ययन

१. कृष्णहरि बराल उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास

२. राजेन्द्र सुवेदी नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति –

३. नेत्र एटम उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास

४. रवीन्द्रकुमार जैन उपन्याससिद्धान्त र संरचना-

५. डा. केशवप्रसाद उपाध्याय साहित्य – प्रकाश

६. प्रा. डा. मोहनहिमांशु थापा साहित्य परिचय

1.10 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

नोटः तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् –

१. उपन्यासको सामन्य परिचय तथा उपन्यासको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ ।

....

....

....

(प्रश्न १ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १.२ को परिचय खण्ड र १.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. उपन्यासबारे विभिन्न विद्वानहरूले दिएका परिभाषा ।

....

....

....

(प्रश्न २ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १.४.१, १.४.२, र १.४.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३ .उपन्यासको उद्भव र परिचय ।

....

....

....

.... **(प्रश्न ३ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १.५ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)**

४ .कथावस्तु, चरित्र – चित्रण तथा संवाद ।

....

....

....

.......(प्रश्न ४ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १.६.१, १.६.२ र १.६.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

५ .संवाद र देश, काल र वातावरण ।

....

....

....

(प्रश्न ५ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १.६.३ र १.६.४ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

६ .भाषा – शैली तथा उद्देश्य वा जीवन दर्शन ।

....

....

....

(प्रश्न ६ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १.६.५ र १.६.६ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ –2 नेपाली उपन्यासको प्रारम्भ , विकास र विविध चरणहरू।

2.0उद्धेश्य

2 .1परिचय

उपन्यासको सैद्धान्तिक परिचय2

2.3उपन्यासको उद्भवको ऐतिहासिक आधार

2.4नेपाली साहित्यमा उपन्यास लेखनको परम्परा

2.5 कालविभाजन र चरणगत विवरण

2.5.1 पृष्ठभूमिकाल - १८२७)१९४५ (

2.5.2 निर्माणकाल - १९४६)९० (

2.5.3 विकासकाल देखि अहिलेसम्म १९९१))

2.5.4 क (२०२०-१९९१ .सं) प्रथम चरण

□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □) □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ . □ **2.5.5)**

2.6 उपसंहार

2.7 सार

2.8 अनुशीलनी

2.9 अतिरिक्त अध्ययन

2.10 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

2.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- उपन्यासको सैद्धान्तिक परिचय

- उपन्यासको उद्भवको ऐतिहासिक आधारगत व्याख्या
- नेपाली साहित्यमा उपन्यास लेखन परम्पराको विकास
- नेपाली उपन्यास लेखनको काल विभाजन तथा चरणगत मोडहरू

2.1 परिचय

विश्व साहित्यको परिप्रेक्ष्यमा पाश्चात्य जगतबाट उपन्यास लेखनको थालनी भएपछि भारतीय मूलका हिन्दी बङ्गला साहित्य हुँदै ,नेपाली साहित्यमा पनि उपन्यास विधाको लेखनको थालनी भएको देखिन्छ । नेपाली उपन्यास लेखन परम्पराले आफ्नो प्रारम्भिक अवस्थामा अति नै सङ्घर्ष र चुनौतीहरू देख्नु परेका भए तापनि पछि पछि उपन्यास लेखनको दिशामा यसले द्रुत गति पक्रेको देखिन्छ । आजको सन्दर्भमा नेपाली उपन्यास लेखन परम्पराले नव नव प्रविधि आदि अप्नाउँदै विश्व उपन्यास लेखनको क्षेत्रमा आफ्नो छुट्टै मूल्य र स्थान स्थापित गर्न सक्षम बनेको बुझिन्छ ।

2.2 उपन्यासको सैद्धान्तिक परिचय

बहुविध संरचनात्मक एकाइद्वारा हरेक अङ्ग परस्परमा श्रृङ्खलाबद्ध भई निश्चित मूल्य प्राप्त गरेको तथा व्यापक परिधिभरिको समय र स्थानभित्र विस्तारित भएको कलासौन्दर्ययुक्त कथात्मक गद्यलाई उपन्यास भनिन्छ। कथा तथा उपन्यास दुवैलाई पाश्चात्य समीक्षाशास्त्रमा आख्यान वा फिक्सन भनिन्छ। अपेक्षाकृत उपन्यासले विभिन्न युक्ति वा माध्यमद्वारा आख्यानात्मक गुणलाई समाहित गरेको हुन्छ ती युक्ति वा माध्यम मुख्यअनुक्रम आदि। संरचनाका -कथानक ,गति ,ष्टिकेन्द्रद्द – मुख्य हुन्- दृष्ः्टिले कथाझैं उपन्यासको पनि आफ्नै स्थापत्यकला हुन्छजसभित्र ,

,प्रतीक तथा बिम्ब ,क्रियाव्यापार ,द्वन्द्व ,पात्रको मानसिक जीवनको चित्रण कथायोजना आदि सबै पर्दछन्। कथा वा ,रूपविन्यास ,भावपरिमण्डल बेतालपच्चीसी ,गुलवकावली ,विवरण त हातिमताइको कथा घटना मात्रको आदिमा पनि रहेको हुन्छतर तिनलाई आधुनिक उपन्यास भन्न , सकिँदैन। आधुनिक उपन्यासको रचनाशिल्प एउटा यस्तो पद्धतिमा निबद्ध भएको हुन्छ जसले कथात्मक सूत्रमा मूल्य आधार गरेर कथानकको को आधार अन्तर्सम्बद्ध निर्माण गरेको हुन्छ। उपन्यासको कथानक संरचनात्मक एकाइद्वारा तयार भएको हुन्छ।

उपन्यासको पृष्ठाधार व्यापक हुन्छ। त्यसैले समय र स्थानको सीमामा यो बाँधिएको हुन्न। यस सीमामुक्त स्वतन्त्रताले गर्दा समाज वा जीवनको समग्रता र सम्पूर्णतालाई यसले प्रक्षेपण गर्दछ। उपन्यासकारको दृष्टि व्यापक निरीक्षणमा विभक्त भएको हुन्छ। व्यापक क्षेत्रलाई एकै प्रयासमा निरीक्षण गर्दा दृष्टि खण्डित हुन जाने भएकाले एकपछि अर्को गर्दै उपन्यासकारले क्रमशः दृश्यलाई प्रतिस्थापन गर्दछ। क्षेत्रीय व्यापकताले नै उपन्यासकारलाई व्यापक परिवेशन बाध्य भावभूमि आदि समेट ,पात्र , गराउँछ। उपन्यासकारको रुचि चाहे समकालीन वा भूतकालीन समाजको चित्रणमा रहेको होस् वा पात्रको मनस्थितिको उदघाटनमा अथवा जीवनका जटिल स्थितिको व्याख्यामा नै किन नहोस्गहिराइभित्रभित्रै पौडेर अर्को , क नदीको किनारामा पुगेको हुन्छ। एक किनारादेखि अर्को किनारासम्म हरे आफ्नै दूरी भएझैं उपन्यासको पनि आफ्नै आकारगतसीमा हुन्छ। त्यसैले उपन्यासमा सीमामुक्त स्वतन्त्रताको आफ्नै परिभाषा छ। जीवन र समाजको आयामिक अध्ययन नगरी लेखिएको उपन्यासमा केवल सतही वर्णन मात्र हुन्छ। सतहको भेदन गरेर त्यसभित्रको यथार्थलाई वैयक्तिक वा वस्तुपरक दृष्टिबाट प्रस्तुत गरिएको उपन्यास मार्मिक बन्दछ ,

समस्यामूलक उपन्यासकारको यस्तै अन्तर्दृष्टि वा समीक्षात्मक दृष्टि -मानिस) निहित रहेको हुन्छ। उपन्यासमा कुनै मूर्त वा अमूर्त वस्तु को दूरदर्शन तथा (सामाजिकता अथवा अरू कुनै-समाज ,मानसिकता जसलाई कुशल उपन्यासकारले ,प्रयोग भएको हुन्छ सूक्ष्मदर्शन दुवैको आफ्नै प्ररकारको शैली तथा शिल्पका माध्यमबाट व्यक्त गरेको हुन्छ।

2.3 उपन्यासको उद्भवको ऐतिहासिक आधार

उपन्यास विधा पाश्चात्य देनबाट जन्मेको हो। पूर्वीय परम्परा रामायण र महाभारतका साथै दण्डीको दशकुमारचरितकादम्बरी जस्ता लामा वाणको , कथाहरू पाइए तापनि तिनलाई उपन्यासका वंश मान्नु युक्तिसङ्गत ठहर्दैन। केवल आकारलाई मात्र ध्यानमा राखेर हामी स्वस्थानी व्रतकथालाई पनि उपन्यास भन्न सक्तैनौँ। पूर्वीय साहित्यमा कथाको एउटा ठूलो परिवार नै रहेको पाइन्छ ,आख्यान ,आख्यायिका – जस्तै , ,उपकथा ,सकलकथा ,कथालिका ,कथानिका ,उपाख्यान ,आख्यानक परिकथाकिस्सा आदि। तर ,वार्ता ,मणिकुल्या ,प्रहल्लिका ,मतल्लिका , यी रूपहरूमध्ये कुनैबाट पनि उपन्यासको जन्म भएको होइन। तसर्थ उपन्यासको जन्मको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि जान्नका लागि पाश्चात्य हेर्नुपर्ने हुन्छ। साहित्यको इतिहास

पाश्चात्य साहित्यमा उपन्यासको जन्म अठारौं शताब्दीमा भएको थियो। इतिहासशास्त्रले के विश्वास गर्दछ भने कुनै पनि विधा जन्मनका लागि पूर्व पृष्ठभूमि तयार भएको हुन्छ। यस आधारमा अठारौं शताब्दीको पाश्चात्य उपन्यासको पूर्व पृष्ठभूमिलाई हेर्दा इटलीको चौधौं शताब्दीको नोवेल्ला बाट इतिहास शुरु गर्नुपर्ने (जसको अर्थ हुन्छ सानो नयाँ कुरो) किनभने) हुन्छ। वास्तवमा उपन्यासको बीजरूप मात्र नभएर नामकरण

को सम्बन्धसमेत यसै (अङ्ग्रेजीमा उपन्यासलाई नोवेल भनिन्छ

नमा क्रमशः नोवेल्लासँग छ। त्यसपछि सोह्रौं र सत्रौं शताब्दीमा स्पे

लेजारिल्लो द टर्मेस तथा मिगुयल द सर्वान्तिजको डन किहोटी देखा परे।

उपन्यासको जन्मको पृष्ठभूमिमा यी कृतिहरूको ठूलो भूमिका रह्यो।

फ्रान्सेली साहित्यले पनि यस कार्यमा महत्त्वपूर्ण योगदान दियो। पन्ध्रौं ,

आयो त्यसबाट (रेनेसाँ) गरणसोह्रौं र सत्रौं शताब्दीमा यूरोपमा जुन पुनर्जा

उदभूत सांस्कृतिक चेतनाको परिणामस्‍वरूप अठारौं शताब्दीमा

साहित्यिक विधाका रूपमा उपन्यासको जन्म भयो। मध्ययुगीन रोमान्स

परम्पराबाट उपन्यासको जन्म भएको हुँदा जर्मनेली र फ्रान्सेली भाषामा

उपन्यासलाई रोमाँ भन्ने गरेको पाइन्छय आधारबाट हेर्दा तर शास्त्री ,

रोमान्समा भावुक प्रेम र साहसको कथा हुन्छभने उपन्यासमा जीवनको

यथार्थपक्षको चित्रण गरिएको हुन्छ। अठारौं शताब्दीमा यही प्रवृत्तिलाई

लिएर अङ्ग्रेजी साहित्यमा डेनियल डेफोहेनरी ,सेम्युयल रिचर्डसन ,

रम्भमा देखा परेका स्मोलेट स्टर्न आदि उपन्यासकारहरू प्रा ,फिल्डिङ

थिए। यिनीहरूका लेखनीबाटै विश्वमा उपन्यास विधाको जन्म भयो।

उपन्यास विधा पाश्चात्य देन भए तापनि कथा चाहे लामा हुन् अथवा

छोटाप्राचीनकालदेखि नै नेपालीहरू कथात्मकता वा आख्यानसँग परिचित ,

ट थिए। आदिम युगमा जनावरका काँचा मासु टोक्तै नाइकेका मुखबा

आदिमानवले सुन्ने गरेका कथा कति त ज्यादै छोटा हुन्थे भने कतिचाहिँ

लामा पनि हुन्थे। छोटा कथाहरूले ती मानवहरूलाई क्षणिक मानसिक

तुष्टि दिन्थे। तर जुन कथामा औत्सुक्य तत्व बढी हुन्थ्योत्यस्तो ,

कथालाई वरपर कथा सुन्न बसेका मानवहरूको आग्रहबाट अरू अगाड़ि

क्रमशः पराकाष्ठा र ्रतिकाष्ठातिर लाग्न नाइके बाध्य हुनुप बढ़ाउँदैर्दथ्यो।

यसो गर्नका लागि कल्पना नैत्यस नाइकेको एक मात्र आधार हुन्थ्यो।

रोचकता तथा विश्वसनीयताको निमित्त कथामा कल्पनाको प्रचुरता हुनु नै लामा कथाका जन्मको इतिहास थियो। सभ्यताको विकासक्रममा पछि मानव जातिले कृषिकार्य समाप्त गरी अन्न भित्र्याइसकेपछि मानिसलाई अवकाशको समय यथेष्ट रहन्थ्यो। क्षणिक विश्रान्तिमा भावना फुर्नु तर लामो अवकाशमा सिलसिलायुक्त आख्यान फुर्नु मानवस्वभावै हो। लोककथाको जन्म यसरी नै भएको थियो। प्रकृतिसँग सङ्घर्ष र सम्झौता गर्दै अघि बढेको मानव जातिको कल्पनामा सर्वप्रथम प्रकृति अर्थात् सृष्टि) र सृष्टिकर्ताकै प्रतिबिम्व हुनु स्वाभाविकै हो। पुराकथालाई योगबाट लामा (यस्ता कथाहरूले एकातिर छोटा कथाप्रतिको ,कथाको रचना हुन्थ्यो रुचिलाई पनि पूरा गर्दथे भने अर्कातिर श्रोताको मानसिक तृष्णालाई पनि पार्दथे। यस्ता लामा कथाको परम्परा संस्कृतका लिखित शान्त आख्यानहरूमा पनि पाइन्छ।

प्रारम्भिक अवस्थाका लामा कथामा आदर्शवादी उपदेश र मनोरञ्जनको प्राधान्य रह्यो। विश्वमा क्रिश्चियनबौद्ध आदि धर्मको जन्म भएपछि यी , त्यस्ता लामा कथाहरूमा तत्त्वहरूमा झन् रुचि बढ्यो। धर्मको प्रभावले अलौकिक तथा अतिमानवीय सत्ता विषयबद्ध हुन थाले। राजाका पराक्रम र साहसको वर्णनचाहिँ समाज र राष्ट्रको जन्म भएपछि कथाहरूमा हुन थालेको थियो। सभ्यताको पथ अनुसरण गर्ने क्रममा जसैजसै मध्ययुगीन अन्धकारबाट मानव जाति तर्क र बौद्धिक चेतनाको प्रकाशमा अग्रसर हुन थाल्योप्रथमतः अर्धदेव र त्यसपछि मानिस कथाका पात ,्रका रूपमा देखा पर्न थाले। विश्वमा विज्ञानको प्रभाव पर्न थालेपछि त केवल मानिस मात्र कथा वा उपन्यासको विषय बन्यो। यसरी मानवसभ्यताको लामो यात्रा पार गर्दै अघि घस्रिएको मानवइतिहाससँगसँगै लामा कथाको अस्तित्व देखिन आएको पाइन्छ।

2.4 नेपाली साहित्यमा उपन्यास लेखनको परम्परा

नेपालको इतिहासमा शाहकालको प्रारम्भ भएपछि मात्र नेपाली भाषामा लामा आख्यानहरू लिपिबद्ध हुन थाले। आधुनिक समीक्षाशास्त्रअनुसार कथा तथा उपन्यास दुवै आख्यान अर्थात् फिक्सनअन्तर्गत पर्ने हुनाले नेपाली कथाझैं नेपाली उपन्यासको ऐतिहासिकता पनि संको १८२७ . शक्तिबल्लभअर्ज्यालको महाभारत विराटपर्वबाट शुरु गर्नुपर्ने हुन्छ। यदि वीरसिक्काको समय संठहर्‌याउनु ठीक पर्दछ भने त्यस १९४६ . समयसम्म संस्कृतकै प्रभावबाट नेपाल भाषामा लामा कथाहरू लेखिएको नेपाली संस्कृतिको व्यापकताको प्रभाव जनचेतनामा पर्नु नै पाइन्छ। यसको मुख्य कारण थियो। संस्कृत शिक्षादीक्षा नै त्यसबेला प्रमुख भएको हुनाले पनि संस्कृत साहित्यका अमर भण्डारहरू नेपाली भाषामा उतार्न पण्डितहरू लालायित भएको हुनुपर्दछ। तर राणाशासनको उन्नतिका क्रममा संदेखि जब वीरशमशेरको उदय भयो १९४२ ., जम्मा ६ वर्षको उनको शासनकालमा देशको सम्पूर्ण राजनैतिकआर्थिक स्थिति डाँवाडोल , भयो। उनको सङ्गीतप्रेम तथा विलासप्रियताको कारणले मुसलमानी सङ्गीतकारद्वारा दरबार भरियो। फलस्वरूप उर्दू भाषाले दरबारमा मात्र प्रतिष्ठा पायो। यही कारणले गर्दा मोतीराम होइन समाजमा समेत ठूलो जसक ,भट्टले बनारसमा उर्दू पढेका थिए परिणामस्वरूप नेपालीमा गजल लेख्न उनी प्रेरित भएका थिए। नेपाली रङ्गमञ्च परम्परालाई यस उर्दू वातावरणले ठूलो प्रभाव पारेकै थियोनेपाली गद्यमा खास गरीकन , जासूसी -भावित पार्‌यो। तिलस्मीउपन्यास विधालाई पनि यसले प्र उपन्यास त्यसैको प्रभाव थियो। गिरीशबल्लबको वीरचरित्र आदिले (१९६०) यसै ऐतिहासिक आधारलाई स्पष्ट गर्दछ।

हिन्दी तथा बङ्गाली साहित्यमा आएको लहरबाट नेपाली लेखकहरू अप्रभावित भएर रहन सकेनन्। मुद्रणयुगको प्रवेशले गर्दा एकातिर लेखक र पाठकका बीचको दूरी कम हुँदै गयो भने अर्कातिर प्रकाशन व्यवसायीहरूको बढ्दो सङ्ख्याले गर्दा पाठकलाई छिट्टै आकर्षण गर्ने खालका औपन्यासिक कृतिहरू प्रकाशित हुन थाले। नेपालीमा चन्द्रकान्ता सन्ततिलाई हिन्दीमै मात्र पनि पढ्न सकिन्थ्योतर त्यसको अनुवाद ,
त्रको पत्रिका प्रकाशित भयो। अन्य विषयका भन्दा भयो। उपन्यास मा
तिलस्मी विषयप्रति पाठकको-जासूसी बढ़ी ध्यान आकृष्ट भयो। भारतको खास गरीकन बनारस र नेपालको काठमाडौंबीच त्यसबेला लेखनमुद्रण र ,
त्यसले नेपाली उपन्यासको इतिहासनिर्माणमा ,प्रकाशनको जुन सेतु थियो
लेको देखिन्छ।महत्त्वपूर्ण भूमिका खे

नेपाली पत्रकारिताको उदयसँग पनि नेपाली उपन्यासको इतिहास जोड़िएको छ। गोरखापत्र र सुन्दरीमा छापिएका औपन्यासिक कृतिहरूले यस कुराको पुष्टि गर्दछन्। अझ संदेखि प्रकाशित हुन थालेको उपन्यास १९५९ .
लाई गति तरङ्गिणी पत्रिकाबाट के साबित हुन्छ भने नेपाली उपन्यास
प्रदान गर्नका लागि त्यसबेलामा पनि महत्त्वपूर्ण कार्य भएको थियो।
त्यसबेला हिन्दीझैं नेपालीमा पनि उपन्यासप्रति पाठकको रुचि बढ़ाउन विभिन्न पत्रिकाहरूमा प्रकाशित औपन्यासिक कृतिहरूले ठूलो भूमिका खेलेको थियो। हिन्दी चन्द्रकान्ताले नेपाली पाठकसमुदायमा अधिक लोकप्रियता प्राप्त गरेको हुनाले नै त्यसको प्रतिस्पर्धामा गोरखापत्रमा शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलको प्रेमकान्ता उपन्यास धारावाहिक रूपमा (७७-१९७६)
प्रकाशित भएको थियो। यसरी सञ्चारको माध्यम पत्रिकाबाट पाठकसामु उपन्यास पुग्नु ऐतिहासिक महत्त्व थियो।

निरङ्कुश राणाशासनकालमा त्रासपूर्ण वातावरणले गर्दा सामाजिक समस्यालाई विद्रोहात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्न उपन्यासकारहरूले हिम्मत गर्न सकेनन्। परिवेशप्रतिको सतर्कता त तिनीहरूमा यथेष्ट थियोकिनकि , तिनीहरूमा बौद्धिक चेतनाको उन्मेष भइसकेको थियो। शासकवर्गप्रति तिनीहरू असन्तुष्ट थिएकिनभने निसासिँदो राजनैतिक वातावरणले गर्दा , आर्थिक र बौद्धिक जीवन नै कुण्ठित भइरहेको ,जनताको सामाजिक मा शारदा १९९१ .थियो। नवीन सांस्कृतिक जागरणको आकाङ्क्षा बोकेर सं पत्रिका प्रकाशित भएको थियो, जसले नेपाली आधुनिक कालको प्रारम्भ गर्‍यो। त्यस समयमा मध्यमवर्गीय जागृति जुन सामाजिक आकाङ्क्षामा आबद्ध थियोको रूपमती उपन्यासदेखि १९९१ .त्यसैको पृष्ठभूमिमा सं , नेपाली उपन्यासपरम्परामा नयाँ अध्याय शुरु भएको थियो। नेपाली कथाझैं नेपाली उपन्यासमा पनि आधुनिकताको धारणा मूलतः यथार्थबाटै सृजित हुनु तात्कालीन जनम ानसिकतामा नयाँ अध्याय शुरु भएको थियो।

नेपाली उपन्यासमा आधुनिकताको विकासमा तत्कालीन राजनीतिको प्रबल भूमिका रहेको पाइन्छ। संको क्रान्ति र त्यसपछिको प्रजातान्त्रिक २००७ . वातावरणमा नेपाली समाजमा आएको परिवर्तन नेपाली उपन्यासहरूमा स्पष्ट रूपले प्रतिबिम्बित छ।क्रान्ति उत्तरकालमा आएका राजनैतिक मोड़हरू शैक्षिक जागरणपाश्चात्य प्रभावबाट ,संस्कृतीकरणको प्रक्रिया , सामाजिक मूल्यमा देखिएको प्रतिक्रिया आदि सबै नेपाली उपन्यासहरूले प्रतिबिम्बित गरेका छन्। त्यसले विश्वसाहित्यमा झैं नेपाली उपन्यासले पनि सामाजिक इतिहासको भूमिका खेल्ने सौभाग्य पाएको छ। नेपाली जातित्वका विभिन्न पक्षको परिचय नेपाली उपन्यासहरूले दिएका छन्।

2.5 कालविभाजन र चरणगत विवरण

साहित्यशास्त्रअनुसार कथा तथा उपन्यास दुई अलगअलग विधा भए - तापनि इतिहासशास्त्रअनुसार यी दुवै विधाको मूल वंश एउटै थियो। अन्तर्गत यी दुवै विधा पर्दछन्। नेपाली त्यसैले आख्यान वा फिक्सन त्यहीँबाट ,साहित्यको इतिहासमा पनि जहाँबाट कथाको इतिहास शुरु भयो उपन्यासको इत िहास पनि शुरु भयो। यसअनुसार लिखित सामग्रीको आधारमा संको शक्तिबल्लभ अर्ज्यालको महाभारत विराटपर्वबाटै -१८२७ . र्दछ। एउटा भ्यागुतोको नेपाली उपन्यासको इतिहास शुरु गर्नुप जीववैज्ञानिक जीवनचक्रमा अनेक अनौठा आकारहरू देखा परेझैं नेपाली उपन्यासको अहिलेसम्मको करिब दुई शताब्दीको इतिहास हेर्दा समयविशेषमा विभिन्न मोड़ लिँदै अगाड़ि बढ़ेको स्पष्ट देखिन्छ। तसर्थ नेपाली उपन्यासको कालविभाजन यसरी गर्नु उपयुक्त हुन्छ .१ , पृष्ठभूमिकाल/प्राथमिक काल : १८२७ देखि १९४५ सम्म .२ , निर्माणकाल/माध्यमिक काल : १९४६ देखि १९९० सम्म र ३ . विकासक ाल/आधुनिक काल :१९९१ देखि अहिलेसम्म। यी तीन कालको नामकरणका सम्बन्धमा प्रयुक्त तिर्यक चिन्हले प्राथमिकतालाई जनाउने हुनाले पहिलोलाई नै औचित्यपूर्ण ठान्नु तर्कसङ्गत हुन जान्छ।

2.5.1 पृष्ठभूमिकाल – (१९४५-१८२७)

पृष्ठभूमि कालका कृतिहरू वास्तवमा औपन्यासिक कृति नभए तापनि नेपाली उपन्यासको पूर्वाधार भने निश्चय नै हुन्। इतिहासशास्त्रले के बताउँदछ भने साहित्यको कुनै पनि विधा भुइँफुट्टा भएर जन्मेको हुँदैन , त्यसका लागि पूर्वतयारीको पृष्ठभूमि कालले यसै कुराको सङ्केत गर्दछ। अब इतिहासतिर ध्यान दिँदा सर्वप्रथम हाम्रो शक्तिबल्लभ अर्ज्यालको

महाभारत विराटपर्व मा पुग्दछ। यस हस्तलिखित पाण्डुलिपिमा (१८२७) टो जसबाट यस कृतिको आधार निकै मो ,पत्र वा पाना छन् १६८ जम्मा रहेको अनुमान सहजै गर्न सकिन्छ। यसको पुष्पिका वाक्य यसप्रकार छ इति श्री महाभारतले साहस्रयां संहितायां वैयासिक्यां विराटप –र्वणि सप्ततितमोध्यायः समाप्त।।७२।। शुभं भूयात् ।। ।। इति सम्वत् १८२७ दि साल मिति भाद्र शुदि १३।। शक्तिबल्लभ विप्रेण लिखितं शुभम् ... गद्यकार शक्तिबल्लभ अर्ज्याल आख्यानसाहित्यप्रति आकृष्ट थिए भन्ने बाट (१८५५) कुराको पुष्टि उनकै अनूदित नाट्यकृति हास्यकदम्बगर्न सकिन्छ। यो नाट्यकृति भए तापनि यसमा नाट्यशिल्पका अपेक्षा आख्यानशिल्पको ज्यादा प्रयोग छ। यसपछि भानुदत्तको हितोपदेश मित्रलाभ लाई हेर्दा नेपाली आख्यान प्रारम्भमा संस्कृतबाट यथेष्ट (१८३३३) हाल राष्ट्रिय) प्रभावित भएको तथ्य देखिन आउँछ। वीर पुस्तकालय अभिलेखालयमा सम्मिलितपृष्ठ ६२ मा रहेको यस पाण्डुलिपिमा जम्मा(जसबाट यस कृतिको आकारबारे जानकारी लिन सकिन्छ। नेपाली ,छन् इतिहास पनि सांस्कृतिक वंशक्रमसँग कति उपन्यासको प्रारम्भिक हदसम्म सम्बद्ध थियो भन्ने कुराको पुष्टि महाभारत र हितोपदेशका यी अनूदित कृतिहरूले गर्दछन्।

पृष्ठभूमिकालमा इतर विधामा समेत आख्यानको प्रभाव रहेको कुराको पुष्टि भवानीदत्त पाण्डेको मुद्राराक्षस छ। अनूदित नाटकले पनि गर्द (९२-१८६८) हास्यकदम्बझैं यस नाट्यकृतिमा पनि आख्यानशैलीको प्रेरणाले भूमिका खेलेको छ। महाभारतका विभिन्न पर्वका साथै हितोपदेशकै पनिनेपाली अनुवाद गर्ने यी पाण्डे आफ्ना नाट्यकृतिमा आख्यान शैलीद्वारा प्रभावित हुनु स्वाभाविकै पनि हो। यसपछि नेपाली आख्यानमा संस्कृत प्रभावको अर्को उदाहरण एक अज्ञात व्यक्तिद्वारा अनूदित दशकुमारचरित ले (१८७५)

प्रस्तुत गर्दछ। दण्डीको यस महत्त्वपूर्ण कृतिको नेपाली पाण्डुलिपिमा जम्मा १०४ पत्र छन्। यो कृति कुनै उपन्यास नै त होइनतर यसमा , उपन्यासको रचनाका लागि चाहिने आन्तरिक सङ्गठनतत्त्व भने इषत मा पुनः एक अज्ञात लेखकद्वारा अनूदित यस १८९३ .मात्रामा पाइन्छ। सं कृतिले पृष्ठभूमि काललाई जीवन्तता प्रदान गरेको देखिन्छ।

नेपाली समाजको नैतिक ढाँचा र प्रवृत्तिअनुकूल संस्कृतअङ्ग्रेजी आदि , भाषाबाट नेपालीमा आख्यानहरू अनूदित हुँदै गए। त्यसैले हामी एकातिर (१८७८) क प्रयोजनका लागि स्वस्थानी व्रतकथाधार्मि, सेरामपुरको बाइबल (१८८४), विजयानन्दको महाभारत विराटपर्व (१८८६), अज्ञात लेखका आदिपर्व (१८८९), रामाश्वमेध अगावै १८९०))सुन्दरानन्द बाँडाको , १८९६) अध्यात्मरामायण?पादरी गङ्गाप्रसाद प्रधानद्वारा अनूदित नेपाली (आदि लेखिएको पाउँदछौं भने मनोरञ्जन र नीतिशिक्षाका (१९४०) बाइबल (९०-१८८०) लागि अर्कातिर समान्तर रूपले बहत्तर सुघाको कथा, बेतालपंचविंशति (१८९३), तन्त्राख्यान (१८९३), बृहत्कथा टीका (१९०७) बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण ५ आदि लेखिएको पाउँदछौं। श्री काठमाडौं उपत्यकाबाट केपुचिन पादरीहरूलाई मा १८२६ .शाहद्वारा सं नधपाइएको भए सम्भतः नेपालमा ख्रिश्चियन धर्मको प्रभाव-विस्तारका कारणले नेपालमा पनि बाइबलको नेपाली अनुवाद हुने थियो। तर भारतीय नेपाली समाजमा भने ख्रिश्चियन धर्मको व्यापक प्रभाव परिसकेको हुनाले ब्रिटिशशासनअन्तर्गत राजनैतिक कारणले पनि बाइबलको नेपाली अनुवाद हुनु स्वाभाविक थियो। नेपालमा भने मुख्यतया हिन्दू तथा बौद्ध धर्मको प्राचीन परम्पराले गर्दा पुराणादिको नेपाली अनुवाद सांस्कृतिक आवश्यकताले पनि भयो। तर जहाँसम्म यहाँ नेपाली आख्यान वा नेपाली उपन्यासपरम्पराको सन्दर्भ छउल्लेख भएअनुसार मनोरञ्जन र माथि ,

,नीतिशिक्षाको प्रयोजनका निमित्त लेखिएका बहत्तर सुघाको कथा तन्त्राख्यान आदि अपेक्षाकृत बढी सापेक्षिक महत्त्वका भए पनि किनभने यी संस्कृत साहित्यको वंशक्रमसँग सम्बद्ध भएर साहित्यिक परम्परामा एक विधाका रूपमा स्वीकृत छन्। धार्मिक प्रयोजनका निमित्त लेखिएका कृतिहरूमध्ये सुन्दरानन्द बाँडाको अध्यात्मरामायणको विशेष ऐतिहासिक महत्त्व देखिन्छ। यी बाँडाकै त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा तिर १८९०)) आख्यान कृति नभए तापनि आख्यानशैलीको प्रयोग भने यसमा निश्चय नै छ। तर अध्यात्मरामायणमा आख्यानकारक प्रतिभाको सापेक्षिक प्रयोग छ। यो संस्कृतबाट अनूदित गरिएको कृति भए तापनि यसको वैशिष्ट्य केमा रहेको छ भने यसमा उपन्यासमा झैं काल्पनिक घटनाको संयोजन गरिएको छ। ती घटनाहरू मौलिक देखिन्छन् ,जो वाल्मीकि रामायण , तुलसीकृत रामचरितमानस तथा आनन्दरामायणमा पाइन्छन्। कृतिकारले काल्पनिक घटनाहरूलाई मूल कथावस्तुसँग सम्बद्ध गरी कृतिलाई ती आन्तरिक सङ्गठनअन्तर्गतका -पूर्णता प्रदान गरेका छन्। औपन्यासिक उपकरणहरूको प्रयोग यसमा परिलक्षित छ। त्यसैले ऐतिहासिक दृष्टिबाट हेर्दा पृष्ठभूमि कालमा संको दशकुमारचरित पछि यही १८७५ . पाली उपन्यासको पृष्ठभूमि तयार पारेको देखिन्छ।अध्यात्मरामायणले नै ने

पृष्ठभूमिकालीन जम्मा ११८ वर्षको अवधिमा उपन्यासको जन्मका लागि केवल आधान मात्र भयो। यस कालका आख्यानहरू लामाछोटा दुवै - तर व्युत्पत्तिशास्त्रलाई ध्यानमा राखेर मूल्याङ्कन गर्दा ,प्रकारका थिए नको भूमिकालाई नै महत्त्व दिनु युक्तिसङ्गत केवल लामा प्रकारका आख्या हुन्छ। यस्ता आख्यानहरू नै आफ्नो जीववैज्ञानिक जीवनचक्रमा नित्य परिवर्तनको अवस्थालाई पार गर्दै अन्ततः उपन्यास विधाको प्रारम्भ गर्नमा उत्तरदायी रहेको पाइन्छ तर पनि यस्ता आख्यानहरूलाई उपन्यास

नै भनेर किटनचाहिँ सकिन्न। इतरविधामा आख्यानात्मक चरित्र दृष्टिगोचर हुनु र आख्यानमा औपन्यासिक गुणको प्रच्छन्न सङ्केत हुनु नै पृष्ठभूमि कालको ऐतिहासिक महत्त्व हो।

2.5.2 निर्माणकाल – (९०-१९४६)

धैरैजसो विद्वान समीक्षक वा साहित्यका इतिहासकारहरूले वीरसिक्काको प्रकाशनमिति संमानेका छन्। यस कृतिलाई हरिकृष्णरचित लाई १९४६ . शिवदत्त शर्मानुवादित भनिए तापनि न मूल लेखकका बारेमा केही थाहा भएको छ न नुवादकका बारेमा नै। जेहोस्यस कृतिबाट नेपाली , तर त्यस्तो ,आख्यानका क्षेत्रमा एउटा नयाँ प्रकाश उद्भासित नै त होइन को पूर्वपृष्ठभूमि तयार पारिदियो। आख्यान हो जसले निर्माणकालीन प्रवृत्ति १९९६) र अध्यात्मरामायण (१८७५) पृष्ठभूमि कालमा दशकुमारचरित? (बाट औपन्यासिक गर्भाधानको जुन शुरुवात भयोत्यसको उत्कर्ष रूप , वीरसिक्कामा पाइन्छ। यसै साल हरिहर शर्माको भगवद भक्ति विलासिनी क्कासँग त्यसले तर वीरसि ,आख्यान पनि देखा त पर्‍यो (१९४६) १९५०) प्रतिस्पर्धा लिन सकेन। बरू चिरञ्जीवी पौड्यालका प्रेमसागर तिर? का साथै नरदेवद्वारा (१९५०) र सुखार्णव (प्रकाशित नलोपाख्यान ले वीरसिक्काको गतिलाई केही टेवा दिएको प्रतीत हुन्छ। (१९५९) साथै रोमान्स तिलस्मी तत्त्वका-निर्माणकालीन उपन्यासपरम्पारमा जासूसी ती सबैको प्रारम्भस्थल ,र आदभूतिकताको जुन प्रवृत्ति देखा पर्‍यो वीरसिक्का नै बनेको हुँदा नेपाली उपन्यासको इतिहासमा यस कृतिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हो।

नेपाली पत्रकारिताको उदयबाट जसरी नेपाली कथामा ऐतिहासिक मोड़ आयो(१९५८) नेपाली उपन्यासमा पनि त्यसरी नै क्रमशः गोरखापत्र ,,

उपन्यास(१९५९) तरङ्गिणी-, सुन्दरी (१९६३), चन्द्र र गोर्खाली (१९७१)

को प्रकाशनबाट महत्त्वप(१९७३)ूर्ण ऐतिहासिक मोड़ आएको पाइन्छ।

गोरखापत्रमा संदेखि मात्र उपन्यासहरू प्रकाशित हुन १९६१ वा १९६० .

थाले– यसभन्दा अघि संमा सदाशिव शर्माद्वारा सम्पादित १९५९ .

उपन्यासतरङ्गिणी उपन्यासप्रधान पत्रिकाको प्रकाशनबाट

उपन्यासपरम्पराको जुन शुरुआत भयो, त्यसले एउटा लामो इतिहासकै

निर्माण गरेको छ। सदाशिव शर्माद्वारा लिखितत महेन्द्रप्रभा (१९५९)

जो यसै पत्रिकामा प्रकाशित भई पहिलो मौलिक नेपाली उपन्यास थियो

त्यसै साल छुट्टै पुस्तकाकारमा पनि प्रकाशित भएको थियो। यसभन्दा

ती थिए ,अघि उनका दुई अनूदित उपन्यासहरू देखा परिसकेका थिए

देवकीनन्दन खत्रीको चन्द्रकान्ता १भाग))को संको अनुवाद र १९५६ .

अर्कोचाहिँ नरेन्द्रमोहिनीको सं. १९५८ को अनुवाद। संपूर्व उनको १९५९ .

बोक्सीचरित पनि प्रकाशित भइसकेको थियो। महेन्द्रप्रभा पछि त्यसै

पत्रिकामा उनको लाक्षारजि स्फटिकस्तम्भ भन्ने उपन्यास पनि प्रकाशित

भयो। संमा एक अज्ञात व्यक्तिद्वारा शेस्कपियरको एक कृतिका १९५८ .

आधारमा तयार पारेको अदभुत मिताप, संपं मा १९५९ .. नरदेवद्वारा

अङ्ग्रेजीबाट अनूदित मेरिना चरित्र र संमै रिक्थदेव शर्माको १९५९ .

किस्सा शुकसारिका देखा परे तापनि सदाशिव शर्माका कृतिहरूको नै

सर्वाधिक महत्त्व रह्यो। उनमा उपन्यासकलाको जुन चेतना थियो र नेपाली

उपन्यासको विकासका निमित्त उनले जुन प्रकारका प्रयास गरेत्यसबाट ,

नेपाली उपन्यासको विधिवत रूपायन भयो।

संको दशक निर्माणकालको महत्त्वपूर्ण क्षण थियो १९६० ., किनभने त्यसै

क्षणमा नेपाली उपन्यासमा सामाजिकता प्रतिबिम्बित हुन थालेको थियो।

गिरीशबल्लभ जोशीको वीरचरित्र मा त्यो (१९५६ तर लेखिएको १९६०)

प्रतिबिम्बित प्रत्यक्ष नभए पनि प्रच्छन्न रूपमा झल्केको सामाजिक पाइन्छ। त्यसबेला राणा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरको शासन चलिरहेको थियो र नेपाली जनता घोर अन्यायमा पिल्सिरहेका थिए। यस पिल्साइलाई पनि उपन्यासकार जोशीले यस कृतिमा परोक्ष रूपमा झल्काइदिएको पाइन्छ। मुख्यतः नेपाली परिवेश वा कार्यपीठिकालाई यसमा जुन रूपमा प्रस्तुत गरिएको छत्यो तत्कालीन राजनैतिक , ती थिए ,परिस्थितिसापेक्ष छ। उनले अरू दुई उपन्यासहरू पनि लेखे प्रारब्ध दर्पण । नेपाली उपन्यासको (१९५७) र बहादुरचरित्र (१९६७) उल्लेखनीय छ। विकासकार्यमा सदाशिव शर्मापछि यिनै जोशीको नाम

सं मै तीर्थप्रसाद आचार्यको वेदान्तसार १९६० .: नयाँ उपन्यास भन्ने कृति विचित्ररत्न भाण्डागारमा देखा परेको थियो भने गोरखापत्रमा पनि त्यसै साल कथा शीर्षकको औपन्यासिक लमाइको एउटा कृति प्रकाशित भएको थियो। सं देखि गोरखापत्रमा वीरमालोजी भोसले १९६१ .(१९६१(, नरदेव (१९६१), यमपञ्चक प्रपञ्च (१९६३), जादुगर नौलखा हार ,(१९६४) (१९६७), मायानाम्नी नदीका तीरको कायापुर (१९७०), कर्मको गति नजानी सक्नु छ (१९७१), विचित्र जासूसी : भयङ्कर खून र (१९७१) प्रकाशित (१९७६) र प्रेमकान्ता (१९७६) शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलका वरलाभ मा सुन्दरीमा १९६३ .यिनमा विषयको विविधता पाइन्छ। सं भए। धारावाहिक रूपमा उपन्यासहरू छापिरहेको समयमा गोरखापत्रमा सामाजिक विषयवस्तुयुक्त प्रथम उपन्यास यमपञ्चक प्रपञ्च छापियो। सामाजिक सुधारवादको भाव यसमा व्यक्त छ। सुन्दरीमा छापिएका रामप्रसाद सत्यालको कलावती ले (१९६४) र रसिकको विलासिनी (१९६४) पनि यसैको अनुसरण गरेको देखिन्छ। सुन्दरीमै सदाशिव शर्माको सुन्दरी भूषण पनि प्रकाशित भयो। औपन्यासिक शिल्पविधानभन्दा (१९६३)

आख्यानेली शैलीले लेखकहरूलाई बढ़ी आकर्षित गरेको पाइने हुनाले माथि विस्तार मात्र उल्लिखित कतिपय कृतिहरूमा कथानकको औपन्यासिक पाइन्छ।

सं को दशकमा नेपाली उपन्यासको १९६० .इतिहाससँग प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा सम्बद्ध अरू कृतिहरू थिए गिरीशबल्लभ जोशीको प्रारब्धदर्पण – तिर १९६३))(१९६४) हरिहर शर्माको शुकबहत्तरी ,, देवीप्रसाद उपाध्यायको सुन्दरसरोजिनी पूर्व १९६४))द्वारा अनूदित विदुला पुत्र .दी.हरिहर आ , र शकुन्तलोपाख् (१९६५) संवादयान (१९६५), गम्भीरध्वज शाहद्वारा अनूदित युगलागुलीय उपाख्यान नेपाली -आदि। आख्यान (१९६५) साहित्यमा ज्यादै लोकप्रिय रहेकाले नेपाली उपन्यासको इतिहासका क्रममा इतिहासका क्रममा पनि चर्चा गरिएका कतिपय कृतिहरू नेपाली कथाको चर्चायोग्य ठहरिन्छन्।

संको दशकमा नेप १९७० .ाली साहित्यले सर्वप्रथम विज्ञानविलास उर्फ पद्मनाभ सापकोटाजस्ता उपन्यासकारलाई पायो। उनको डा सूर्यप्रसाद . तिर १९७२)) भन्ने उपन्यास गोर्खालीमा उनीद्वारा अनूदित एक बङ्गाली)?तिर १९७३) उपन्यास बंग विजेता () चाहिँ चन्द्र पत्रिकामा प्रकाशित भएका थिए। उनको उपन्यास महारानी प्रियम्बदा चाहिँ उपन्यास (१९७२) जो उनकै जीवनचरित्र भन्ने पुस्तकमा सङ्कलित छ। ,नभएर कथा थियो उनी कथालाई पनि उपन्यास भन्दथे त्यसैले उपन्यास महारानी सूर्यप्रसाद जासूसी .ग छ। डाप्रियम्बदामा उपन्यास शब्दको आशय कथासँ उपन्यास भए पनि यसमा नेपाली कार्यपीठिकाको समायोजन छ। वीरचरित्रबाट क्रमशः यमपञ्चक प्रपञ्च हुँदै नेपाली उपन्यासमा सामाजिक विषयवस्तुको प्रविष्टि विस्तार विस्तार कसरी भइरहेको थियोत्यसको , ज शाहद्वारा अनूदित सूर्यप्रसादमा पाइन्छ। यसपछि गम्भीरध्व .छनक डा

प्रशमान प्रधान उर्फ पारसमणि (१९७२) चन्द्रशेखर प्रधानद्वारा बङ्गालीबाट अनूदित एक उपन्यास हिरण्यमयी चरित्र (१९७३), वैजनाथ सेढाईंको चक्र परिक्रमा र पहलमानसिं स्वारको एक लाख रुपियाँको चोरी (१९७३) काल जासूसीदेखा परे। यसपछि प्रतिमानसिंह लामाको महा (१९७४) लाई यस दशकको निक्कै महत्त्वपूर्ण कृति मान्नुप (१९७५)र्दछ। यसै दशकको अन्त्यमा वेदनाथ आचार्यको दयाकी भावी पनि (१९७९) प्रकाशित भयो। गोरखापत्रमा यसै दशकसम्म मात्र उपन्यासहरू प्रकाशित भए।

सं को दशकमा अघिल्लो दशकको अपेक्षा त्यति क्रियाशीलता १९८० . आएन। पत्रपत्रिकाहरू त प्रकाशित भए, तर कुनैमा पनि उपन्यास प्रकाशित भएनन्। शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलद्वारा लिखित हातिमताइको कथा (१९८१), तोतामैना जस्ता लामा किस्साहरू प्रकाशित भए। (१९८४) महेन्द्रप्रभादेखि नै नेपाली उपन्यासको स्वरूपनिर्माण भइसकेको इतिहासले मा १९८५ . किस्साहरू खास ऐतिहासिक महत्त्वका भएनन्। संगर्दा यस्ता ऋद्धिबहादुरमल्लको शर्मिष्ठा र अम्बालिकादेवीको रजपूत रमणी (१९८९) भने नेपाली उपन्यासपरम्पराका चर्चायोग्य कृति हुन्। त्यसै वर्ष प्रकाशित भयो। (१९८५) शिवप्रताभशमशेर थापाको शैव्या हरिश्चन्द्र को दशकको शुरुको वर्षमा नित्यानन्द सिग्द्यालको १९९० .यसपछि सं पतिव्रता धर्म अद्भूत चमत्कार अर्थात् नलदमयन्ती देखा पऱ्यो। (१९९०) मा १९९० .यसरी निर्माणकाल अर्थात् माध्यमिक कालको सीमारेखा सं टुङ्गियो।

करिब साढ़े चार दशकको निर्माणकालमा गोरखापत्रमा प्रकाशित औपन्यासिक कृतिहरूबाटै आधुनिकताको सङ्क्रमण शुरु भयो यस – सन्दर्भमा हामी यमपञ्चक प्रपञ्चलाई औंल्याउन सक्तछौं। यसमा

सामाजिक विषयविधान जुन रूपको पाइन्छत्यो यथार्थवादमा आधारित , नभएर भावुक आदर्शवादमा आधारित भए तापनि त्यसैको परिमार्जित रूप (१९९१) पहिलो आधुनिक उपन्यास रूपमतीमा पाइन्छ। खूनी डाक्टर भन्ने उपन्यास निर्माणकालको उत्तरार्धतिर प्रकाशित भएको अनुमान गर्न सकिन्छ। यसमा मध्ययुगीन प्रवत्ति अन्तर्गतका विषयवस्तु तथा भाषाशैली पाइन्छन्।

2.5.3 विकासकाल अहिलेसम्म देखि १९९१))

नेपाली उपन्यासको सम्पूर्ण इतिहासको अवलोकन गर्दा के देखिन्छ भने नेपाली कथामा झैं नेपाली उपन्यासमा पनि आधुनिक कालको प्रारम्भ सं . को दशकमा भयो। सं १९९०. १९९१ मा प्रकाशित भएको रूद्रराज पाण्डेको रूपमतीमा सर्वप्रथम सामाजिक यथार्थवाद पाइनु नै आधुनिकताको लक्षण थियो। परिवेशगत चेतना र मानवीय मूल्यको अन्तर्भाव पाइनु नै यस उपन्यासको ऐतिहासिक महत्व हो। तसर्थ यस कृतिबाट आधुनिकताको जुन उद्घाटन सम्पन्न भयो त्यसको क्रमिक विकासबाट आधुनिक नेपाली उपन्यासको आजसम्मको पुग नपुग आधा शताब्दीको इतिहास निर्मित भएको छ। यो इतिहास गत्यात्मक छ त्यसैले आधुनिक नेपाली उपन्यासमा विषय तथा शैलीगत विविधता पाइनुका साथै पाश्चात्य साहित्यिक वादका प्रभावहरू पाइन्छन्। विकासको क्रमिक इतिहासभित्र अनेक प्रवृत्ति तथा परम्पराको स्थापना हुनु स्वाभाविकै हो। तसर्थ मूल रूपमा हेर्दा आधुनिक नेपाली उपन्यास दुई चरणमा विभक्त रहेको देखिन्छ जो निम्नअनुसार छ .सम्म र ख २०२० देखि १९९१ थम चरणप्र .क , देखि हालसम्म। २०११ द्वितीय चरण

2.5.4 क. प्रथम चरण – (२०२०-१९९१ .सं)

रूद्रराज पाण्डेको रूपमतीको प्रकाशनदेखि सं १२ सम्मको करिब २००३ .
वर्षको अवधिसम्म उपन्यासकारहरूको मूल रुचि आदर्शवादमा रह्यो।
अनुभूति महत्त्वपूर्ण प्रेरणाका रूपमा तिनीहरूमा ाजचेतना र सांस्कृतिक
रहेकै थियो, तर पनि सामाजिक आदर्शोन्मुखिताप्रति तिनीहरू आकृष्ट
थिए। विष्णुचरण श्रेष्ठका सुमति (१९९३) र भीष्मप्रतिज्ञा (१९९१),
रूपनारायण सिंहको भ्रमर (१९९३), काशीबहादुर श्रेष्ठका उषा र (१९९५)
(२००१) वचन, धर्मरत्न बौद्धको समाजको यौटा झलकमा (१९९५),
शिवप्रतापशमशेर थापाको श्रीकृष्ण चरितामृत (१९९८), भवानीभक्त सिंहको
यौवनको आँधी (१९९६), टुकराज पद्मराज मिश्रका रजबन्धकी र (१९९६)
(१९९९) रामकृष्ण कुँवर राणा, लक्ष्मीनन्दन चालिसेद्वारा अनूदित एक जोर
औँठी (१९९७), चन्द्रलाल सिंहद्वारा अनूदित विषवृक्ष (१९९७),
शान्तशमशेरको दुःखी जीवन (१९९८), मारामप्रसादको भ .ाग्यचक्र
(२००१), शोभाचन्द्र उपाध्यायको पाटलीपुत्र आदि उपन्यासहरू (२००३)
सालको अवधिमा आधुनिक चेतनाको प्रारम्भिक अवस्था २००३ .हेर्दा सं
यथार्थमा आधारित सामाजिक र मात्र रहेको पाइन्छ। आदर्शोन्मुख
ऐतिहासिक उपन्यासहरू देखा पर्नु नै यस समयावधिको बलियो
आधारभूमि थियोदेखि सुन्दर उपन्यासस्थापत्य २००४ .जसमाथि सं ,
खड़ा भयो।

संमा लैनसिंह वाङ्देलको मुलुकबाहिर देखा परेपछि नेपाली २००४ .
व पार्न थाल्यो। उपन्यासको आधुनिकतालाई पाश्चात्य यथार्थवादले प्रभा
उपन्यासशिल्पका दृष्टिले पनि यस कृतिलाई कोसेढुङ्गो मान्न सकिन्छ।
अब नेपाली उपन्यास तीव्र गत्यात्मक स्वरूपका साथ अघि बढ्न थाल्यो।
यसै क्रममा हामी अच्छा राई रसिक ,मोहनबहादुर मल्ल ,डायमनशमशेर ,
,इन्द्र सुन्दास ,लीलाध्वज थापा ,लीलबहादुर क्षेत्री ,हृदयचन्द्रसिंह प्रधान

तुलसीराम कुँवरजस्ता प्रसिद्ध उपन्यासकारहरूको अवतरण भएको पाउँदछौँ। संदेखि सं २००४ .. २०१५ सम्म नेपाली उपन्यासमा जुन प्रकारको प्रवाह रह्योत्यसमा मूल रूपले सामाजिक यथार्थवादलाई , वधिमा विषयगत वस्तुपरक रूपमा प्रस्तुत गर्ने रुचि रह्यो। यस काला विविधता स्वाभाविक रूपले रहे तापनि उपन्यासकारहरू विशेषतः सामाजिक निरीक्षणमै प्रवृत्त रहे। डायमनशमशेरको वसन्ती (२००५), बबरबहादुर राणाको सपना कि विपना (२००५), लैनसिंह बाङ्देलका माइतघर (२००८) र लङ्गड़ाको साथी (२००६), मुक्तिनाथको भ्रातृत्व र धर्म पुस्तक (२००७), मोहनबहादुर मल्लका उजेली छामा (२००८) (२००९) मायारानी, पञ्चायत) र समयको हुरी (२०१०)२०१५(, खड्गबहादुर सिंहको विद्रोह(२०११) १-, विद्रोह २ र हुरीको चरा (२०१३) (२०१५), मुक्तिनाथ शर्माको को अछूत?(२०१२) र गफ (२०११) , भुवनेश्वर कोइरालाको बैकुण्ठको फल र सत्य सन्देश र विधवा जीवन (२०१३) (२०१३), चन्द्रशेखर शास्त्रीको भृकुटी (२०१४), लीलबहादुर क्षेत्रीको बसाइँ (२०१४), शिवकुमार राईको डाकबंगला (२०१४), लीलाध्वज थापाका मन (२०१५), शान्ति (२०१६) र पूर्वस्मृति (२०१५), इन्द्र सुन्दासको मङ्गली (२०१५), तुलसीराम कुँवरको रने आदि उपन्यासहरू यस (२०१५) ,लङ्गड़ाको साथी ,समयावधिमा देखा परेको पाइन्छ। यीमध्ये लगन स्वास्नीमान्छेमन र रनेले नै नेपाली उपन्यासको आधुनिक ,बसाइँ , सको मूल्यलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। आधुनिक नेपाली उपन्यासको विका गतिशील स्वरूप यी कृतिहरूमा प्रतिबिम्बित छ।

संदेखि नेपाली उपन्यासमा अर्कै गतिदेखिन थाल्यो २०१६ ., त्यो थियो आत्मपरक यथार्थतिरको पनि अग्रसराइ। वस्तुपरक यथार्थ स्थापित भइसकेको छँदै थियो ,त्यसमा एउटा अर्को महत्त्वपूर्ण आयाम थपियो ,

जसलाई आत्मपरक यथार्थअन्तर्गत हामी मनोवैज्ञानिक उपन्यास भनेर यसतर्फ पहिलो (२०१६) चिन्दछौँ। गोविन्द गोठालेको पल्लो घरको झ्याल प्रवेश थियो। यसपछि नै हामी विजय मल्लको अनुराधा पनि (२०१८) पाउँदछौँ। यस कालको इतिहासलाई सजीव तुल्याउने कृतिहरूमा (२०१६) ञ्जरीदौलतविक्रम विष्टको म, हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको एक चिहान (२०१७), शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट भवानी भिक्षुको सुभद्रा (२०१८) (२०१९) बज्यै, रवीन्द्रकुमार मोक्तानको बरको भोको भूत (२०१९), गजेन्द्रप्रसाद आचार्यको उषा आदिलाई लिन सकिन्छ। यस (२०१९) (२०१६) कालमा मोहनबहादुर मल्लको भुमरी, कृष्णसिंह मोक्तानका चरणधूली (२०२१) र अशेष यात्रा (२०१६), तुलसीराम कुँवरको जीवन (२०२०), नारदकुमार क्षेत्रीको वियोगी (२०२०), व्यथित सिपाहीको म विवश छु)२०२०(, चन्द्रप्रसाद नेपालीको प्रेममाया आदि (२०२०) उपन्यासहरू पनि देखा परे।

आधुनिक नेपाली उपन्यासको इतिहासको प्रथम चरणमा लेखकीय मानसिकता परम्परागत लेखनप्रक्रियामा नै आबद्ध भयो। उपन्यासकारहरू यथार्थवादभन्दा पर जान सकेनन्। परम्परागत लेखनप्रक्रियाको आग्रहले गर्दा शैलीशिल्पमा पनि कुनै आन्दोलन आउन सकेन। तर पनि यस चरणले आधुनिक नेपाली उपन्यासका विकासको राम्रो इतिहास निर्मित गरेको छ। नेपाली उपन्यासको समान्तर नेपाली कथामा पनि झण्डै यस कालसम्म समान प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ।

2.5.5 हालसम्म देखि २०२१) चरण द्वितीय .ख)

- आधुनिक नेपाली उपन्यासको इतिहास हेर्दा संदेखि नयाँ २०२१ . मूल्य र परम्परा लिएर उपन्यासहरू लेखिएको देखिन्छ। परम्परागत

लेखनको समाप्तिलाई इङ्गित गर्ने साहित्यिक आन्दोलनहरू पनि लगभग यसै समयमा भएका थिए। नयाँ विषय र शिल्पको अन्वेषणमा यसै समयदेखि नेपाली उपन्यासकारहरूले रुचि लिएको फलस्वरूप आधुनिकताको नयाँ इतिहासको परम्परा भयो। सर्वप्रथम संमा २०२१ . इन्द्रबहादुर राईको आज रमिता छ देखा पऱ्यो, जो संरचना तथा रुपविन्यास (texture) दुवै दृष्टिकोणबाट परम्परागत लेखनभन्दा एकदम भिन्न छ। यस नयाँ औपन्यासिक प्रवृत्तिलाई पारिजातको शिरीषको भूल नेपाली उपन्यासको इतिहासमा ले झन् व्यापकता दिनुका साथै (२०२२) आएका नयाँ मोडलाई स्पष्ट पारिदियो। राईको उपन्यासको यथार्थवादको आत्मगत पक्षलाई आयामेली भाषामा प्रस्तुत गऱ्यो भने पारिजातको उपन्यासले शून्यवादी दर्शनलाई नवीन शिल्पप्रविधिद्वारा प्रस्तुत गऱ्यो। यीदुवै प्रस्तुत गराइ नेपाली उपन्यासको इतिहासमा नौला थिए। यस नयाँ इतिहासको प्रारम्भलाई क्रमशः दौलतविक्रम विष्टध्रुवचन्द्र ,परशु प्रधान , तारिणीप्रसाद ,केशवराज पिण्डाली ,विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला ,गौतम ,गोतामे .च.ध ,वानीरा गिरि ,कार्थक .पीटर जे ,जगदीश घिमिरे ,कोइराला २०२० उन ठूलो योगदान गरे।अच्छा राई रसिक आदिले विकसित तुल्या को दशकदेखि आधुनिक नेपाली उपन्यासमा आएको परिवर्तन यी उपन्यासकारहरूका कृतिबाट स्पष्टसँग देख्न सकिन्छ।

२०२० को दशकमा पारिजातका अरू दुई उपन्यास महत्ताहीन र (२०२५) प् (२०२९) बैंसको मान्छेरकाशित भए। यस दशकमा नन्द हाङखिमका लाश (२०२८) र अर्को अनुहार (२०२१), अच्छा राई रसिकको दोभान (२०२१), नरबहादुर दाहालको मध्यरातको तारा (२०१२१), धुस्वाँ सायमिको गंकी (२०२१), के(२०२२) नेपालीका मेरो घर मेरो संसार .बी., समर्पण (२०२८) र तस्वीर एक रातको (२०२३), मुकुन्द ढुङ्गेलको उकालो ओरालो

(२०२२), तारानाथ शर्माका मेरो कथा (.ऐ) र ओझेल पर्दा (२०२३), चेतन कार्कीका आत्मा बेचेको छैन (२०२५) र हनीमुन (२०२३), लैनसिंह बाङ्देलको रेम्ब्रान्ट (२०२३), ध्रुवचन्द्र गौतमका अन्त्यपछि र (२०२४) (२०२८) बालुवामाथि, परशु प्रधानको सबै बिर्सिएका अनुहारहरू (२०१४), डी(२०२७) र धरती अझै बोल्दै छ (२०२५) कारीका आशमायाअधि .पी., ओकिउयामा ग्वाइनको नागबेली (२०२५), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका तीन घुम्ती (२०२५), नरेन्द्र दाइ (२०२७) र सुम्निमा (२०२६), केशवराज पिण्डालीको एकादेशकी महारानी (२०२६), तारिणीप्रसाद कोइरालाको सर्पदंश (२०२६), खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको चेतनाको पहिलो डाक (२०२७), जगदीश घिमिरेको लिलाम (२०२७), मुरारी अधिकारीको बग्दो खोला थिर बगर (२०२७), विनोदप्रसाद धितालको उज्यालो हुनुअघि (२०२८), तोयनिधि पौडेलको नारी (२०२८), अर्जुन निरौलाको शिशिरको बतास २०२)९प्रकाशनद्वारा नेपाली उपन्यासमा सबलता जस्ता उपन्यासको (हरिहर ,कृष्णसिंह मोक्तान ,सुरेश राई ,आयो। यीबाहेक प्रकाश कोविद ,बन्धु पन्त ,देवनम देवसा ,टीकाभूषण दाहाल ,गोपाल गुरुङ ,शास्त्री ,असीत राई ,सुवास घिसिङ ,भद्र थापा सानी ,रवीन्द्रकुमार मोक्तान गुरुप्रसादगड्तौला ,ज्ञान सुतार ,ईश्वरनाथ रिजाल ,लाशङ्कर कोइरा , ,टेकनाथ नेउपाने ,दीपपाल राई ,काजी प्रधान ,हरिहरप्रसाद शर्मा खनाल कृष्णप्रसाद ,कुँवरकान्त ,वासुदेव लहर ,योगेन्द्र तिमिल्सिना ,हरेन्द्र कुमार दीर्घराज प्रसाइ ,दिल सुब्बा ,दलबहादुर सुनार ,छिरिङ .जी ,पौड्यालँ , हरिश ,वीरेन्द्र सुब्बा ,वसन्तकुमार मानन्धर ,विरही मोहन ,नकुल काजी उपेन्द्र ,अच्युत मल्ल तारा ,बद्रीलाल घायल ,हर्क योञ्जन ,बमजन ,मञ्जुल राल्फा ,परमानन्द राउत ,दिनेश आँसु ,टोपबहादुर शाक्य ,पोखरेल ,आशा सिंह ,हर्षराज सुवेदी ,लक्ष्मीनाथ शर्मा ,रमेश गोर्खाली एस .पी. बीबी ,दिलु क्षेत्री ,गोविन्द शर्मा ,गणेश प्याकुरेल ,बहादुर थापाक्षेत्र ,आशा

ऋषिकेशवराज ,मुकुन्दशरण शास्त्री ,मणिपाल राई ,भरत सुब्बा ,केसी ,जय धमाला ,चन्द्रबहादुर खत्री ,रोंगोंग ,आर्नोल्ड ,अरूण शर्मा ,रेग्मी व ,माधव भण्डारी ,भाउपन्थी ,नगेन्द्र शर्मािश्विगोपाल लम्सालसरिता , हरिभक्त ,विजयबहादुर थापा ,प्रकाश राणा ,समीरण प्रियदर्शी ,प्रधान बुढाथोकी आदिका उपन्यासहरू पनि देखा परे। लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको पनि यसै (२०२७) र भीमनिधि तिवारीको इन्साफ (२०२४) चम्पा दशकमा देखिएका थिए। यस दशकको उपन्यासपरम्परालाई आधार प्रदान गर्नेहरूका कृष्मसिंह मोक्तानका अशेष यात्रा र जीवन परिक्रमा (२०२१) (२०२४), रवीन्द्रकुमार मोक्तानका दुई पात एक सुइरो (२०२२), कलिलो फूल गुलाफको (२०२८) र निर्माणको निम्ति भनेर (२०२५), योगेन्द्र तिमिल्सिनाको पुनर्मिलन (२०२४), दीर्घराज प्रसाईंको अलमल २)०२५(, नकुल काजीका सागर (२०२५), गौरीशान्ति इत्यादि हरिश बमजनको , (२०२५) शोकेसभित्रको जिन्दगी, मञ्जुल राल्फाको छेकुडोल्मा (२०२६), रमेश गोर्खालीको पत्थर (२०२६), लक्ष्मीनाथ शर्माको असन्तोष (२०२६), मणिपाल राईका मोतीको हार (२०२७), अपराध र सुनको औंठी (२०२८), ऋषिकेशराज रेग्मीका स्वयम्भूको डाँड़ा (२०२९) र सिन्दुरेयात्रा (२०२७), जय धमालाको पागल (२०२८), नगेन्द्र शर्माका महापुरुष र (२०२८) (२०२९) दिवास्वप्न, भाउपन्थीको पलाँस (२०२८), माधव भण्डारीको पूर्णिमा आदि उपन्यासहरू यहाँ उल्लेखनीय छन्। (२०२८)

संनेपा को दशकमा २०३० .ली उपन्यासमा अनेक प्रयोगहरू भए। यस कालमा परम्परागत लेखनका विरुद्ध नवलेखनको तीव्र स्वर घन्कियो। बढ़्दो पाश्चात्य प्रभाव र शिल्पगत प्रयोगप्रतिको झुकाउले गर्दा यस कालमा उपन्यासहरूको संरचना झन् सशक्त बन्यो। यस कालका उपन्यासकारहरू हुन्सादुर्गाप्र ,भीमचरण थापा ,द श्रेष्ठरमेश ,उपेन्द्र ,

,पीटर जे कार्थक ,किशोर नेपाल ,भगीरथ रावत ,डोरबहादुर विष्ट ,विकल
,गोतामे .च.ध ,सुरेन्द्रबहादुर शाह ,ऋषिराज बराल ,रामचन्द्र पोखरेल
गहिन ,विजय चालिसे ,भरत जङ्गम ,कुमुद देवकोटा ,बानीरा गिरि
मद ,नन्दराम लम्साल ,गिरिराज आचार्य ,उपाध्यायनमणि दीक्षितवासु ,
(२०३१) इस्माली आदि। भीमचरण थापाका माया ,शशी, मोड (२०३३),
प्रतीक्षा (२०३८), दुर्गाप्रसाद श्रेष्ठ उपेन्द्रका कोसेली (२०३१), उसका
अन्तहीन आवाजहरू (२०३८) र एउटा साथी मर्छ यहाँ (२०३२), रमेश
विकलको सुनौली (२०३१), डोरबहादुर विष्टको सोताला (२०३३), भगीरथ
रावतका आफन्त (२०३५) र ओस (२०३३), किशोर नेपालको रङ्गमण्डल
(२०३४), पीटर जे कार्थकको प्रत्येक ठाउँ : प्रत्येक मान्छे (२०३४),
रामचन्द्र पोखरेलका उकाली र ओराली र यो जुनीको भेट (२०३३)
(२०३४), ऋषिराज बरालको भावना (२०३४), सुरेन्द्रबहादुर शाहको
पारिजात २०)३४(, ध(२०३५) गोतामेको घामका पाइलाहरू .च., बानीरा
गिरिको कारागार (२०३५), कुमुद देवकोटाको परिवेश (२०३६), भरत
जङ्गमको कालो सूर्य (२०३६), विजय चालिसेको अनि कुइरो फाट्छ
(२०३६), गहिन उपाध्यायको खोजीमा (२०३७), गिरिराज आचार्यको
विस्थापित यौवन (२०३८), नन्दराम लम्सालको आरम्भ (२०२९),
मदनमणि दीक्षितको माधवी (२०३९), वासु शशीको फूल ओइलाएपछि
(२०३९), इस्लामीको सेतो आतङ्क यस दशकमा प्रकाशित भएका (२०३९)
उपन्यासहरू हुन्। यसै दशकमा दौलतविक्रम विष्टका चपाइएका अनुहार
(२०३०), बिग्रिएको बाटो (२०३३), थाकेको आकाश र भोक र (२०३३)
भित्ताहरू (२०३८), तानाशर्माको सुली (२०३०), डायमनशमशेरका सेतो
बाघ (२०३०), प्रतिबद्ध (२०३८) र सत्प्रयास (२०३४), जय धमालाका
अर्घेलो समाज (२०३२), शेष जीवन (२०३३), कहीँ अँध्यारो कहीँ उज्यालो
(२०३०) चेतन कार्कीको ढलेको गिलास ,आदि (२०३६), तुलसीराम

कुँवरको उज्यालोतिर)२०३३(, अर्जुन निरौलाको घाम डुबेपछि (२०३२), जगदीश घिमिरेको साबिती (२०३२), तोयनिधि पौडेलका भावना (२०३२) (२०३४) र एक र अनेक, भवानी भिक्षुका आगत २ .र पाइप नं (२०३२) (२०३४), खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको आमाको छटपटी (२०३२), ध्रुवचन्द्र गौतमका डापी र कट्टेल सरको च (२०३३)ेटपटक (२०३८), पारिजातको तोरी बारी(२०३३) बाटा र सपनाहरू ,, पर्खालभित्र र बाहिर (२०३५), उसले रोजेको बाटो (२०३५) र अन्तर्मुखी (३५-२०३४), केशवराज पिँडालीको अन्तदेखि शुरु (२०३४), इन्द्र सुन्दासको जुनेली रेखा (२०३६), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको मोदिआइन (२०३७), विजय मल्लको कुमारी शोभा जस्ता उपन्यासहरूबाट के निष्कर्ष दिन सकिन्छ भने (२०३९) करिब आधा शताब्दीको यात्रा गर्दा नगर्दै नेपाली उपन्यासले आफूलाई इसकेको थियो। यस कालमा ध्रुव सापकोटा निकै अग्रगामी र समृद्ध तुल्या जस्तो सहलेखनद्वारा तया (२०३२) र अरूको आकाश विभाजित छर पारिएको महत्त्वपूर्ण उपन्यास पनि देखा पर्‍यो। यस दशकका अरू उपन्यासकारहरू थिएलक्ष्मणकृष्ण ,शिवबहादुर श्रेष्ठ ,गणेशकुमार कौशिक , ,नरप्रसाद थापा ,द्धकुमार श्रेष्ठबु ,मोहन दुखुन ,दिवानसिंह राई ,ताम्राकार वासु रिमाल ,भाष्कर शर्मा ,पुष्प सुब्बा ,काशीराम सुवेदीयात्रीलक्ष्मण , गुप्त ,रामाकान्त गुप्ता ,आत्माराम खरेल ,पीटर चेङ ,कृष्ण जोशी ,श्रीमल ,गीताकेशरी ,कमला न्यौपाने ,गोविन्दराज भट्टराई ,प्रधान र शरद छेत्री रामलाल ,मुरारीप्रसाद रेग्मी ,भोगेन्द्र बस्नेत ,भागीरथी श्रेष्ठ ,दुबे चन्द्रेश्वर उषा ,तुलसीप्रसाद भट्टराई ,ठाकुरप्रसाद चालिसे ,श्रीहरि फुँयाल ,अधिकारी .सी.खगेन्द्र के ,सुन्दास, चित्र सिकारूतीर्थ ,ऋषभदेव शर्मा ,जस योञ्जन , वामदेव ,लाटो साथी ,ट्टरायचूडानाथ भ ,ज्ञानेन्द्रप्रसाद घिमिरे ,न्यौपाने गोविन्दप्रसाद ,बीबी पण्डित ,जवाहर रोका ,मनप्रसाद सुब्बा ,पहाड़ी भट्टराईविक्रमवीर ,ताराकान्त राधाकृष्ण ,किशोर कुँवर ,उमेश देवकोटा ,

हरि ,योगराज पाण्डे ,कुमार थापा ,युवराज पाण्डे ,शेरमान थापा ,थापा शिवभक्त शर्मा र बमप्रसाद श्रेष्ठ। यीमध्ये दिवानसिंह राईको ,अधिकारी (२०३०) निर्दोष हत्या, मोहन दुखुनका कर्तव्यता (२०३०), चार बौरा (२०३६) बतास र फागुन ,र झरी (२०३२), वासु रिमाल यात्रीको मायाकी मूर्ति (२०३२) कृष्ण जोशीको मृत्यु दोहोरिन्छ म बाँचेको भने (२०३१), गुप्त प्रधान र शरद छेत्रीको विस्थापन (२०३३), गोविन्दराज भट्टराईका मुगलान (२०३३), मणिपुरको क्यानभासको वृत्तचित्र (२०३४), श्रीहरि फुँयालको भूल कि फूल (२०३४), तुलसीप्रसाद भट्टराईको जीवन यस्तै हो (२०३४), खगेन्द्र के(२०३५) को खानदान.सी., जस योञ्जनको चिठ्ठी (२०३५), ऋषभदेव शर्माको दिना(२०३५) भद्री र सलहेश ,, तीर्थ न्यौपानेको सदमाको गाउँ (२०३५), चूडानाथ भट्टरायको अकाल मृत्यु (२०३६), लाटो साथीको हामीभित्रका म (२०३६), बामदेव पहाड़ीको कैदी र झ्यालखाना (२०३६), किशोर कुँवरको आफैले रेटेको आत्मा (२०३८), पारिजातको अनिदो पहाड़सँगै (२०३८), विक्रमवीर थापाको विगतको परिवेशभित्र (२०३९), शेरमान थापाको पत्थर बोल्छ र शिवभक्त (२०३९) औपन्यासिक कलाका साथै (२०३९) शर्माको जीवनका लहरहरू विषयवस्तुगत सङ्गठन र परिपुष्टताका दृष्टिले प्रशंसनीय छन्।

आधुनिक नेपाली उपन्यासको इतिहासमा संको दशकको उत्तरार्ध २०४० . नयाँ चरणको प्रारम्भ हो। गत दुई दशकमा नेपाली उपन्यासकारहरूले प्रस्तुत गरेभन्दा फरक शैली र विषयमा अब उपन्यासहरू देखिन थाले। प्रवृत्तिको यो फरक्याइँ ध्रुवचन्द्र गौतमको अलिखित (२०४०), मत्स्येन्द्र प्रधानको नीलकण्ठ (२०४०), प्रेमा शाहको मम्मी (२०४०), रमेश विकलको अविरल बग्दछ इन्द्रावती आदि कृतिहरूले स्पष्टसँग देखाउँदछन्। (२०४०) यस अवधिमा एकातिर यथार्थवादको पुनर्जागरण सशक्ततापूर्वक भयो भने

अर्कातिर युगीनचेतना तथा व्यङ्ग्यप्रधान उपन्यासहरू यथार्थइतर शैलीमा लेखिए। यस अवधिमा सुन्दरप्रसाद शाह दुःखीका प्रतिवाद र (२०४०) (२०४२) त्रिफट, सञ्जय थापाका खुइते कडेरिया र पूर्वतिर (२०४०) (२०४२), कुमार ज्ञवालीको प्रलय हुनुअघि (२०४१), राजेश्वर देवकोटाका आवर्तन (२०४१), द्वन्द्वको अवसान (२०४३) र पूर्वकथा (२०४२), भीमचरण थापाको पर्खाल (२०४१), तारिणीप्रसाद कोइरालाको फालिएको सामान (२०४२), ध(२०४२) गोतामेको यहाँदेखि त्यहाँसम्म .च., बानीरा गिरिको निर्बन्ध (२०४२), केशवराज पिंडालीको बाँच्ने एउटा जिन्दगी (२०४३), ध्रुवचन्द्र गौतमको निमित्त नायक (२०४३), लीलबहादुर क्षेत्रीको ब्रह्मपुत्रको छेउछाउ (२०४३), शरद छेत्रीको मृगतृष्णा (२०४३), मोदनाथ प्रश्रितका देशभक्त लक्ष्मीबाई नयनराज पाण्डेका (२०४४) र चोर (२०४३) र विक्रमादित्य एउटा क (२०४४) नाङ्गो मान्छेको डायरीथा सुन (ऐ), ध्रुवचन्द्र गौतमर (२०४४) ध्रुव सापकोटा र बेन्जु शर्माको देहमुक्त , जस्ता स्तरीय कलायुक्त (२०४४) सरूभक्तको एक अभिनवको आत्मकथा उपन्यासहरू देखा परे। यस दशकको उत्तरार्धतिर ध्रुवचन्द्र गौतमका एक २०४) र उपसंहार अर्थात चौथो अन्त्य (२०४६) शहरमा एक कोठा८ ((२०४६) कवितारामको वकपत्र, भीमचरण थापाको शारदा (२०४६), शङ्करप्रसाद श्रेष्ठको दृष्टिकोण (२०४७), सरूभक्तको पागल बस्ती (२०४८), कृष्ण गौतमको स्वर्णबिम्ब (२०४८), तारानाथ शर्माको काठमाडौंदेखि अमेरिकासम्म ,केशवराज पिंडाली ,का साथै शङ्कर कोइराला (२०४९) पारिजातका उपन्यासहरू पनि देखा परे। हाल नेपाली उपन्यास धेरै नै विकसित अवस्थामा पुगेको कुराको उदाहरण यी कृतिहरूले दिन्छन्। २०४० को दशकमा नेपाली उपन्यासकारहरूले नयाँ क्षेत्रको खोजमा लागी औपन्यासिक परम्परालाई नै नयाँ मोड़तर्फ लगेको तथ्य यी कृतिहरू पढ़दा पुष्ट हुन्छ। यस अवधिमा अरू पनि महत्त्वपूर्ण उपन्यासहरू प्रकाशित

भए(२०४०) ती थिए कुमुद देवकोटाको अल्झो ,, भरत जङ्गमको व्यूहचक्र (२०४१), निर्मोही व्यासको एलबमका पानाहरू (२०४३), विक्रमवीर थापाको टिष्टादेखि सतलजसम्म (२०४३), हरिराज भट्टराईको साइन डाई आदि। यीबाहेक यी उ (२०४३)पन्यासकारहरूको योगदान पनि उल्लेखनीय छ। ती हुन् पुष्पनाथ शर्माऋषिकेशवराज ,रामप्रसाद अर्याल , रामचन्द्र ,भीमवरसिंह थापा ,महेन्द्र सैंपुले ,जी छिरिङ ,कार्की .यू ,रेग्मी ,तुलसीप्रसाद भट्टराई ,अनिल गुरुङ ,विप्रश ,भरत अर्याल ,पोखरेल ,शैलेन्दुप्रकाश नेपाल ,गणेश बराइली ,चन्द्र नेपाली ,कन्हैया नासननी प्रकाश ,दीर्घराज प्रसाईं ,किशोर कुँवर ,जय किराँत ,मोहनकुमार श्रेष्ठ कृष्णराज ,गीताकेशरी ,पुण्य निरौला ,विन्दया सुब्बा ,रमेश थापा ,सुवेदी भाष्कर र विष्णुराज प्रदीप। ,श्रेष्ठ ज्योति .के ,कोइराला

वर्तमान समयमा नेपाली साहित्यका अरू विधाहरूको स्थितिको तुलनामा उपन्यास विधा निकै उन्नत रहेको पाइन्छ। यस विधालाई लोकप्रिय र स्तरीय बनाउन नेपाल र नेपालबाहिर दार्जीलिङपूर्वाञ्चल भारतका , आसाम मेघालय आदि र बनारसका प्रतिभाहरूले ठूलो योगदान दिँदै आएका छन्। सम्प्रति नेपाली उपन्यास झनझन गम्भीर विषयतर्फ उन्मुख हुँदैछको दशकको पूर्वार्ध र २०५० .यो उज्ज्वल भविष्यको लक्षण हो। सं , उत्तरार्धको प्रारम्भमा राष्ट्रिय अन्तरराष्ट्रिय परिवेशमा आधारित नयाँ मूल्य प्रणालीमा नेपाली उपन्यासहरू देखा परे। आफ्नो अतीतमा गौरव गर्ने र इतिहासलाई नयाँ दृष्टिकोणबाट परिभाषित गर्नेसामाजिक विसङ्गतिका , अदृश्य शक्तिहरूलाई खोतलेर मानिसको मनोवृत्तिको व्याख्या गर्ने र जीवनका आन्तरिक पीड़ा र मर्मका विश्वजनीन सन्दर्भ दिने जस्ता कुरामा चासो देखाएर उपन्यासहरू लेखिए। यस हिसाबले नयनराज पाण्डेका (२०५३) र उलार (२०५०) अतिरिक्त, गोविन्द गिरी प्रेरणाको पाखण्ड पर्व

(२०५०), ध्रुवचन्द्र गौतम र ध्रुव सापकोटाको ज्यागा (२०५०), ध्रुवचन्द्र गौतमका अग्निदत्त+अग्निदत्त (२०५५) र फूलको आतङ्क (२०५२), कृष्ण जोशीको असम्मत सम्मत (२०५१), लब गाउँलेको भूगोलको एक छेउ (२०५१), शिव अधिकारीका आखेट (२०५३), सुष्मिता नेपालका एकान्त पनि रून्छ (२०५५) र मेरा छातीका कोलाजहरू (२०५३), सरूभक्तको तरुनी खेती (२०५३), नारायण ढकालको पीत संवाद (२०५५), इन्दिरा प्रसाईंको विश्वामित्र आदिमा नवीन विषयको चुनौतीस्वरूप जुन (२०५५) औपन्यासिक शिल्पको विन्यास भएको पाइन्छ त्यसले समग्र आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्परालाई नयाँ मोड़मा पुर्‍याएको पाइन्छ। यस दशकका अन्य महत्त्वपूर्ण कृतिहरू छन् खगेन्द्र प्रधानको हारी (२०५०), मदनमणि दीक्षितको त्रिवेणी (२०५२), रमेश विकलको सागर उर्लन्छ सगरमाथा छुन (२०५२), विनोदप्रसाद धितालको योजनगन्धा (२०५२), तेजप्रकाश श्रेष्ठको सङ्कल्प जिउँदो रहनेछ (२०५२), दौलतविक्रम विष्टको फाँसीको फन्दा (२०५३), गोविन्द गोठालेको अपर्णा (२०५३), गोबर्द्धन पूजाको शून्यताको आँचलभित्र (२०५४), राजेश्वर देवकोटाको पूर्णिमा आदि। ऐतिहासिक उपन्यासहरूमा श्रीकृष्ण श्रेष्ठको जङ्गबहादुर (२०५४))२०५१लाई महत्त्वपूर्ण (२०५३) र सुन्दरप्रसाद दुःखीको बहादुर शाह (बलदेव मजगैयाँ र हिरण्य ,मान्न सकिन्छ। यस दशकमा गीताकेशरी भोजपुरेका उपन्यासहरू पनि विशेष उल्लेखनीय छन्। यसरी आधुनिक नेपाली उपन्यास उत्साहजनक किसिमबाट अगाड़ि बढ़िरहेको सन्दर्भमा नयाँ-भइरहेको नयाँ प्रयोग र विषयको नयाँ खोजीलाई महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मान्नुपर्दछ।

समग्रमा के भन्न सकिन्छ भने नेपाली उपन्यासको इतिहास नेपाली कथाको इतिहास जतिकै लामो छ। प्रारम्भमा नेपाली संस्कृति नै यी दुवै

विधाको प्रेरणास्रोत रह्यो। नेपाली कथाझैं उपन्यासमा पनि समाजसापेक्ष प्रभाव पर्नाको फलस्वरूप गतिशीलता आउन प्रारम्भ गर्‍यो। पत्रकारितासँग सम्बद्ध भई क्रमिक विकासको सोपान चढ्ने सौभाग्य यस विधाले पनि पायो। त्यसपछि यथार्थवादको समानान्तर नै यसले आफूमा आधुनिक चेतनालाई स्वायत्तीकरण गर्‍यो। यसरी संको दशकको झण्डै १९९० . प्रारम्भतिर नै कथाझैं यस उपन्यास विधाको कलामूल्यमा ठूलो परिवर्तन आयो जो आधुनिक कालको प्रारम्भ थियो। नेपाली उपन्यासमा आधुनिक चेतना स्टेरियो टाइपको छैन। प्रथम चरणमा यस विधाले मूल रूपमा यथार्थवादलाई नै मुख्य आधार बनाएर मध्ययुगीन प्रवृत्तिलाई चुनौती दियो। द्वितीय चरण यथार्थवादविरोधी काल थिएन तैपनि अस्तित्ववादी वा अरू नै कुनै मूल्यलाई ग्रहण गरेर यस विधाले विषय र शैलीमा व्यापकता दियो। यस चरणमा प्रयोगशीलताले निकै प्रभाव फैलायो। नवीनता विषय) प्रतिको मोहले उपन्यासकारहरूमा निकै प्रभाव (तथा शिल्प दुवैमा जमायो। उपन्यासकारहरूले इतिहासको गतिलाई क्रमशः अगाड़ि बढ़ाउँदै लगे। सम्प्रति नेपाली गद्यको अस्तित्वलाई यस विधाले राम्ररी संरक्षण गर्दै आएको पाइन्छ।

आधुनिक नेपाली उपन्यास समाजशास्त्रीय कारकद्वारा ज्यादै प्रभावित छ। पाश्चात्य प्रभाव पनि यस विधामा कम परेको छैन। मूलमूल कृतिहरूको अध्ययन गर्दा नेपाली उपन्यासमा उपन्यासप्रतिभाहरूले आफ्नो युगको - सांस्कृतिक परम्परा र आफ्नो सूक्ष्म मानसिक चेतनालाई व्यक्त ,स्थिति गरेको पाइन्छ। तर यति भएर पनि नेपाली उपन्यासकारहरूले अन्वेषण गर्नुपर्ने क्षेत्रहरू धेरै छन्।

2.6 उपसंहार

विश्व साहित्यको परिप्रेक्ष्यमा पाश्चात्य जगतबाट उपन्यास लेखनको थालनी भएपछि भारतीय मूलका हिन्दी बङ्गला साहित्य हुँदै ,नेपाली साहित्यमा पनि उपन्यास विधाको लेखनको थालनी भएको देखिन्छ । नेपाली उपन्यास लेखन परम्पराले आफ्नो प्रारम्भिक अवस्थामा अति नै सङ्घर्ष र चुनौतीहरू देख्नु परेका भए तापनि पछि पछि उपन्यास लेखनको दिशामा यसले द्रुत गति पक्रेको देखिन्छ । आजको सन्दर्भमा नेपाली उपन्यास लेखन परम्पराले नव नव प्रविधि आदि अप्नाउँदै विश्व उपन्यास लेखनको क्षेत्रमा आफ्नो छुट्टै मूल्य र स्थान स्थापित गर्न सक्षम बनेको बुझिन्छ ।

बहुविध संरचनात्मक एकाइद्वारा हरेक अङ्ग परस्परमा श्रृङ्खलाबद्ध भई निश्चित मूल्य प्राप्त गरेको तथा व्यापक परिधिभरिको समय र स्थानभित्र विस्तारित भएको कलासौन्दर्ययुक्त कथात्मक गद्यलाई उपन्यास भनिन्छ। कथा तथा उपन्यास दुवैलाई पाश्चात्य समीक्षाशास्त्रमा आख्यान वा फिक्सन भनिन्छ। अपेक्षाकृत उपन्यासले विभिन्न युक्ति वा माध्यमद्वारा आख्यानात्मक गुणलाई समाहित गरेको हुन्छ ती युक्ति वा माध्यम मुख्यअनुक्रम आदि। संरचनाका -कथानक ,गति ,दृष्टिकेन्द्र – मुख्य हुन्- जसभि ,स्थापत्यकला हुन्छ दृष्टिले कथाझैं उपन्यासको पनि आफ्नैत्र पात्रको मानसिक जीवनको चित्रण ,प्रतीक तथा बिम्ब ,क्रियाव्यापार ,द्वन्द्व , कथायोजना आदि सबै पर्दछन्। कथा वा ,रूपविन्यास ,भावपरिमण्डल बेतालपच्चीसी ,गुलवकावली ,घटना मात्रको विवरण त हातिमताइको कथा क उपन्यास भन्न तर तिनलाई आधुनि ,आदिमा पनि रहेको हुन्छ सकिँदैन। आधुनिक उपन्यासको रचनाशिल्प एउटा यस्तो पद्धतिमा निबद्ध भएको हुन्छ जसले कथात्मक सूत्रमा मूल्य आधार गरेर कथानकको

निर्माण गरेको हुन्छ। उपन्यासको कथानकको आधार अन्तर्सम्बद्ध संरचनात्मक एकाइद्वारा तयार भएको हुन्छ।

जीवन र समाजको आयामिक अध्ययन नगरी लेखिएको उपन्यासमा केवल सतही वर्णन मात्र हुन्छ। सतहको भेदन गरेर त्यसभित्रको यथार्थलाई वैयक्तिक वा वस्तुपरक दृष्टिबाट प्रस्तुत गरिएको उपन्यास मार्मिक बन्दछसमस्यामूलक उपन्यासकारको यस्तै अन्तर्दृष्टि वा ,

कुनै मूर्त वा अमूर्त समीक्षात्मक दृष्टि निहित रहेको हुन्छ। उपन्यासमा वस्तु को (सामाजिकता अथवा अरू कुनै-समाज ,मानसिकता-मानिस) जसलाई कुशल ,दूरदर्शन तथा सूक्ष्मदर्शन दुवैको प्रयोग भएको हुन्छ उपन्यासकारले आफ्नै प्रकारको शैली तथा शिल्पका माध्यमबाट व्यक्त गरेको हुन्छ।

उपन्यास विधा पाश्चात्य देनबाट जन्मेको हो। पूर्वीय परम्परा रामायण र महाभारतका साथै दण्डीको दशकुमारचरितवाणको कादम्बरी जस्ता लामा , कथाहरू पाइए तापनि तिनलाई उपन्यासका वंश मान्नु युक्तिसङ्गत ठहर्दैन। केवल आकारलाई मात्र ध्यानमा राखेर हामी स्वस्थानी त्यमा कथाको एउटा व्रतकथालाई पनि उपन्यास भन्न सक्नैनौँ। पूर्वीय साहि ठूलो परिवार नै रहेको पाइन्छ ,आख्यान ,आख्यायिका – जस्तै , ,उपकथा ,सकलकथा ,कथालिका ,कथानिका ,उपाख्यान ,आख्यानक किस्सा आदि। तर यी ,वार्ता ,मणिकुल्या ,प्रहल्लिका ,मतल्लिका ,परिकथा रूपहरूमध्ये कुनैबाट पनि उपन्यासको जन्म भएको होइन। तसर्थ जन्मको ऐतिहासिक पृ उपन्यासकोष्ठभूमि जान्नका लागि पाश्चात्य साहित्यको इतिहास हेर्नुपर्ने हुन्छ।

उपन्यास विधा पाश्चात्य देन भए तापनि कथा चाहे लामा हुन् अथवा छोटाप्राचीनकालदेखि नै नेपालीहरू कथात्मकता वा आख्यानसँग परिचित ,

केका मुखबाट थिए। आदिम युगमा जनावरका काँचा मासु टोक्तै नाइ आदिमानवलाे सुन्ने गरेका कथा कति त ज्यादै छोटा हुन्थे भने कतिचाहिँ लामा पनि हुन्थे। छोटा कथाहरूले ती मानवहरूलाई क्षणिक मानसिक तुष्टि दिन्थे। तर जुन कथामा औत्सुक्य तत्व बढ़ी हुन्थ्यो , त्यस्तो कथालाई वरपर कथा सुन्न बसेका मानवहरूको आग्रहबाट अरू बढ़ाउँदै क्रमशः प अगाड़िराकाष्ठा र प्रतिकाष्ठातिर लाग्न नाइके बाध्य हुनुपर्दथ्यो। यसो गर्नका लागि कल्पना नै त्यस नाइकेको एक मात्र आधार हुन्थ्यो। रोचकता तथा विश्वसनीयताको निमित्त कथामा कल्पनाको प्रचुरता हुनु नै लामा कथाका जन्मको इतिहास थियो। सभ्यताको विकासक्रममा पछि मानव जातिले कृषिकार्य समाप्त गरी अन्न भित्र्याइसकेपछि मानिसलाई अवकाशको समय यथेष्ट रहन्थ्यो। क्षणिक विश्रान्तिमा भावना फुर्नु तर लामो अवकाशमा सिलसिलायुक्त आख्यान फुर्नु मानवस्वभावै हो। लोककथाको जन्म यसरी नै भएको थियो। प्रकृतिसँग सङ्घर्ष र सम्झौता गर्दै अघि बढ़ेको मानव जातिको कल्पनामा सर्वप्रथम प्रकृति कै प्रतिबिम्व हुनु स्वाभाविकै (अर्थात् सृष्टि र सृष्टिकर्ता) यस्ता कथाहरूले ,हो। पुराकथालाई योगबाट लामा कथाको रचना हुन्थ्यो एकातिर छोटा कथाप्रतिको रुचिलाई पनि पूरा गर्दथे भने अर्कातिर तृष्णालाई पनि शान्त पार्द श्रोताको मानसिकथे। यस्ता लामा कथाको परम्परा संस्कृतका लिखित आख्यानहरूमा पनि पाइन्छ।

नेपालको इतिहासमा शाहकालको प्रारम्भ भएपछि मात्र नेपाली भाषामा लामा आख्यानहरू लिपिबद्ध हुन थाले। आधुनिक समीक्षाशास्त्रअनुसार कथा तथा उपन्यास दुवै आख्यान अर्थात् फिक्सनअन्तर्गत पर्ने हुनाले नेपाली कथाझैं नेपाली उपन्यासको ऐतिहासिकता पनि संको १८२७ . शक्तिबल्लभ अर्ज्यालको महाभारत विराटपर्वबाट शुरु गर्नुपर्ने हुन्छ। यदि वीरसिक्काको समय सं. १९४६ ठहऱ्याउनु ठीक पर्दछ भने त्यस

समयसम्म संस्कृतकै प्रभावबाट नेपाल भाषामा लामा कथाहरू लेखिएको पाइन्छ।

हिन्दी तथा बङ्गाली साहित्यमा आएको लहरबाट नेपाली लेखकहरू अप्रभावित भएर रहन सकेनन्। मुद्रणयुगको प्रवेशले गर्दा एकातिर लेखक र पाठकका बीचको दूरी कम हुँदै गयो भने अर्कातिर प्रकाशन व्यवसायीहरूको बढ़दो सङ्ख्याले गर्दा पाठकलाई छिट्टै आकर्षण गर्ने खालका औपन्यासिक कृतिहरू प्रकाशित हुन थाले। नेपालीमा चन्द्रकान्ता सन्ततिलाई हिन्दीमै मात्र पनि पढ़्न सकिन्थ्योतर त्यसको अनुवाद , भयो। उपन्यास मात्रको पत्रिका प्रकाशित भयो। अन्य विषयका भन्दा तिलस्मी विषयप्रति पाठकको बढ़ी ध्यान आकृष्ट भयो। भारतको-जासूसी खास गरीकन बनारस र नेपालको काठमाडौंबीच त्यसबेला लेखनमुद्रण र , त्यसले नेपाली उपन्यासको इतिहासनिर्माणमा ,प्रकाशनको जुन सेतु थियो महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ।

2.7 सार

● विश्व साहित्यको परिप्रेक्ष्यमा पाश्चात्य जगतबाट उपन्यास लेखनको थालनी भएपछि भारतीय मूलका हिन्दी बङ्गला साहित्य हुँदै ,नेपाली साहित्यमा पनि उपन्यास विधाको लेखनको थालनी भएको देखिन्छ ।

●बहुविध संरचनात्मक एकाइद्वारा हरेक अङ्ग परस्परमा श्रृङ्खलाबद्ध भई निश्चित मूल्य प्राप्त गरेको तथा व्यापक परिधिभरिको समय र स्थानभित्र विस्तारित भएको कलासौन्दर्ययुक्त कथात्मक गद्यलाई उपन्यास भनिन्छ।

●उपन्यास दुवैलाई पाश्चात्य समीक्षाशास्त्रमा आख्यान वा फिक्सन भनिन्छ।

●उपन्यासको पृष्ठाधार व्यापक हुन्छ। त्यसैले समय र स्थानको सीमामा यो बाँधिएको हुन्न। यस सीमामुक्त स्वतन्त्रताले गर्दा समाज वा जीवनको समग्रता र सम्पूर्णतालाई यसले प्रक्षेपण गर्दछ।

●उपन्यास विधा पाश्चात्य देनबाट जन्मेको हो। पूर्वीय परम्परा रामायण र महाभारतका साथै दण्डीको दशकुमारचरितवाणको कादम्बरी जस्ता , लामा कथाहरू पाइए तापनि तिनलाई उपन्यासका वंश मान्नु युक्तिसङ्गत ठहर्दैन।

●पूर्वीय साहित्यमा कथाको एउटा ठूलो परिवार नै रहेको पाइन्छ जस्तै , ,कथालिका ,कथानिका ,उपाख्यान ,आख्यानक ,आख्यान ,आख्यायिका – सकलकथा ,वार्ता ,मणिकुल्या ,काप्रहल्लि ,मतल्लिका ,परिकथा ,उपकथा , किस्सा आदि।

●पाश्चात्य साहित्यमा उपन्यासको जन्म अठारौं शताब्दीमा भएको थियो।

●वास्तवमा उपन्यासको बीजरूप मात्र नभएर नामकरण किनभने) को सम्बन्धसमेत यसै (अङ्ग्रेजीमा उपन्यासलाई नोवेल भनिन्छ नोवेल्लासँग छ।

●नेपालको इतिहासमा शाहकालको प्रारम्भ भएपछि मात्र नेपाली भाषामा लामा आख्यानहरू लिपिबद्ध हुन थाले।

●आधुनिक समीक्षाशास्त्रअनुसार कथा तथा उपन्यास दुवै आख्यान अर्थात् फिक्सनअन्तर्गत पर्ने हुनाले नेपाली कथाझैं नेपाली उपन्यासको ऐतिहासिकता पनि संभ अर्ज्यालको महाभारत को शक्तिबल्ल १८२७ . विराटपर्वबाट शुरु गर्नुपर्ने हुन्छ।

●वीरसिक्काको समय संठहर्‌याउनु ठी १९४६ .क पर्दछ भने त्यस समयसम्म संस्कृतकै प्रभावबाट नेपाल भाषामा लामा कथाहरू लेखिएको पाइन्छ।

●नेपाली पत्रकारिताको उदयसँग पनि नेपाली उपन्यासको इतिहास जोड़िएको छ। गोरखापत्र र सुन्दरीमा छापिएका औपन्यासिक कृतिहरूले यस कुराको पुष्टि गर्दछन्।

●नेपाली उपन्यासमा आधुनिकताको विकासमा तत्कालीन राजनीतिको प्रबल भूमिका रहेको पाइन्छ।

●नेपाली उपन्यासको कालविभाजन यसरी गर्नु उपयुक्त हुन्छ .१ , पृष्ठभूमिकाल/प्राथमिक काल : १८२७ देखि १९४५ सम्म .२ , निर्माणकाल/माध्यमिक काल : १९४६ देखि १९९० सम्म र ३ . विकासकाल/आधुनिक काल :१९९१ देखि अहिलेसम्म।

2.8 अनुशीलनी

उपन्यासको सैद्धान्तिक परिचयबारे विस्तृत विवेचना गर्नुहोस् । (क)

(ख)साहित्यमा उपन्यास विधाको उद्भवको ऐतिहासिक आधारहरूबारे खुलस्त चर्चा गर्नुहोस् ।

नेपाली साहित्यमा उपन्यास लेखन परम्पराको विकासमाथि गहकिलो (ग) समीक्षा गर्नुहोस् ।

नेपाली उपन्यास लेखनको काल विभाजन तथा चरणगत मोडहरू (ङ)बारे बुझाएर लेख्नुहोस् ।

2.9 अतिरिक्त अध्ययन

१ .नेत्र एटम **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**

२ .रवीन्द्रकुमार जैन **उपन्याससिद्धान्त र संरचना-**

३केशवप्रसाद .डा . उपाध्याय **साहित्य – प्रकाश**

४मोहनहिमांशु थापा .डा .प्रा . **साहित्य परिचय**

५ कृष्णहरि बराल . **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**

६ .राजेन्द्र सुवेदी **नेपाली उपन्यास प्रवृत्ति परम्परा र**

2.10 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

नोटः तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् –

१. उपन्यासको सैद्धान्तिक परिचय ।

....

....

....

....

................**(प्रश्न १ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले २.३ को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)**

२. उपन्यासको उद्भवको ऐतिहासिक आधार ।

....

....

....

...... **(प्रश्न २ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले २.४ को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)**

३. नेपाली उपन्यास लेखनको परम्परा ।

....

....

....

(प्रश्न ३ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले २.५ को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

४. नेपाली उपन्यासको कालविभाजन र चरणगत विवरण ।

....

....

....

(प्रश्न ४ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले २.६, २.६.१, २.६.२ र २.६.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ –3 नेपाली उपन्यासको मुख्य मुख्य प्रवृत्तिहरू । .... १ ३ –५

3.0 उद्धेश्य

3.1 परिचय

3.2 नेपाली उपन्यासको मुख्य मुख्य प्रवृत्तिहरू

३.३.१. नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'सामाजिक यथार्थवाद' प्रवृत्ति

३.३.२ नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'आदर्शोन्मुख यथार्थवादी' प्रवृत्ति

3.2.3 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'ऐतिहासिक यथार्थवादी' प्रवृत्ति

3.2.4 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'अतियथार्थवादी' प्रवृत्ति

3.2.5 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'आलोचनात्मक यथार्थवादी' प्रवृत्ति

3.2.6 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'स्वच्छन्दतावादी' प्रवृत्ति

3.2.7 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'मनोविश्लेषणात्मक' प्रवृत्ति

3.2.8 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'प्रगतिवादी' प्रवृत्ति

3.2.9 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'नारीवादी' प्रवृत्ति

3.3 नेपाली उपन्यास लेखनमा समकालीन प्रवृत्तिहरू – आधुनिक प्रवृत्ति

3.3.1 प्रकृतिवादी यथार्थवादी लेखन

3.3.2 विसङ्गतिवादिता वा अस्तित्ववादिता

3.3.3 पुराकथात्मकता

3.3.4 प्रयोगपरकता

3.4 नेपाली उपन्यासमा समाकालीन प्रवृत्तिहरू – उत्तरआधुनिक प्रवृत्तहरू

3.4.1 लैङ्गिकता

3.4.2 द्वन्द्व र युद्धको अभिघात

3.4.3 डायास्पोरिक भावना

3.4.5 आत्मकथात्मकता

3.4.6 तथ्य र स्वैरकल्पनाको सम्मिश्रण

3.4.7 पर्यावरणीय चेतना

3.4.8 नवइतिसाहवादिता वा बहुसांस्कृतिकता

3.4.9 साइबर संस्कृतिको चित्रण

3.4.10 बहुलवादी विचार

3.4.10 पराऔपन्यासिकता

3.4.11 विधामिश्रण

3.5 उपसंहार

3.6 सार

3.7 अनुशीलनी

3.8 अतिरिक्त अध्ययन

3.9 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

3.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- प्रवृत्तिको अर्थ र परिचय
- नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा परिलक्षित विविध प्रकारका प्रवृत्तिहरू
- समकालीन प्रवृत्तिहरू – आधुनिक र उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिहरू

3.1 परिचय

विभिन्न शब्दकोशहरू अनुसार **प्रवृत्ति** भन्नाले मनको झुकाव, आरंभ, प्रवाह, बहाव, आचार–व्यवहार, अध्यवसाय, इंद्रिय आदि विषयहरूमा अग्रसर रहनु तथा सांसारिक आसक्ति भन्ने बुझिन्छ । यसरी नै निरंतर अघि बढ़दै जाने क्रिया या भाव, कुनै काम, विषय या बात तथा कुनै विशिष्ट दिशामा प्रवृत्त हुने प्रक्रिया या भाव, मनको स्थिति जहाँ त्यो यस्तो काम या बात तिर अग्रसर हुन्छ जो त्यसलाई प्रिय तथा रुचिकर हुन्छ, व्यक्ति वा वस्तुमा सदैव प्रायः एउटै बनी रहने मूल या मुख्य गुण, कतै र कुनै क्षेत्रतिर प्रवृत्त हुने क्रिया या भाव नै प्रवृत्ति हो । वीगतका दिनहरूमा विविध मोढ र सङ्घर्षहरू झेल्दै नेपाली उपनयास लेखनपरम्पराले आजको समयमा धेरै उन्नति र प्रगति गरेर ल्याएको थाहा लाग्छ । अतः नेपाली उपन्यास लेखन परम्पराले जादु- टुना, तिलस्मी, ऐयारीदेखि आदर्शवाद, यथार्थवाद, स्वच्छन्दतावाद, मनोविश्लेषणवाद, नारीवाद इत्यादि हुँदै समकालीन प्रवृत्तिको आधारहरू समेत पक्रेर आजको दिनमा एउटा निकै ठुलो फडको मारीसकेको पाइन्छ । जसको परिणाममा नेपाली उपन्यास लेखनको परिपाटीले आज आफ्ना वरिपरीका साहित्य लेखन बाहेकपनि विश्व साहित्यकै दाँजोमा आफूलाई सक्षम र स्थापित तुल्याउनमा सफल भएको मान्न सकिन्छ ।

3.2 परिचय नेपाली उपन्यासको मुख्य मुख्य प्रवृत्तिहरू

3.2.1 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'सामाजिक यथार्थवाद' प्रवृत्ति

पाश्चात्य जगतबाट नेपाली साहित्यमा प्रविस्टिएको यो प्रवृत्ति - सामाजिक यथार्थवादमा लेखक स्रष्टामात्र हुन्छ । लेखक निरीक्षण गरेर समाज वा जीवनका यथार्थ टिप्छ र आफ्नो कलामा ढालेर एउटा छुट्टै मनुष्यहरूको जीवित संसार सृष्टि गर्छ जुन वास्तविक समाजमा विचरण गर्ने, दुःख सुख झेल्ने, लड्ने भिड्ने र जित्ने हार्ने सबलता, दुर्बलता सहितको यथार्थ मनुष्य प्रतीत हुन्छ । जसमा आफ्नो विचार वा उद्देश्य, इच्छाहरू पात्रमा आरोपित गरेर प्रकट हुने गर्छन् । सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासमा जीवनका कारूणिक सत्य र तत्थ्य प्रस्तुत भएका हुन्छन् । साहित्यकारले समाजको चित्रण गर्दा सामान्यः निम्न वर्गीय चरित्र र समाजको यथार्थलाई नलुकाइकन जस्ताको तस्तै उतार्ने गर्दछ । नेपाली साहित्यमा रूद्रराज पाण्डेको रूपमती (१९९१) बाट आसिंक यथार्थवाद र लैनसिंह वाङ्देलको मुलुकबाहिर (२००४) पहिलो सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति अङ्गालेर लेखिएका केही उपन्यासहरूमा लैनसिंह वाङ्देलको माइतीघर (२००७), लङ्गडाको साथी (२००८), रेम्ब्रान्ट (२०२३), लीलवहादुर क्षेत्रीको बसाइँ (२०१४), गोविन्दराज भट्टराइको मुगलान (२०३१), वासु शशीको फूल ओइलाइसकेपछि, चेतन कार्कीको हनीमुन (२०५५), हरिप्रसाद पाण्डेको मुटुभित्रका ढुकढुकीहरू (२०६५), श्रीधर पौडेलको दुई ढुङ्गा विचको तरूल (२०६४) आदि हुन् । नेपाली साहित्यमा सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासहरू बढी मात्रामा लेखिएका छन्

Notes

। निष्कर्षमा भन्नुपर्दा समाज जे जस्तो छ त्यसको यथार्थ चित्रण गर्नु नै सामाजिक यथार्थबाद हो । जसले समाजको चित्रण गर्दा निम्न वर्गीय चरित्र, यथार्थ र सत्यलाई प्राथमिकता दिन्छ । स्थानीय वोलीचाली र रहनसहनलाई जस्ताको तस्तै प्रयोग गरेर यथार्थलाई स्वभाविकतामा भरिदिन्छ । समाजमा हुने गरिबको पीडा र उदासीको यथार्थ चित्रण सामाजिक यथार्थबादमा गरिन्छ । स्थानीय समाजमा महत्वहीन ठानिएका ठाँउ, घटना र पात्रहरूको अति शुक्ष्म व्याख्या विश्लेषण गरी प्रस्तुतीकरणमा विश्वसनीयताको वृद्धि गरिएको हुन्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा समाज र मान्छेको सम्बन्धलाई केलाएर प्रकृति चित्रणमा जोड दिइएको हुन्छ ।

3.2.2 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'आदर्शोन्मुख यथार्थवादी' प्रवृत्ति

आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यासमा वास्तविक समाजको चित्रण गर्नुका साथै लेखकको स्वर आदर्श प्रति उन्मुख रहन्छ । जहाँ समाजको यथार्थ जीवनको चित्रण गर्दै समाज सुधारको आदर्शवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । नेपाली साहित्यको इतिहासमा आधुनिक नेपाली उपन्यासको प्रारम्भ आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यास रूपमतीबाट भएको मानिन्छ । मानव समाज र यथार्थको परिवेशलाई आधार बनाएर लेखिएको उपन्यास आदर्शको केन्द्रीय निष्कर्षमा टुङ्गिन्छ । आदर्शको प्रयोग कुप्रवृत्तिको हार र सत्यको जीत एंव परोपकारी उन्नती र दुष्टको दुर्गति देखाउने क्रममा हुन्छ । आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यासमा समाजमा हुने गरेका विकृति र विसङ्गति तथा नारी र निम्नवर्गीय व्यक्तिहरू माथि हुने शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचारलाई जस्ताको तस्तै उतार्ने प्रयास गरिन्छ । नेपालीमा आदर्श र यथार्थका पाठ पढाउने

उद्देश्यले लेखिएका उपन्यासहरूमा रूद्रराज पाण्डेको चम्पाकाजी (१९९३), प्रायाश्चित (१९९५), प्रेम (२००५), काशी बहादुर श्रेष्ठको उषा (१९९५), बचन (२००१), शोभाचन्द्र उपाध्यायको पाटलीपुत्र (२००३), शुरेश बहादुर शाहको पारिजात (२००३), भारती खरेलको गङ्गाजमुना (२०४६) आदि हुन् (बराल र एटम, २०६६ः९१) । यी उपन्यासहरूमा समाजको खराव पक्षलाई परास्त गरी नैतिक, परिष्कृत र आदर्श समाजको सिर्जना गर्ने उद्देश्यलाई यथार्थपरक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । निष्कर्षमा भन्नुपर्दा उद्देश्यको रूपमा आदर्शको स्थापना गर्नु तर चित्रणको पद्धति चाँहि यथार्थवादी हुनु नै आदर्शोन्मुख यथार्थवाद हो । मानवसमाज र यथार्थ परिवेशलाई आधार बनाएर लेखिएको उपन्यास जब आदर्शको केन्द्रीय निष्कर्षमा टुङ्गिन्छ त्यो आदर्शोन्मुख यथार्थवाद हुन्छ । खराब गर्नेलाई दण्ड र राम्रो गर्नेलाई पुरस्कार दिन्छन् भन्ने देखाउनु र त्यसको पुष्टिका लागि यथार्थ घटना सिर्जना गरी वर्णन गर्नु नै आदर्शोन्मुख यथार्थवादी प्रवृत्ति हो । उपन्यासमा सरल, सामान्य र वोलीचालीको भाषा प्रयोग गरी सामाजिक परिवेश र घटनाको हुबहु उद्घाटन गरिन्छ । उपन्यासकारको मुख्य उद्देश्य दैवी चमत्कार वा नियति माथि भर परेर काम गर्ने प्रेरणा प्रकट गर्नु हो । तसर्थ उपन्यासका सम्पूर्ण घटना वा परिवेश आदर्श र यथार्थकै लागि निर्देशित हुन्छन् ।

3.2.3 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'ऐतिहासिक यथार्थवादी' प्रवृत्ति

ऐतिहासिक घटना, व्यक्ति वा परिवेशलाई यथार्थवादी ढङ्गले प्रस्तुत गर्नु नै ऐतिहासिक यथार्थवाद हो । ऐतिहासिक उपन्यासमा लेखकले आफ्नो जन्म भन्दा अगाडिको समयाबधिको घटना र चरित्रलाई प्रस्तुत गरेको

हुन्छ । उपन्यासमा ऐतिहासिकताको अर्थ इतिहासको यथार्थ घटना मात्र हो । जसले उस बेलाको सम्पुर्ण परिप्रेक्षलाई जीवन्तता प्रदान गरेर त्यस कालको मूलभूत सामाजिक, राष्ट्रिय परिस्थिति, जीवनका वास्तविक प्रवाह र बाह्यान्तरिक द्वन्द्वकालीन सत्यलाई यथार्थतः उद्घाटन गर्न सघाउ पुर्याओस् । इतिहासकारको दायिŒव ऐतिहासिक जीवनका रोमान्सेली रागात्मक पक्षभन्दा यथार्थ घटनाक्रम र घटनावृतान्तप्रति सजग रही तटस्थतापूर्वक त्यसको निर्वाह गर्नु हुन्छ । नेपाली उपन्यासमा ऐतिहासिक यथार्थवादी प्रवृत्तिको शुरूवात डायमण्ड शमशेर राणाको वसन्ती (२००६) बाट भएको मानिन्छ । अन्य ऐतिहासिक यथार्थता भिœयाएर लेखिएका उपन्यासहरूमा डायमण्ड शमशेर राणाकै सेतो बाघ (२०३०), प्रतिबद्ध (२०३४), अनिता (२०४३), केशवराज पिंडालीको एकादेशकी महारानी (२०२६), खगेन्द्र के.सी.को खानदान (२०३५), सुन्दर प्रसाद शाहको प्रतिपाद (२०४०) र त्रिफ्ट (२०४२), दोलतविक्रम विष्टको फाँसीको फन्दामा (२०५३) आदि हुन् (बराल र एटम, २०६६ः१०४) । समग्रमा यी उपन्यासहरूले पाठकमा उल्लेखित व्यक्ति प्रति सच्चा भाव निर्माण गरी औपन्यासिक आनन्द प्राप्त गर्न सहयोग गर्दछ । निष्कर्षमा भन्नुपर्दा ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यासमा तिथिमिति र घटनाहरूको मात्र नभएर इतिहासको सामाजिक अवस्थालाई यथार्थ रूप दिएर जीवन्तता प्रदान गरेको पाइन्छ । ऐतिहासिक उपन्यास रचना गर्दा विशेष गरी घटना र चरित्रको नाटकीय प्रस्तुति र देशकालको समुचित संयोजन हुनुपर्दछ । ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यासले वर्तमान समयमा प्रेरणा प्रदान गर्दछ । उपन्यास रचना गर्दा उपन्यासकारले घटना र चरित्रलाई सकेसम्म उस्तै देशकाल परिस्थिति अनुरूप औपन्यासिकता प्रदान गर्नु पर्दछ ।

उपन्यासलाई विश्वसनीयता प्रदान गर्न भाषा प्रयोग तथा संवादमा विशेष जोड दिनुपर्दछ ।

3.2.4 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'अतियथार्थवादी' प्रवृत्ति

अतियथार्थवाद भन्नाले नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा यथार्थको अतिक्रमण गर्ने र आन्तरिक पक्षको नाङ्गो रूपले चित्रण गर्ने भन्ने बुझिन्छ । अतियथार्थवादलाई मानवीय लुप्त क्षेत्रको खोजी गर्ने प्रवृत्तिका रूपमा लिइन्छ । जसले मनोविश्लेषण र सामनामा शुक्ष्म तत्वको संश्लेषण गरेर मानवको आन्तरिक पक्षको उद्घाटन गर्दछ । परम्परागत मूल्य र मान्यताबाट मानवमनलाई मुक्त गराउने उद्देश्य अतियथार्थवादमा रहेको हुन्छ । यसले तन्द्रा अवस्थाको मानसिक अवस्थाले नै मान्छेको वास्तविक परिचय दिन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ । नेपाली साहित्यमा अतियथार्थवादको शुरूवात लङ्गडाको साथी (२००८) उपन्यासबाट भएको हो । त्यस्तै अन्य उपन्यासहरूमा गोविन्द बहादुर मल्ल 'गोठाले'को पल्लो घरको झ्याल (२०१६), अर्पणा (२०५३) र पियानानी (२०५६), अर्जुन निरौलाको घाम डुबेपछि, हिरण्य भोजपूरेको गोरी (२०५४) आदि पर्दछन् । यस किसिमका उपन्यासहरूमा मानिसको यथार्थ रूप बाहिर नभई उसको मनभित्र हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेको पाइन्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा अतियथार्थवादी उपन्यासमा उपन्यासकारहरूले व्यक्तिका श्वप्निल भाव तरङ्गको सहायताले व्यक्तिभित्र निहीत वास्तविक स्वरूपलाई प्रस्तुत गरेका छन् । जसले गर्दा अतियथार्थवादले व्यक्तिको जटिलता र मनोभावको विसङ्गत चित्रण साहित्यमा हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ ।

3.2.5 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'आलोचनात्मक यथार्थवादी' प्रवृत्ति

समाजमा देखिएका कुरीति, शोषण र अन्य विसङ्गत तत्थ्यहरूलाई औँल्याएर तिनको बिरोध गर्ने तथा तिनलाई सुधार्नुपर्ने आकाङ्क्षा राख्ने लेखन पद्धतिलाई आलोचनात्मक यथार्थवाद भनिन्छ । यो पुँजीवादी सभ्याताबाट उत्पन्न विकृति र विसङ्गतिको यथार्थ चित्रण र तिनको आलोचना गर्ने प्रवृत्तिको रूपमा विकास भएको हो । आलोचनात्मक यथार्थवादले सामाजिक विसङ्गतिलाई चिरफार गरेर उचित समाधान गर्न नसकेपनि त्यस्ता विकृति र विसङ्गतिको निन्दा र बिरोध गर्दै तिनीहरूसँग जुध्ने प्रेरणा प्रदान गर्दछ । नेपाली उपन्यासमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको स्वास्नी मान्छे (२०११) बाट आलोचनात्मक यथार्थवादको प्रारम्भ भएको हो । यस प्रवृत्तिलाई आत्मसाथ गरेर लेखिएका अन्य उपन्यासहरूमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानकै एक चिहान (२०१७), दौलतविक्रम विष्टको मञ्जरी (२०१६), बिग्रीएको बाटो (२०३३), भोक र भित्ताहरू (२०३८), तारानाथ शर्माको मेरो कथा (२०२६), ध्रुवचन्द्र गौतमको घामका पाइलाहरू (२०३५), र उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य (२०४८) आदि उपन्यासहरू रहेका छन् । यी उपन्यासहरूले यथार्थवादी जीवनदृष्टि प्रस्तुत गर्दै सामाजिक विकृति र विसङ्गतिको चित्रण गर्दछन् । यस आलोचनात्मक प्रवृत्तिले समाजमा भएका जनविरोधी उच्छृङ्खल र व्यक्तिवादी प्रवृत्तिको भण्डाफोर गरी तिनीहरूसँग जुध्नुपर्ने चेतना प्रदान गर्दछ साथै सामाजिक हितको पक्षमा खुलेर भेदभाव युक्त प्रवृत्तिको विरोध गर्दछ ।

3.2.6 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'स्वच्छन्दतावादी' प्रवृत्ति

सामान्य अर्थमा स्वच्छन्दतावाद भन्नाले बन्धनलाई तोडेर स्वतन्त्र जीवनको वकालत गर्नु भन्ने बुझिन्छ । स्वच्छन्दतावादले शास्त्रीयताका विरूद्ध युद्ध लडेको छ । यसले रूढिवादी नैतिकता र एकाधिकारवादी सरकारको विरूद्धमा आवाज उठाएको हुन्छ । यसले सुन्दरता र विचित्रताको संगम भएकाले बाह्य यथार्थलाई भन्दा आन्तरिक र शुक्ष्म यथार्थलाई बढी महत्व दिएको हुन्छ । स्वच्छन्दतावादको मुख्य चाहना भनेको नै स्वतन्त्रता हो । त्यसैले वन्धनको त्याग र स्वतन्त्रताको वरणमा नै स्वच्छन्दतावादीहरू बढी रमाउछन् । नेपाली साहित्यको उपन्यास विधामा स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति भएको पहिलो उपन्यास रूपनारायण सिंहको भ्रमर (१९९३) हो । त्यस्तै स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति अङ्गालेका अन्य उपन्यासहरूमा रूपनारायण सिंहकै विजुली (अपूर्ण २००६), मोहन बहादुर मल्लको उजेली छाँया (२००८), शिवकुमार राइको डाँक बङ्गला (२०१३), समीरण प्रियदर्शीको पोखिएको जिन्दगी (२०२८), राजेन्द्र पौडेलको समाजले देखिनसहेको प्रेम (२०५८), किशनसिंह धामीको कलेज गर्ललाई ईमेल (२०६३) आदि रहेका छन् (बराल र एटम, २०६६ः९४) । तसर्थ स्वच्छन्दतावादमा रूढी होइन आफ्नै काल्पनिक आदर्श तथा मानवतावादको स्वरूप पाउन सकिन्छ ।

निष्कर्षमा स्वच्छन्दतावादी उपन्यासले कल्पनामा बढी जोड दिएका हुन्छन् । स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिमा काल्पनिक आदर्श तथा मानवताको स्वरूपसँगै स्वतन्त्र जीवनभोगमा प्रवृत्त रहेको हुन्छ । उपन्यास रचनामा वैयक्तिक अनुभवलाई प्राथमिकतामा राखी राष्ट्रियता र मानवतावादलाई

समेत उच्च स्थानमा राखेको पाइन्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति भएका उपन्यास काल्पनिकतामा जोड दिई समाजको नियम कानुनको वेवास्ता गर्दै प्राकृतिक आनन्दमा रमाउन अग्रसर हुन्छ । उपन्यासमा प्रतीकात्मक, आलङ्कारिक र विशिष्ट भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ ।

3.2.7 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'मनोविश्लेषणात्मक' प्रवृत्ति

आधुनिक नेपाली उपन्यासको प्रवृत्तिहरू मध्ये मनोविश्लेषणात्मक पनि एक हो । मनोविश्लेषणात्मक भन्नाले विविध जटिलता र विपरित परिस्थितिमा बाँचेर विकृति, द्वन्द्व, संघर्ष तथा मानसिक तनावमा अल्झिन विवश मानिसहरूको मनको यथार्थ स्थितिको प्रस्तुति हो भन्न सकिन्छ । यसले उपन्यासलाई कथात्मक वृतान्तबाट गहन वौद्धिक र विश्लेषणात्मक बनाएको हुन्छ भने बाहिरी भन्दा भित्रि मानसिकताको चिरफार गर्दछ । सर्वप्रथम मनोविश्लेषणवादी प्रवृत्ति भएको उपन्यास गोविन्द बहादुर मल्ल गोठालेको पल्लो घरको झ्याल (२०१६) हो । यसका साथै अन्य उपन्यासहरूमा विजय मल्लको अनुराधा (२०१८), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको चम्पा (२०२५), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको तीन घुम्ती (२०२५), नरेन्द्र दाइ (२०२७), तारिणीप्रसाद कोइरालाको सर्पदंश (२०२६), नयनराज पाण्डेको अतिरिक्त (२०५०), इन्दिरा प्रसाइको विश्वमिश्र (२०५५) आदि हुन् । मनोविश्लेषणवादी प्रवृत्तिले पात्रको आन्तरिक तथा बहुमुखी स्वभावको उद्घाटन गर्ने काम गरेको छ । मनोविश्लेषणवादी उपन्यासहरूमा चेतन र अचेतन मनको बीच द्वन्द्व सिर्जना गराई मानवीय मनोदशाका विविध कुण्ठा अतृप्ति तथा विक्षिप्त दमीत स्थितिको विश्लेषण गरिन्छ ।

3.2.8 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'प्रगतिवादी' प्रवृत्ति

उपन्यासमा प्रगतिवादी उपन्यास भन्नाले परम्परागत रूढी, कुरीति, कुसंस्कारको विरोध गरी यिनलाई निर्मुल पार्न गरिएको प्रयासलाई बुझिन्छ । उपन्यासमा चित्रित पात्रहरूलाई शोषक वर्गको आडम्बर भोगवादी प्रवृत्ति र स्वार्थी एवम् मानवहीन षड्यन्त्रको विरोध गर्दै क्रान्तिकारी, विद्रोही र परिवर्तनकारी चरित्र प्रयोग गर्न आग्रह गरिएको हुन्छ । नेपाली साहित्यमा डी.पी. अधिकारीको आशामाया (२०२५) र धरती अझै बोल्दैछ (२०२७) उपन्यासले प्रगतिवादी प्रवृत्तिको सुरूवात गरेका छन् । यसै प्रवृत्तिलाई आत्मासाथ गर्दै लेखिएका अन्य उपन्यासहरूमा पारिजातको बैसको मान्छे (२०२९), प्रखालभित्र र बाहिर (२०३५), खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको आमाको छटपटी (२०३४), मोदनाथ प्रश्रितको देशभक्त लक्ष्मीलाई (२०३२), सञ्जय थापाको देठमाईको किनारमा (२०४७), ऋषिराज बरालको कमरेड दुतराजको राजधानी प्रस्थान (२०४८), आहुतीको नयाँ घर (२०५०), आदि रहेका छन् । प्रगतिवादी उपन्यासमा परम्परागत कुसंस्कारको विरोध गरी विद्रोही तथा परिवर्तनशील विषयवस्तुको प्रगोग गरिएको हुन्छ । तसर्थ जनतालाई सङ्गठित गरी उद्देश्यपूर्ण ढङ्गले क्रान्ति गर्दै भविष्यप्रति आशावादी हुनु नै प्रगतिवादी हो जसले परम्परागत रूढि, कुरीति, कुसंस्कारको बिरोध गरी निर्मूल पार्ने प्रयास गर्दछ ।

3.2.9 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा 'नारीवादी' प्रवृत्ति

सामान्य अर्थमा नारीवादी स्वर भनेको नारीका पक्षमा दृष्टिकोण बनाई नारीको माध्यमबाट नै नारीको सोचाइ र अनुभवको यथार्थ व्याख्या गर्नु हो । नारीवादले सामाजिक, सांस्कृतिक साहित्यिक विविध क्षेत्रमा नारीहरूका समस्याहरूको ब्यापक खोजी गर्दै नारीका पक्षमा वकालत गर्दछ । पुरुष प्रधान समाजले नारीमाथि गर्ने लैङ्गिक विभेद पितृसत्तात्मक धारणा र साहित्यको पुरुषपरक व्याख्या प्रति प्रश्न खडा गर्दै निर्धारित नारीको स्थान तथा परम्परित मूल्य मान्यताको विरोध गर्छ । पुरुषकेन्द्री समाजले नारीलाई सन्तान जन्माउने यन्त्र, पुरुषकी दासी, मनोरञ्जनको साधन तथा बिज्ञापनको रूपमा हेर्ने प्रवृत्तिको घोर विरोध गरेको छ । नेपाली उपन्यासमा नारीवादी प्रवृत्ति भएको पहिलो उपन्यास हृदयचन्द्र सिंहको स्वास्नी मान्छे (२०११) हो । यस पछिका अन्य नारीवादी उपन्यासहरूमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानकै एक चिहान (२०१७), विजय मल्लको अनुराधा (२०१८), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको तीन घुम्ती (२०२५), मदनमणी दीक्षितको माधवी (२०३९), प्रेमा शाहको मम्मी (२०४०), पद्मावती सिंहको समानान्तर आकाश (२०६१), कृष्ण धारावासीको राधा (२०६२) आदि रहेका छन् । उपन्यासमा नारीवादी चेतनाको विस्तार हुनु नै नारीवादको महत्वपूर्ण प्राप्ति हो । आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकासमा नारीको सर्वाङ्गिण पक्षको अध्ययन, अनुसन्धान तथा विश्लेषण गर्नुका साथै नारीका यावत समस्याको भण्डाफोर गर्दै समस्या समाधानको उपाय खोजी गर्नु नै नारीवाद हो समकालीन भनेको एउटै समयको वा उही समयको वा अहिलेको, भरखरैको, तत्कालैको हो । यसलाई समसामयिक पनि भनिन्छ । समकालीन वा समसामयिक उपन्यास भनेको अहिलेको वा भरखरै प्रकाशित भएको उपन्यास भनेको हो । समकालीन वा अहिले भनेर कहिलेदेखिको अवधिलाई मान्ने भन्ने प्रश्न आउँछ । यसका साथै

विचार र शैलीको पनि प्रश्न आउँछ । भरखरै लेखिएको तर भरखरैको विचार शैली नभएको उपन्यासलाई समकालीन भन्न सकिँदैन । पश्चिमी साहित्यमा समकालीन भनेर द्वितीय विश्वयुद्धपछि लेखिएको साहित्य वा उत्तरआधुनिक साहित्य भनेर चिनिन्छ । नेपालीमा भने दोस्रो विश्वयुद्ध अर्थात् वि. सं. १९९६—२००२ पछि लेखिएको साहित्यलाई आधुनिक भनिन्छ । नेपालीमा उत्तरआधुनिक साहित्य लेखन इन्द्रबहादुर राईको लीलालेखन वि. सं. २०३४ देखिमात्र सुरु भएको हो । यसरी सामान्यतः समकालीन नेपाली उपन्यास भनेर वि. सं. २०३५ पछि लेखिएका उपन्यास भन्न सकिन्छ, तर पचासको दशकदेखि मात्र नेपालीमा समसामयिक विचार वा उत्तरआधुनिक चेतना वा विशेषता भएका उपन्यास लेखिन थालेका पाइन्छ ।

3.3 नेपाली उपन्यास लेखनमा समकालीन प्रवृत्तिहरू – आधुनिक प्रवृत्ति

साहित्य लेखनमा समकालीनता एउटा छुट्टै अवधारणा हो । अझ यो अवधारणाभित्र उपन्यास विधालाई चिनाउन अप्ठ्यारो छ किनभने यसका विविध विशेषता रेहका बुझिन्छ । यसका अनन्त विषय छन् र उपन्यासकार पनि अनेक ठाउँ र अनेक प्रकृति र संस्कृतिका छन् । त्यस्तै समकालीन उपन्यासले आफ्नै बारेमा आलोचना गर्छ । नयाँ र पुराना विषयवस्तुलाई मिसाउँछ र टाँस्छ । रूप र संरचनामा निरन्तर प्रयोग गरिरहन्छ । यसको शैली यही हो भनेर हत्तपत्त पत्ता लगाउन सकिँदैन । त्यसैले शैली पत्ता लगाउन पाठक र लेखकमा भर पर्न बाध्य हुनुपर्छ । वास्तवमा समकालीन उपन्यास भन्न सजिलो छ, तर समकालीन उपन्यास कस्तो हुन्छ भनेर परिचय दिन गारो छ ।

समकालीन उपन्यासले अहिलेको जीवन र संस्कृति प्रतिविम्बित गर्छ । जीवन र संस्कृति सदा परिवर्तनशील र विरोधाभासपूर्ण हुन्छ । यसले जीवन र संस्कृतिको त्यही परिवर्तनशीलता र विरोधाभास देखाउँछ । समकालीन उपन्यास झट्ट हेर्दा निर्दोष वा सोझो देखिए तापनि यो व्यङ्ग्यात्मक हुन्छ । यसले हाम्रो राजनीतिक, सामाजिक र वैयक्तिक भ्रममुक्तता प्रतिविम्बित गर्छ । यसले जे कुराको पनि नव सिर्जना गरिदिने साहस गर्छ । यसले पुरानालाई नयाँ रूपमा देखाउँछ । यसले विश्वमा कुनै निश्चित सत्य वा यथार्थ हुँदैन भनेर देखाउँछ, किनभने हामी जे जान्दछौँ, त्यो हाम्रै परिप्रेक्ष्यमा आधारित हुन्छ । कुनै पनि वस्तुलाई सबैले आफ्नै दृष्टिले हेरिरहेका हुन्छन्, त्यसैले सत्य वा यथार्थ पनि दृष्टि अनुसारकै हुन्छन् । सत्यको पूर्णता, अविनाशितता र ठोस आधार छैन । सत्य इतिहासरूपी मरुभूमिको बालुवाजस्तो बदलिरहने स्वभावको छ । यो स्थानीय हुन्छ, अनिश्चित हुन्छ । यसलाई मानव पिँढीले आफू सत्तामा टिकिरहन र सम्मानित भइरहन सांस्कृतिक पद्धतिबाट निर्माण गरिरहन्छ । त्यसैले हाम्रो मूल्य वा परिचय भनेको सांस्कृतिक निर्मिति मात्र हो, त्यो हाम्रो स्थायी अस्तित्व होइन । शब्द भनेको प्रतीक हो र प्रतीकले वास्तविकतालाई वा वस्तुलाई प्रत्यक्ष उपस्थित गराउन सक्दैन । शब्दसँग सन्दर्भार्थ मात्र हुन्छ र यो विशिष्ट रूपमा हुन्छ । त्यसैले शब्दका कुनै निश्चित र स्थिर अर्थ छैनन् । अहिलेका उपन्यासले यिनै माथिका कुरा व्यञ्जित गर्छन् ।

समकालीन नेपाली उपन्यासका प्रमुख प्रवृत्तिलाई मूलतः आधुनिक र उत्तरआधुनिक गरी दुई खण्डमा बाँडेर विश्लेषण गर्नु बढी उपयुक्त हुन्छ, किनभने यस चरणमा आधुनिक र उत्तरआधुनिक दुवै किसिमका विशेषता भएका उपन्यास लेखिएका छन् । सामान्यतः आधुनिक भन्दा पनि

अहिलेको र उत्तरआधुनिक भन्दा पनि अहिलेकै भन्ने बुझिन्छ, तर यी दुवैमा धेरै भिन्नता रहेको कुरा समालोचकहरूले देखाएका छन् । आधुनिकताबाट उत्तरआधुनिकतालाई छुट्टयाउने आधार इहाव हसनले द पोस्टमोडर्न टर्नः एसेज इन पोस्टमोडर्न थ्योरी एन्ड कल्चर (सन् १९८७) मा प्रस्तुत गरेका र नेपाली समालोचक गोविन्दराज भट्टराई (२०६१) र कृष्ण गौतम (२०६३) ले हसनकै आधारलाई उद्धृत गरेर देखाएका छन् । उनीहरूले उद्धृत गरे अनुसार आधुनिकता र उत्तरआधुनिकताबिच निम्न प्रकारका भिन्न विशेषता देखिन्छन् । केन्द्रण र विकेन्द्रण, आधार र शून्यता, मूल र निर्माण, एकल र बहुल, सार्वभौम र सापेक्ष, समग्र र खण्डित, वस्तुपरक र व्यक्तिपरक, बुद्धिवाद र अलङ्कारवाद, प्रगति र प्रगतिहीनता, इतिहासको गतिमयता र इतिहासको अन्त्य, लेखकको अस्तित्व र लेखकको मृत्यु, बद्ध र मुक्त, उच्च र निम्न, उत्पादन र उपयोग, गहिराइ र सतह, अन्तरराष्ट्रियता र भूमण्डलीकरण, स्थानीयता, मौलिक र मिश्रित, कृत्रिम, यातायात र सञ्चार, नियमित र स्वच्छन्द, निश्चित र अनिश्चित आदि । समकालीन नेपाली उपन्यासमा माथि उल्लेख गरिएका आधुनिक र उत्तरआधुनिक दुवै विशेषता देखिन्छन् । दुवै खाले विशेषता पाइने उपन्यास लेखिँदै गरेका थाहा लाग्छ ।

कुनै पनि कुरा विनाकारण हुँदैनन् । समकालीन उपन्यास लेखिनाका पनि खास कारण छन् । ती कारणलाई राष्ट्रिय र अन्तरराष्ट्रिय भनेर छुट्टयाउन सकिन्छ । प्रमुख राष्ट्रिय कारणमा विभेदमूलक सामाजिक संरचना, २०४६ सालको पुनःप्राप्त प्रजातन्त्र र यसले ल्याएको उदारता, २०५२ सालदेखि २०६२ सालसम्म चलेको द्वन्द्व र युद्ध तथा २०६३ मा भएको राजनीतिक परिवर्तन पर्दछन् । प्रमुख अन्तरराष्ट्रिय कारणमा विश्व राजनीतिमा रहेको द्वि ध्रुवीय दृष्टिकोणको अन्त्य र बहुलवादी दृष्टिको उदय, सञ्चार र

प्रविधिको तीव्र विकास र त्यसको प्रभाव तथा विश्व उपन्यास लेखनमा आएका नवीन प्रवृत्तिको विश्वव्यापी प्रयोग पर्दछन् । यीबाहेक डार्विन, कार्लमाक्र्स र सिग्मन्ड फ्राइडले प्रतिवादन गरेका वैज्ञानिक र भौतिकवादी दृष्टिकोण, माक्र्सवादोत्तर समयमा आएका नवमाक्र्सवादी र अन्य समसामयिक धारणा र पूर्वीय समन्वयवादी (आध्यात्मिक र भौतिक) विचार पनि समकालीन उपन्यास लेखनका कारण बनेका देखिन्छन् । यीबाहेक विभिन्न कारणले नेपाली जातिको तीव्र बर्हिर्गमन पनि समकालीन उपन्यास लेखनको कारण बनेको पाइन्छ । यिनै कुराहरू नै समकालीन नेपाली उपन्यास लेखनका प्रेरक तत्व हुन् ।

समकालीन उपन्यासका प्रवृत्तिको अध्ययन विभिन्न अध्येताले विभिन्न किसिमले गरेका छन् । एटम (२०६६) ले समकालीन नेपाली उपन्यासका विषयहरूको वर्गीकरण र विश्लेषण गरेका छन् । उनले उल्लेख गरेअनुसार समसामयिक नेपाली उपन्यासका विषयमा राजनीतिक विकृति, पीतपत्रकारिता, लैङ्गिकता, मिथकको पुनःसिर्जन, वर्गीय र जातीय शोषणबाट मुक्ति, युद्धको प्रभाव र पलायन, डायस्पोरा सङ्घात, स्वैरकल्पना, आत्मकथा, शरणार्थी समस्या, साइबर संस्कृति, उपन्यासभित्र उपन्यास पर्दछन् । सुवेदी (२०६८) ले समसामयिक नेपाली उपन्यासलाई पुराकथा, माक्र्सवादी चेतना, सीमान्तीय (जातीय, कुसङ्केतन, लैङ्गिक, पहिचानगत) अध्ययनका आधारमा विवेचना गरेका छन् । लुइटेल (२०६९) ले आधुनिक नेपाली उपन्यासका प्रमुख धारागत प्रवृत्तिमा यथार्थवादी धारा (आदर्शोन्मुख यथार्थवाद, ऐतिहासिक यथार्थवाद, सामाजिक यथार्थवाद, आलोचनात्म यथार्थवाद, समाजवादी यथार्थवाद, मनोविश्लेषणात्मक यथार्थवाद), स्वच्छन्दतावादी धारा र प्रयोगवादी धारा (अस्तित्ववादी—विसङ्गतिवाद, नारीवाद) गरी तिन धारामा विभाजित गरेर अध्ययन

गरेका छन् । बराल (२०७०) ले समकालीन उपन्यासका माओवादी जनयुद्ध, त्यसको प्रभाव र परिणाम, सिमानामा हुने थिचोमिचो र राष्ट्रिय अस्मिताको चिन्ता, नक्षवादी र जातिवादी राजनीतिप्रतिको मोह र क्रान्तिकारी निरन्तरताप्रतिको प्रतिबद्धता गरी चार वटा मुख्य प्रवृत्ति छन् भनेर उल्लेख गरेका छन् । त्यसैले प्रवृत्तिगत हिसाबले ती आधुनिक र उत्तरआधुनिक दुवै हुन सक्छन् । यहाँ पहिले आधुनिक र त्यसपछि उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिको विश्लेषण गरिएको छ । आधुनिक प्रवृत्तिअन्तर्गत निम्न प्रवृत्तिहरूलाई हेर्न सकिन्छ -

3.3.1 प्रकृतिवादी यथार्थवादी लेखन

यो पनि यथार्थवादकै एक पक्ष हो । यस प्रवृतिको प्रयोग पनि नेपाली उपन्यासमा पहिलेदेखि नै भएको पाइन्छ । समकालीन उपन्यासमा पनि यो प्रवृति पाइन्छ । आदर्शरहित, नैतिकताहीन मान्छेको प्राकृत रूपलाई देखाउनु, मानवीय आवेग वा संवेगलाई महत्व दिनु, मान्छे अरू कुनै अलौकिक कुराबाट सञ्चालित हुँदैन प्रकृतिबाट हुन्छ भन्ने विश्वास गर्नु, वैज्ञानिक दृष्टिले मानव जीवनको निरीक्षण गर्नु, वैयक्तिकताको गहिरो छाप पार्नु, आहार, निन्द्रा, भय, मैथुन जस्ता कुरा मान्छे र पशुमा समान हुन्छन् भनेर देखाउनु, मान्छेमा देवता हुँदैन पशुत्व चाहिँ हुन्छ भनेर पाशविक प्रवृतिको उद्घाटन गर्नु, भाषा शैलीलाई अमूर्त पारेर प्रस्तुत गर्नु प्रकृतिवादी यथार्थवादी उपन्यासका मूल प्रवृति हुन् । यस्ता प्रवृति भएका समकालीन नेपाली उपन्यासमा ध्रुवचन्द्रको जेलिएको, उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य, कृष्ण धारावासीको टुँडाल, हिरण्य भोजपुरेको सगरमाथाभन्दा माथि, सरुभक्तको समय त्रासदी, सीता पाण्डेको अन्तद्र्वन्द्व, शोभा भट्टराईको

Notes

अन्त्यहीन अन्त्य राजेन्द्र थापाका खेलौना, द्रौपदी, अनुपम रोशीका कुमारी आमा, नाङ्गो मान्छे आदि पर्दछन् ।

3.3.2 विसङ्गतिवादिता वा अस्तित्ववादिता

विसङ्गतिवाद र अस्तित्ववादलाई बेग्लाबेग्लै राखेर पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ, तर यहाँ यी दुवैलाई एकै ठाउँमा राखेर विश्लेषण गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । किनभने विसङ्गतिको बोध नभई अस्तित्वका कुरा नै आउँदैनन् । अस्तित्ववादको कुरा गर्दा स्वतः विसङ्गतिवाद आउँछ । यी दुवैका चिन्तक र लेखक प्रायः समान छन् । कुनै पनि कृति वा कृतिकार विसङ्गतिवादी हुन अनिवार्यतः अस्तित्ववादी हुनै पर्छ । दुवैको दृष्टिकोण मानवतावादी हुन्छ । दुवैले व्यक्तिको महत्वलाई सर्वोपरि ठानेका छन् । दुवैले अस्तित्वको अभिलक्षण पीडा र विसङ्गतिमा खोजेका छन् । । जीवनको निस्सारता, शून्यता, अर्थहीनता, अभिशप्तता, एक्लोपन, मृत्युभय, व्यक्तिको सर्वोपरिता, मान्छे आफ्ना कर्मको लागि ऊ स्वयम् जिम्मेवार हुन्छ भन्ने मान्यता राख्नु कलात्मकतालाई महत्व दिनु आदि विसङ्गतिवादी अस्तित्ववादी उपन्यासका मूल प्रवृति हुन् । यो प्रवृतिको प्रयोग नेपाली उपन्यासमा आधुनिककालको दोस्रो चरणदेखि भएको देखिन्छ । समकालीन नेपाली उपन्यासमा विसङ्गतिवादी अस्तित्ववादी प्रवृतिमा लेखिएका कृतिहरू ध्रुवचन्द्रका जेलिएको, एउटा असफल आख्यानको आरम्भ, भीमसेन ४ को अन्तिम खोजी, दुबिधा, अग्निदत्तअग्निदत्त, फूलको आतङ्क, तथाकथित, सहस्राब्दीको अन्तिम प्रेमकथा, गोविन्दराज भट्टराईको सुकरातका पाइला, शोभा भट्टराईको अन्त्यहीन अन्त्य, सरुभक्तको पागल बस्ती, तरुनी खेती, समय त्रासादी, चुली, रोशन थापाको प्रत्येक श्रवणकुमार अर्थात् युद्ध, प्रस्थान्तर, कृष्ण

धरावासीको टुँडाल, तेराखको सर्वजा, धुरव सापकोटाको अकल्पनीय, आदि हुन् ।

3.3.3 पुराकथात्मकता

पूर्व र पश्चिम दुवैतिरका पुराण वा लोकमा प्रचलित कथाहरू जो अतिमानवीय हुन्छन्, असम्भव हुन्छन्, अतिकाल्पनिक हुन्छन्, रहस्यात्मक रोमाञ्चक हुन्छन्, तर तिनले कुनै सत्यलाई यथार्थलाई व्यञ्जित गरिरहेका हुन्छन् तिनलाई पुराकथा भनिन्छ । उपन्यासकार यस्ता पुराकथालाई प्रतीक वा अन्योक्ति बनाएर युगीन सत्यलाई व्यञ्जित गर्न उपन्यास लेख्छ । त्यस्ता उपन्यासलाई पुराकथात्मक भनिन्छ । पुराकथालाई मिथकीय पनि भनिन्छ । सूक्ष्म यथार्थलाई व्यञ्जित गर्नु, कथ्यलाई प्रतीकात्मक र अन्योक्तिमूलक बनाउनु, प्राचीन र नवीन युगका सत्यविशेषलाई दाँजेर प्रस्तुत गर्नु, कलात्मक पक्षलाई जोड दिनु, सामूहिक अवचेतनलाई व्यञ्जित गर्ने आद्यरूपीय चरित्र पुनः सिर्जना गर्नु पुराकथात्मक उपन्यासका प्रमुख प्रवृत्ति हुन् । नेपाली उपन्यासमा पुराकथात्मक उपन्यासको लेखन आधुनिक उपन्यासको दोस्रो चरणदेखि सुरु भएको पाइन्छ । समकालीन नेपाली उपन्याससमध्ये पुराकथाको प्रयोग गरेर लेखिएका उपन्यासहरूमा ध्रुवचन्द्र गौतमका अग्निदत्त+अग्निदत्त, भीमसेन ४ को अन्तिम खोजी, विनोदप्रसाद धितालको योजन गन्धा, जगदीश शम्सेरको सेतो ख्याकको आख्यान, कृष्ण धारावासीको राधा आदि पर्दछन् ।

3.3.4 प्रयोगपरकता

परम्परागत उपन्यास सिद्धान्तबाट मुक्त भएर नवीन शिल्पको आविष्कार गर्नु प्रयोग परकता हो । प्रयोग उपन्यासकारको जीवनदृष्टि, उपन्यासको विषयवस्तु, भाषाशैली र संरचना आदिमा गरिएको देखिन्छ । उपन्यासका स्थापित मान्यताप्रति अनास्था, परम्पराप्रतिको मोहभङ्ग, समसामयिक जटिल मानवीय चेतनालाई अभिव्यक्ति दिने चेष्टा, दुर्बोधता आदि प्रयोगपरक उपन्यासका प्रवृत्ति हुन् । प्रयोगवादी उपन्यासकारहरू अउपन्यासको रचना गर्न मन पराउँछन्, नवीनता खोज्छन् र पाठकलाई विचित्र प्रयोगद्वारा आश्चर्यमा पार्न चाहन्छन् । नेपाली उपन्यासमा प्रयोगपरकताको प्रवेश यथार्थवादसँगसँगै भएको हो । कथालाई एकै ठाउँ राखेर कथोपन्यास नाम दिइएका उपन्यासमा परशु प्रधानको सीताहरू र कृष्ण बरालको अवतरण, कुमार भट्टराईको धनबहादुर र म हुन् । ध्रुवचन्द्र गौतमका फूलको आतङ्क, भीमसेन ४ को अन्तिम खोजी, जगदीश शम्सेरको सेतो ख्याकको आख्यान, सरुभक्तका समय त्रासदी, चुली, एक अविनवको आत्मकथा, रोशन थापा नीरवका प्रत्येक श्रवण कुमार अर्थात् युद्ध, प्रस्थान्तर, स्वागत नेपालको मातृसम्भोग, नयनराज पाण्डेको लू, मनुजबाबु मिश्रको स्वप्न सम्मेलन, कृष्ण धरावासीका शराणार्थी, आधा बाटो, तपाइँ, टुँडाल आदि पर्दछन् । प्रयोगवाद आधुनिक र उत्तरआधुनिक दुवै प्रवृत्तिमा पर्दछ ।

3.4 नेपाली उपन्यासमा समाकालीन प्रवृत्तिहरू – उत्तरआधुनिक प्रवृत्तहरू

समकालीन नेपाली उपन्यासमा आधुनिक प्रवृत्तिका साथै उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिहरू पनि पाइन्छन् । खास गरी पचासको दशकदेखि यताका उपन्यासमा उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिहरू प्रशस्त पाइन्छन् । ती प्रवृत्तिको

अध्ययन पहिले गोविन्दराज भट्टराई (२०६१) ले गरेको देखिन्छ । त्यसमा उत्तरआधुनिक परिस्थितिमा देखिएका उपन्यास लेखनका प्रवृत्ति, शैली, प्रक्रिया र नौल्याइँका बारेमा विमर्श प्रस्तुत गरेको छ । त्यस्तै उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिहरूलाई विषय, शैलीशिल्प र विचारका आधारमा वर्गीकरण गरेर देखाउन पनि सकिन्छ, तर यहाँ एकै ठाउँमा प्रस्तुत गरिएको छ । नारीवादिता, लैङ्गिक चेतना, जातीय पहिचान, दलित चेतना, सीमान्तीकृत वर्गको आवाज, द्वन्द्व र युद्धको अभिघात, डायास्पोरिक भावना, आत्मकथात्मकता, तथ्य र स्वैरकल्पनाको मिश्रण, पर्यावरणीय चेतना, नवइतिहासवादिता वा बहुसांस्कृतिकता, साइबर संस्कृतिको चित्रण, बहुलता, पराऔपन्यासिकता, विधामिश्रण आदि प्रमुख उत्तरआधुनिक प्रवृत्ति हुन् । यी सबैको यहाँ सङ्क्षेपमा चर्चा गरिएको छ ।

3.4.1 लैङ्गिकता

लैङ्गिक विभेदप्रति विद्रोह र आक्रोश व्यक्त गर्नु, समलिङ्गीयता, तेस्रो लिङ्गीका हक र अधिकारका कुराहरू उठाउनु, लैङ्गिक विभेद देखाउने भाषाको विरोध गरी समतामूलक भाषाको आविष्कार गर्न खोज्नु आदि लैङ्गिकतालाई विषय बनाएर लेखिएका उपन्यासका प्रमुख प्रवृत्ति हुन् । यी बाहेक परालैङ्गिकता, विषम लिङ्गीयता, सन्धिग्दता जस्ता कुराहरू पनि यसैभित्र अटाउन सक्छन् । यस्ता उपन्यासमा मोहनराज शर्माका सलिजो, पल्ली, शोभा भट्टराईको अन्त्यहीन अन्त्य आदि पर्दछन् ।

3.4.2 द्वन्द्व र युद्धको अभिघात

पश्चिममा पनि प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धपछि युद्ध साहित्य खुब लेखियो । हाम्रो नेपाली साहित्यमा युद्धलाई विषय बनाएर साहित्य रचना नभएको

होइन, भएको छ तर थोरै । नेपालमा विक्रम संवत् दुईहज्जारको पहिलो, तेस्रो र पाँचौँ दशकमा युद्ध भएका छन् । पहिलेका युद्धलाई विषय बनाएर उपन्यास कम लेखिएका छन् तर पछिल्लो युद्ध (२०५२–२०६२) लाई विषय बनाएर धेरै उपन्यास लेखिएका र लेखिँदै पनि छन् । युद्ध दर्शनलाई विषय बनाएर उपन्यास लेखिएका छन् । केही नेपाल बाहिरका नेपाली उपन्यासकारहरूले नेपाली लाहुरेहरूले विश्वयुद्धमा लडेको प्रसङ्ग समेटेर पनि युद्ध उपन्यास लेखेका छन् । द्वन्द्व र युद्ध सम्बन्धी उपन्यासमा हत्या, हिंसा, अपहरण, त्रास, धराप थापना, नाकाबन्दी, अङ्गभङ्ग, वैधव्य, अनाथत्व, अपुत्रत्व, बमविस्फोट, गोली हानाहान, आतङ्क, पलायन, विस्थापन, अनिश्चय, अराजकता आदि अनेक कुरालाई विषय बनाइन्छ । यस्ता उपन्यासबाट दुःख, वेदना, अवसाद, अभिघात बोध हुन्छ । द्वन्द्व र युद्ध सम्बन्धी उपन्यासमा एकथरी माथि लेखिएका विषय भएका दुःखान्त उपन्यास हुन्छन् भने अर्काथरी उपन्यासहरू युद्धको, हिंसाको आवश्यकता बोध गराएर युद्ध मोर्चामा लड्ने योद्धाहरूलाई धैर्य, जोस र साहस प्रदान गर्ने खालका पनि हुन्छन् । समकालीन उपन्यासमा यी दुवैखाले द्वन्द्व र युद्ध सम्बन्धी उपन्यास लेखिएका छन् । यस्ता उपन्यासमा रुकु कार्कीको जीवन ज्योति, गणेश राईका युद्ध एम्बुसमा राइफलको सङ्गीत, राइफलको नालबाट जीवन नियाल्दा, डि.बि. गुरुङको हिमालयको चीत्कार, धीरकुमार श्रेष्ठको घुर, नारायण वाग्लेको पल्पसा क्याफे, गोविन्दराज भट्टराईको सुकरातका पाइला, शारदा शर्माको ताप, बुद्धिसागरको कर्णाली ब्लुज, प्रदीप नेपालको देउमाईको किनारमा, ऋषिराज बरालको समरगाथा, हरिहर खनालको समयको रेखाचित्र, घनश्याम ढकालको रातो आकाश, अन्विका गिरीको मान्छेको रङ, दीपशिखाको रात फुलेको याम आदि पर्दछन् ।

3.4.3 डायास्पोरिक भावना

अनेक कारणले आफ्नो देश छोडेर अर्को देशमा पुगेका र उभय परिचय बोकेका पात्र प्रयोग गरेर रचिने उपन्यासलाई परादेशीय वा आप्रवासीय वा डायास्पोरिक भनिन्छ । आफ्नो ठाउँ छोड्नु तर जोडिन नसक्नुको बाध्यता, नयाँ देशमा बस्दा हुने भय, चिन्ता, अपरिचितता, असुरक्षा, स्वसंस्कृति र परसंस्कृतिबिचका आकर्षण विकर्षण, विस्थापन भय, पूर्वस्मृति, ऐकान्तिकता, क्षयबोध, उभयबोध, विच्छिन्नता आदि भाव भएका उपन्यासलाई डायस्पोरिक भनिन्छ । डायास्पोरिक प्रवृत्ति भएका समकालीन उपन्यासमा होमनाथ सुवेदीका घौराली, अङ्कुर, यमपुरीको महल, राजवको एटलान्टिक स्ट्रिट, कृष्णराज खनालको पातालकी प्रेयसी, शोभा भट्टराईको अन्त्यहीन अन्त्य आदि पर्दछन् ।

3.4.5 आत्मकथात्मकता

आत्मकथात्मकता उपन्यास लेखनको शैलीगत प्रवृत्ति हो । प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा लेखिएका र कथककै जीवनलाई प्रस्तुत गर्ने उपन्यास आत्मकथात्मक हुन्छन् तर यहाँ उपन्यासकार स्वयम्ले आफ्नो जीवनलाई विषय बनाएर लेखेको उपन्यासलाई मात्र आत्मकथात्मक भनिएको छ । यस्ता उपन्यासलाई आत्मन्यास पनि भन्न सकिन्छ । उपन्यासकारको निजी जीवनलाई संस्मरणका रूपमा प्रस्तुत गर्ने समकालीन उपन्यासहरूमा ध्रुवचन्द्र गौतमका बाढी, घुर्मी, कृष्ण धरावासीका आधा बाटो, पाण्डुलिपि होमनाथ सुवेदीको यमपुरीको महल, शोभा भट्टराईको अन्त्यहीन अन्त्य, पुरुषोत्तम दाहालको शान्ता, प्रदीप नेपालको बर्बरिक आदि पर्दछन् ।

3.4.6 तथ्य र स्वैरकल्पनाको सम्मिश्रण

यो एउटा उपन्यास लेख्ने उत्तरआधुनिक तरिका हो । यसलाई उत्तरआधुनिक औपन्यासिक शिल्प पनि भन्न सकिन्छ । उपन्यासकारले यथार्थ र स्वैरकल्पना मिसाएर अर्कै नवीन संसारको रचना गर्दछ । त्यसबाट व्यञ्जित हुने सन्देश प्रभावकारी हुन्छ । यस्तो शिल्प प्रयोग गरेर लेखिएका समकालीन उपन्यासहरूमा सरुभक्तको समय त्रासदी, मनुजबाबु मिश्रको स्वप्न सम्मेलन, ध्रुवचन्द्र गौतमका जेलिएको, अग्निदत्त+अग्निदत्त, तथाकथित, दुबिधा, स्वागत नेपालको मातृसम्भोग आदि पर्दछन् । त्यस्तै वास्तविकता र कल्पित वास्तविकता मिसाएर पनि समकालीन उपन्यास लेखिएका छन् । यस्ता उपन्यास लेख्ने कृष्ण धरावासी हुन् । उनका आधा बाटो, टुँडालमा यस्तो शिल्प प्रयोग भएको छ । त्यस्तै कृष्ण बरालको अवतरण, शोभा भट्टराईको अन्त्यहीन अन्त्यमा पनि यो शिल्प प्रयोग भएको छ ।

3.4.7 पर्यावरणीय चेतना

यसलाई मानवेतर जगत्प्रतिको चिन्ता पनि भन्न सकिन्छ । वनस्पति, मानवेतर प्राणी र तिनीहरूको वासस्थान, जलवायुका साथै समग्र पृथ्वीप्रतिको चिन्ताले लेखिएका उपन्यासलाई पर्यावरणीय चेतना भएका उपन्यास भन्न सकिन्छ । औद्योगिकीकरणले, प्रविधिको विकासले, दिगो विकासको धारणा नभएकाले दिनानुदिन पृथ्वी यावत् जीवजन्तुका लागि बस्न अयोग्य भइरहेको छ । पृथ्वीलाई यस अवस्थामा पुर्याउने मान्छे नै हो । मान्छेका अदूरर्शी कृत्यले पृथ्वीको वातावरण प्राणी मात्रका लागि प्रतिकूल हुँदै गएको छ भनेर दर्शाउने उपन्यास वातावरणीय चेतना भएका

हुन्छन् । यस खाले विचारले लेखिएका समकालीन उपन्यासहरू तेराखको सर्वजा, सरुभक्तको चुली, हिरण्य भोजपुरेको सगरमाथाभन्दा माथि, ध्रुवचन्द्रको जेलिएको, प्रदीप नेपालको स्वप्निल सहर, हरिहर खनालको उज्यालोको खोजीमा आदि हुन् ।

3.4.8 नवइतिसाहवादिता वा बहुसांस्कृतिकता

यो सन् १९८० पछि आएको उत्तरआधुनिक विचार हो । यसले साहित्यलाई संस्कृति सापेक्ष मान्दछ । इतिहास र संस्कृति सापेक्ष उपन्यास नै जीवन सापेक्ष हुन्छन् । इतिहास र संस्कृति निरपेक्ष उपन्यास सार्थक हुँदैनन् । ज्ञान वा सत्य सत्ताद्वारा लागू हुन्छ । सत्ता परिवर्तन हुने बित्तिकै सत्यमा पनि परिवर्तन हुन्छ । सत्य वा ज्ञानको केन्द्रीयता र सीमान्तता सत्ताले निर्धारण गर्दछ । जो शक्तिशाली छ ऊ आफ्नो सत्ता चलाइराख्न अनेक प्रपञ्च गरेर विभेदक कुराहरूलाई कायम गराइरहन्छ भन्ने विचारसँग मिल्ने उपन्यासहरू नवइतिहासवादी वा बहुसांस्कृतिक हुन्छन् । नवइतिहास वा बहुसंस्कृतिभित्र दलित उत्पीडन, जातीय पहिचान, सीमान्तीकृत वर्गको आवाजको प्रतिनिधित्व जस्ता इस्यु पनि समाविष्ट हुन्छन् । यस्तो विचारको प्रभावमा लेखिएका समकालीन उपन्यासहरूमा भरत जङ्गमका रातो घाम, ख्वपदेश, कृष्ण धरावासीको टुँडाल, श्रीकृष्ण श्रेष्ठको भीमसेन थापा, नारायण ढकालको प्रेतकल्प, राजन मुकारुङ्का हेत्छा कुप्पा, दमिनी भिर, डि.बि. गुरुङको हिमालयको चीत्कार, देश सुब्बाको अपमान नेपाल कुश्शाको छोटो फ्रक आदि पर्दछन् ।

3.4.9 साइबर संस्कृतिको चित्रण

अहिलेको युग प्रविधिको युग हो । अब मनुष्यको निर्णय मनुष्यले होइन प्रविधिले गर्दछ । आज मानिसको चयन स्वतन्त्रतालाई प्रविधिले अपहरण गरिदिएको छ । मान्छेले कि त यसलाई स्विकार्नुपर्छ कि त बाँच्न छोडिदिनुपर्छ । प्रविधिको युग माध्यमको युग हो । प्रविधिमा माध्यम र अन्तर्ववस्तुमा फरक हुँदैन । प्रविधि स्वयं अन्तर्वस्तु हुन्छ । साहित्यको माध्यम पहिले मौखिक थियो । त्यसपछि छापा भयो र अहिले विद्युत् भएको छ । यही विद्युतीय माध्यमलाई साइबर संस्कृति भनिएको हो । यसलाई टेक्नोकल्चर पनि भन्न सकिन्छ । हुनत विद्युतीय माध्यममा, रेडियो, टिभी पनि पर्छन्, तर यहाँ साइबर भनेर कम्प्युटर र इन्टरनेट माध्यमलाई लिइएको छ । अहिले इन्टरनेट स्वयं संस्कृति वा अन्तर्वस्तु भएको छ । सञ्चार प्रविधिले विश्वलाई आज ग्रामीकरण गरिदिएको छ । समय र स्थानको दूरत्व कम भएको जस्तो लाग्दछ । यी आधुनिक सञ्चारले ज्ञान ओसार्ने मात्र होइनन्, ज्ञान उत्पादन पनि गर्दछन् । यी आज स्वयं उत्पादक भएका छन् । आज ज्ञान जोसँग हुन्छ त्यही शक्तिशाली हुन्छ । प्रविधि आज शक्तिशाली भएको छ । यसको प्रभावमा लेखिएका उपन्यासलाई साइबर संस्कृतिको चित्रण गर्ने उपन्यास भनिन्छ । यस्ता उपन्यास हाइपर रियल हुन्छन् । समकालीन नेपाली उपन्यासहरू मनुजबाबु मिश्रको स्वप्न सम्मेलन, शोभा भट्टराईको अन्त्यहीन अन्त्य, सरुभक्तको समय त्रासदी, ध्रुवचन्द्र गौतमको फूलको आतङ्क, दुबिधा, तथाकथित, सहस्राब्दीको अन्तिम प्रेमकथा, होमनाथ सुवेदीको यमपुरीको महल, नारायण वाग्लेको पल्पसा क्याफे, रोशन थापा नीरवका प्रत्येक श्रवणकुमार अर्थात् युद्ध, प्रस्थान्तर, राजवको एटलान्टिक स्ट्रिट आदि हुन् ।

3.4.10 बहुलवादी विचार

आधुनिक प्रवृत्तिमा आधारित उपन्यासहरू एकलवादी हुन्थे कुनै एक वादका पक्षधर हुन्थे, तर उत्तरआधुनिक प्रवृत्ति भएका उपन्यासहरू बहुलवादी हुन्छन् । यिनीहरू एकलवाद विरोधी हुन्छन्, केन्द्र विरोधी, स्थापना विरोधी हुन्छन् । पहिले एक वाद अर्को वादको विरोधी भनिन्थ्यो, अहिले एक वाद अर्को वादको सहयोगी मानिन्छ । यसरी अहिले एकलताको साटो बहुलताको धारणा आएको छ । उदारताको, समानताको पूर्णको होइन अंशको, जात, जाति, जनजाति, स्त्रीलिङ्गी, पुलिङ्गी, विषमलिङ्गी, समलिङ्गी, तेस्रो लिङ्गीबिच हुने विभेद र असमानता हट्नुपर्छ भन्ने विचार आएको छ । पहिले खास विचार राम्रो अरू विचार नराम्रा खास विचार शक्तिशाली, अरू विचार शक्तिहीन हुन्छन् भन्ने वैचारिक विभेद थिए । पहिले विचारको निषेध गरिन्थ्यो । अब विचार राम्रा नराम्रा, साना, ठुला, शक्तिशाली शक्तिहीन हुँदैनन्, तिनलाई सत्ताले त्यस्तो बनाउँछ र आफ्नो वर्चस्व कायम राख्न तिनलाई त्यस्तो बनाइरहन्छ । हामीले शक्तिशालीहरूको कुत्सित चाल बुझ्नुपर्छ र बहुलवादी हुनुपर्छ भन्ने विचार आएका छन् । यसरी आज विचारमा मात्र होइन, लेखन शैलीमा, चरित्र निर्माणमा, कृतिको अर्थ लगाइमा बहुलताले प्रवेश गरेको छ । बहुलतालाई आधार बनाएर लेखिएका समकालीन उपन्यासहरूमा कृष्ण धरावासीका शरणार्थी, आधा बाटो, टुँडाल, कृष्ण बरालको अवतरण, तेराखको सर्वजा, पद्मावती सिंहको समानान्तर आकाश, मोहनराज शर्माको सलिजो, शोभा भट्टराईको अन्त्यहीन अन्त्य, ध्रुवचन्द्र गौतमका फूलको आतङ्क, जेलिएको, तथाकथित, दुबिधा, एक असफल आख्यानको आरम्भ, जगदीश शम्सेरको सेतो ख्याकको आख्यान, गोविन्दराज भट्टराईको सुकरातका पाइला, देश सुब्बाको आदिवासी, डि.वि.

Notes

गुरुङको हिमालयको चीत्कार, होम सुवेदीको यमपुरीको महल आदि पर्दछन् ।

3.4.10 पराऔपन्यासिकता

यथार्थको चमत्कारपूर्ण उद्बोध गराउनु नै पराऔपन्यासिकता हो । यथार्थलाई चमत्कारी बनाउन यथार्थमा स्वैरकल्पना, परीकथा, चमत्कारी कथा मिसाइन्छ । पराउपन्यास उत्तरआधुनिक औपन्यासिक प्रवृत्तिको देन हो । वस्तुगत यथार्थको साटो विषयगत यथार्थ, सामाजिक यथार्थ भन्दा व्यक्तिगत यथार्थलाई महत्व दिने, आदर्शोन्मुख यथार्थवाद, सामाजिक यथार्थवाद, समाजवादी यथार्थवाद भन्दा भिन्न यथार्थ प्रस्तुत गर्ने उपन्यास पराउपन्यास हुन्छन् । यथार्थवादले कल्पित यथार्थ प्रस्तुत गरेर पाठकमा यथार्थको भ्रम सिर्जना गर्छ भने परायथार्थले यो यथार्थ होइन, काल्पनिक यथार्थ हो, साहित्यिक यथार्थ हो भनेर पाठकलाई पर्ने यथार्थको भ्रम हटाइदिन्छ । यस्ता उपन्यासमा उपन्यासको रचना प्रक्रियाको पनि उल्लेख हुन्छ वा उपन्यासले उपन्यासकै आलोचना गरिरहेको हुन्छ । पराऔपन्यासिक उपन्यासलाई अधिऔपन्यासिक पनि भनिन्छ । यस्ता प्रवृत्ति भएका समकालीन नेपाली उपन्यासमा तेराखको सर्वजा, जगदीश शम्सेरको सेतो ख्याकको आख्यान, ध्रुवचन्द्र गौतमका जेलिएको, एक असफल आख्यानको आरम्भ, कृष्ण धरावासीको शरणार्थी, नारायण वाग्लेको पल्पसा क्याफे, ध्रुव सापकोटाको अकल्पनीय, होमनाथ सुवेदीको यमपुरीको महल, गोविन्दराज भट्टराईका सुकरातका पाइला, सुकरातको डायरी, राजेन्द्र पराजुलीको अनायिका, सञ्जीव उप्रेतीको घनचक्कर आदि पर्दछन् ।

3.4.11 विधामिश्रण

साहित्यिक विधा भन्ने बित्तिकै पाठकका मनमा साहित्यिक पाठको खास स्वरूपको बोध हुन्छ, तर अहिले साहित्यिक पाठहरू पहिलेका जस्ता विधाका निर्धारित ढाँचामा आउँदैनन्, तिनले विधाको स्वरूपलाई दुरुस्त देखाउँदैनन्, ती एक अर्कामा मिसिएर, एकअर्काले एकअर्काका गुण वा विशेषता बोकेर आउँछन् । साहित्यिक पाठकको यस्तो मिश्रित रूपलाई विधाहीनता भनिन्छ । सबैभन्दा बढी विधामिश्रण आत्मसात् गर्ने क्षमता उपन्यासमै हुन्छ । त्यसैले विधामिश्रण समकालीन उपन्यासको प्रवृत्ति भएर देखापरेको छ । उपन्यासभित्रै कथा, निबन्ध, नाटक, कविता आदि विधाका विशेषता वा गुण पाइनु नै विधामिश्रण हो । यस्ता उपन्यासले उपन्यासका परम्परागत संरचनात्मक ढाँचालाई भत्काएका हुन्छन् । जेनेटिक इन्जिनियरिङले विभिन्न प्राणी र वनस्पतिहरूलाई एकअर्कासँग मिसाएर क्रसब्रिड वा हाइब्रिड निकाले जसरी उपन्यासकार पनि हाइब्रिड संरचनामा उपन्यास लेख्छन् । त्यसैलाई विधामिश्रण भनिएको हो । विधाहीन वा मिश्रित संरचना भएका समकालीन उपन्यासहरूमा वानिरा गिरीको शब्दातीत शान्तनु, परशु प्रधानको सीताहरू, कृष्ण बरालको अवतरण, कृष्ण धरावारीको टुँडाल, जगदीश शम्सेरको सेतो ख्याकको आख्यान, ध्रुवचन्द्र गौतमका फूलको आतङ्क, भीमसेन ४ को अन्तिम खोजी, होमनाथ सुवेदीको यमपुरीको महल, गोविन्दराज भट्टराईको सुकरातका पाइला, मोहनराज शर्माको सलिजो, गणेश राईका युद्ध एम्बुसमा राइफलको सङ्गीत, राइफलको नालबाट जीवन नियाल्दा, रश्मि शेखरको जोहिना आदि पर्दछन् ।

अतः वर्तमान समयमा लेखिएका र अहिलेकै विचार र शैली भएका उपन्यास नै समकालीन हुन् । पाश्चात्य साहित्यमा दोस्रो विश्वयुद्धपछि लेखिएको उत्तरआधुनिक साहित्यलाई समकालीन भनिन्छ । नेपाली साहित्यमा भने दोस्रो विश्वयुद्धपछि मात्र आधुनिक साहित्य लेखिन थालेको पाइन्छ । नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक साहित्य लेखन २०३४ पछि आरम्भ भएको हो, तर उत्तरआधुनिक नेपाली उपन्यास भने पचासको दशकदेखि मात्र लेखिए । त्यसैले पचासको दशकदेखि लेखिएका उपन्यासलाई मात्र समकालीन भनेर चर्चा गरिएको छ । समकालीन उपन्यास विषयवस्तु, रूप र संरचना, शैलीशिल्प आदि दृष्टिले परम्पराभिन्न र नवीन हुन्छन् । यिनले वर्तमानको जीवन र संस्कृतिलाई प्रतिविम्बित गर्छन् । अहिलेका उपन्यासले सार्वकालिक, सार्वभौम सत्य प्रकट नगरेर स्थानीय सत्य, आंशिक सत्य मात्र प्रकट गर्छन् । उपन्यासकारले देखेका अनुभव गरेका र उनीहरूलाई सत्य लागेका कुरा देखाउँछन् । समकालीन उपन्यास लेखिनाका मुख्य राष्ट्रिय कारणमा विभेदमूलक सामाजिक संरचना, २०४६ सालमा पुनःप्राप्त प्रजातन्त्र र त्यसले दिएको उदारता, २०५२—२०६२ को द्वन्द्व र युद्ध तथा २०६३ सालको राजनीतिक परिवर्तन र नेपालीको तीव्र बहिर्गमन पर्दछन् भने अन्तरराष्ट्रिय मुख्य कारणमा विश्व राजनीतिमा रहेको द्विध्रुवीय दृष्टिकोणको अन्त्य र बहुलवादी दृष्टिको उदय, सञ्चार र प्रविधिको तीव्र विकास र त्यसको प्रभाव तथा विश्व उपन्यास लेखनमा आएका नवीन प्रवृत्तिको विश्वव्यापी प्रयोग पर्दछन् । यसरी नै डार्विन, मार्क्स र फ्रायडका वैज्ञानिक भौतिकवादी धारणा, मार्क्सवादोत्तर समयमा देखा परेका नवमार्क्सवादी र अन्य समसामयिक विचार तथा पूर्वीय समन्वयवादी विचार पनि पर्दछन् । समकालीन उपन्यासका मुख्य प्रवृत्तिलाई आधुनिक र उत्तरआधुनिक गरी दुई वर्गमा

राखेर देखाउन सकिन्छ । आधुनिक प्रवृत्ति स्वच्छन्दतावादिता, यथार्थवादिता, मनोविश्लेषणात्मकता, विसङ्गतिवादिता अस्तित्ववादिता, प्रयोगपरकता आदिको प्रयोग समसायिक उपन्यासमा पर्याप्त मात्रामा भएको र यी प्रवृत्तिहरू नै मूल प्रवाहका रूपमा देखिन्छन् । खास गरी यथार्थवाद र यसका विविध पक्ष जस्तै - आदर्शोन्मुख, यथार्थवाद, सामाजिक यथार्थवाद, समाजवादी यथार्थवाद, प्रकृतवादी यथार्थवाद, अतियथार्थवाद, ऐतिहासिक यथार्थवादमा आधारित उपन्यास नै बढी देखिन्छन् । उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिहरू जस्तै ः बहुलवादी विचार, नारीवाद, लैङ्गिकता, द्वन्द्व र युद्धको अभिघात, डायस्पोरिक चेतना, आत्मकथात्मकता, तथ्य र स्वैरकल्पनाको सम्मिश्रण, पर्यावरणीय चेतना, बहुसांस्कृतिकता, साइबर संस्कृतिको चित्रण, पराऔपन्यासिकता, विधामिश्रण, पुनर्लेखन अन्तरपाठीयता, अपरम्परितता आदिको प्रयोग पनि भएको देखिन्छ । अरू विधाका तुलनामा उपन्यास बढी स्वतन्त्र भएर लेख्न सकिने भएकाले यो क्रमशः गतिशील र प्रयोगशील पनि हुँदै गएको पाइन्छ ।

समकालनी उपन्यास र उपन्यासकारहरूको विवरण - वि.सं. २०५० देखि हालसम्म एक्काइस वर्षको अवधिमा प्रकाशित उपन्यासमध्ये पहिलो पुस्ताका वा आधुनिक कालको प्रथम चरणदेखि उपन्यास लेख्न थालेका उपन्यासकारका उपन्यास छन् । त्यसपछि दोस्रो पुस्ताका अर्थात् आधुनिक कालको दोस्रो चरणदेखि उपन्यास लेख्न थालेका उपन्यासकारका उपन्यास छन् । तेस्रो पुस्ताका वा समकालीन अवधिमा उदाएका उपन्यासकारका उपन्यास पनि छन् । समकालीन पुस्तामध्ये कतिपय चालिसको दशकमा, कतिपय पचासको दशकमा र कतिपय साठीको दशकमा उदाएका उपन्यासकार पनि छन् । यहाँ यथासम्भव यी सबैका

उपन्यासको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । अध्ययन सजिलाका लागि २०५० देखि २०५९ सम्म र २०६० देखि २०६९ सम्म र २०७० देखि हालसम्ममा प्रकाशित उपन्यासको विवरण छुट्टाछुट्टै प्रस्तुत गरिन्छ ।

३.६ (क) २०५० देखि २०५९ सम्ममा प्रकाशित उपन्यासहरू -

आहुती–नयाँघर २०५०, स्खलन २०५९, चन्द्रप्रसाद न्यौपाने– बुद्धको नायिके २०५०, लव गाउँले– भूगोलको एक छेउ २०५१, चन्द्रकान्त– ज्वाला २०५७, दिनेश आँसु–पैसामा लोभिएका मान्छेहरू २०५५, भवानीदत्त पाण्डे भास्कर– अमर बस्ती २०५३, अचम्मको फैसला २०५६, रामप्रसाद ज्ञवाली– परिवर्तनको मोडमा २०५०, जीवनका घुम्तीहरू २०५३, नारायण ढकाल– पीत संवाद २०५६, केपी ढकाल– जुठेको घर २०५८, कृष्णप्रसाद रिमाल– इन्द्रेणी, विनोदप्रसाद धिताल–योजन गन्धा २०५२, गायत्री विष्ट–जूनकीरी २०५४, ध्रुवचन्द्र गौतम–दुबिधा २०५१, ज्यागा २०५०, बाल्यकाल २०५०, अग्निदत्तअग्निदत्त २०५३, फूलको आतङ्क २०५५, बाढी २०५६, सहस्राब्दीको अन्तिम प्रेमकथा २०५८, तथाकथित २०५९, रमेश विकल– सागर उर्लिन्छ सगरमाथा छुन २०५२, मदनमणि दीक्षित– त्रिदेवी २०५१, भूमिसूक्त २०५८, वासु शशि– संसारमा सबभन्दा एक्लो २०५२, खगेन्द्र केसी–परिवर्तन २०५१, जीव २०५२, हिरण्य भोजपुरे–छिटेन, गोरी २०५४, होमनाथ सुवेदी–घौराली २०५१, अङ्कुर २०५३, कृष्ण धरावासी– शरणार्थी २०५६, आधा बाटो २०५९, एसपी आशा–सेरोफेरो २०५१, हामीले कसरी प्रजातन्त्र ल्यायौँ २०५७, भीमसेन, पृथ्वीनारायण शाह २०५६, किशोर नेपाल–पाताल २०५४, गीता केशरी– २०५० अन्तिम निम्तो २०५१, विश्वास २०५२, खुला आकाश २०५४, नोकरी २०५५, सूबसेन–अञ्जुश्री २०५५, शङ्कर कोइराला–जनतालाई बकस ः भोक, रोग र सकस २०५२, रिमा २०५३, एउटा पुरानो घर २०५४, माथिको आदेश २०५४, विकास आचार्य–

अप्पो दीपो भव २०५७, होमराज आचार्य–निर्दोष कैदी २०५४, राजेन्द्र पौडेल–समाजले देखिनसहेको प्रेम २०५८, बिछोडको चोट २०५९, इन्दिरा बुढाथोकी–अमूर्त सपना २०५९, भारती खरेल– लाहुरे २०५२, पुष्पलता आचार्य– मादीकी पूर्णिमा २०५९, नयनराज पाण्डे–उलार २०५३, बलदेव मजगैया–कुहिरो २०५१, चारु २०५४, शिव अधिकारी–आखेट २०५३, विदिशा २०५३, पुंश्चली २०५, प्रदीप नेपाल–आकाशगङ्गाको तीरैतीर २०५८, एक्काइसौँ शताब्दीकी सुम्निमा २०५९, नन्दिता २०५९, सुस्मिता नेपाल–एकान्त पनि रुन्छ २०५३, मेरा छातीका कोलाजहरू २०५५, गोबद्र्धन पूजा–शून्यताको आँचलभित्र २०५४, बखतबहादुर थापा–परदेश २०५८, ठाकुरप्रसाद गुरागाई–गङ्गा, विन्ध्या सुब्बा–अथाह २०५६, श्रेष्ठ प्रिया पत्थर–रङ्गभूमि २०५०, मर्यादा २०५२, कसिँगर २०५२, पुनरावृत्ति २०५७, केशव मरहठ्ठा– डोमा २०५५, अरुण सायमी– रातो टिका २०५०, आस्था २०५४, अनुराग– पापी देवता २०५७, डायमन शमसेर–धनको धब्बा २०५१, गृहप्रवेश २०५९, कल्याण गौतम–रात २०५१, भरत जङ्गम–रातो घाम २०५१, श्रीकृष्ण श्रेष्ठ–जङ्गबहादुर २०५१, दौलत विक्रम विष्ट–फाँसीको फन्दामा २०५३, गोविन्दबहादुर मल्ल– अर्पणा २०५३, पियानानी २०५६, गोविन्द गिरी प्रेरणा– पाखण्ड पर्व २०५०, अन्तिम खाडल २०५३, मृगतृष्णा २०५४, मात्र एकरात २०५५, नारायण तिवारी–पिताम २०५७, तेजप्रकाश श्रेष्ठ–सङ्कल्प जिउँदो रहेछ २०५२, खगेन्द्र सङ्ग्रौला–जुनकीरीको सङ्गीत २०५६, रामप्रसाद पन्त– तीन आमाका छोरा २०५७, शान्ता श्रेष्ठ–सङ्घर्षभित्रका अनौठा पाइला २०५८, सीता पाण्डे –अन्तद्र्वन्द्व २०५६, इन्दिरा प्रसाईं–विश्वामित्र २०५५, शिखा २०५६, सुजात (कमला कुँवर)–बन्धन २०५७, विजय मल्ल– श्रीमती शारदा २०५६, कुलचन्द्र कोइराला–वासना र प्रेम २०५६, वानिरा गिरी–शब्दातीत शान्तनु २०५६, सरुभक्त–

तरुनी खेती २०५३, समय त्रासदी २०५९, तेराख–सर्वजा २०५९, खगेन्द्र प्रधानाङ्ग– अविवाहित श्रीमती मेनका २०५६, भक्तबहादुर नेपाली– बेचिएका दिदीबहिनीको कथा २०५१, शरद् पौडेल–लिखे २०५९, जङ्गबहादुर शाह– विश्वामित्र २०५८, नेपाल कुश्शा–त्यान्द्रो २०५९, कन्यैया नासननी– सिपाही २०५७, इस्माली– जिरो माइल २०५६, सुकुम शर्मा– सङ्घर्षशील युवकको डायरी २०५७, अनवरत यात्रा २०५९, शोभा राना–बेवारिसे २०५२, शिकार २०५६, रोहिणी शाह– प्रेरणा २०५० पुण्यरश्मि खतिवडा– जयन्त जुनू २०५१, अक्लान्त २०५२, ईश्वरी खडका– सविता पोइल गई २०५४, टिकाकुमारी याख्या–औँलाको सिन्दूर २०५७, गायत्री विष्ट – जूनकीरी २०५४, वेदकुमारी न्यौपाने– धूवाँ २०५७, उमेश उपाध्याय कालान्तरमा फेरि २०५८, शोभा भट्टराई–अन्त्यहीनअन्त्य२०५८आदि।

३.६ (ख) २०६० देखि २०६९ सम्ममा प्रकाशित उपन्यास -

जगदीश शमशेर–सेतो ख्याकको आख्यान २०६०, ऋचा ढुङ्गेल– अल्झिएका जीवनहरू २०६०, इन्दिरा प्रसाईं–उसको लोग्ने र बिरालो २०६०, शान्ता श्रेष्ठ– घाउ उसको दुखाइ मेरो २०६०, कृष्ण बराल– अवतरण २०६१, हिरण्य भोजपुरे २०६२,आत्मराम ओझा–तीला २०६३, नेपाल कुश्शा–छोटो फ्रक २०६५, किसनसिंह धामी–कलेज गर्ललाई इमेल २०६३, हराएको समय २०६५ कृष्ण धरावासी– राधा २०६२, तपाईँ २०६३, टँुडाल २०६५, पाण्डुलिपि २०६९, गेस्टापो, नारायण वाग्ले– पल्पसा क्याफे २०६१, विनीता राई– साथीको मन २०६० शङ्कर भारती– महापुरुषको सन्तान २०६४, परशु प्रधान– सीताहरू २०६४ एमपी खरेल– पुस्तान्तर २०६४, स्वागत नेपाल– मातृसम्भोग २०६१, ध्रुवचन्द्र गौतम– भीमसेन ४ को अन्तिम खोजी २०६०, घुर्मी २०६१, जेलिएको २०६३, एक असफल आख्यानको आरम्भ २०६५, सातौँ ऋतु २०६८, मनीषा गौचन–बल्लीको डायरी २०६३, धीरकुमार श्रेष्ठ–

घुर २०६४, गीता केशरी– निष्कर्ष २०६०, बदलिँदो क्षितिज २०६६, नीलम कार्की निहारिका– तिमी, म र उनी, कपिल काफ्ले– सुसम चण्डिका २०६३, श्रीधर पौडेल– दुई ढुङ्गाको तरुल २०६४, हरिप्रसाद पाण्डेय– मुटुभित्रका ढुकढुकी २०६५, पुष्पलता आचार्य– लामो अन्तरालपछि २०६०, रोजी २०६१, अप्सरा लावती– लोजिमा २०६२, बखतबहादुर थापा– कुहिरो र काग २०६१, रामप्रकाश पुरी— नानीकी आमा २०६३, कालचक्र २०६४, सदानन्द अभागी– जीवनलीला २०६०, नियति २०६१, शशि भण्डारी– लक्ष्मी दिदी २०६०, विचलन २०६२, श्रीमती सरस्वती–बिछोडका पाइला २०६१, मित्रलाल पार्दे– तडपाइएका मनहरू २०६३, पुण्यप्रसाद प्रसाईं–छापामार २०६३, कञ्चन पुडासैनी–अधुरो उपन्यास अधुरा इच्छा २०६५, शुभ श्रेष्ठ–अस्मिताको खोजी २०६०, पुण्यरश्मि खतिवडा– अपुरो अभिलाषा २०६०, सुस्मिता नेपाल– उडेका उमेरहरू २०६०, काला काला रातहरूमा टेक्दै २०६० पीताम्बरा उपाध्याय–बाटोमा बसेको बाघ २०६०, हरिसिंह थापा– सुन्तली २०६६ चन्द्रकान्त– मित्रता २०६२, महालक्ष्मी श्रेष्ठ—मोडहरू २०६२, दासता मुक्ति २०६३, नारायण ढकाल–दुर्भिक्ष २०६०, प्रेतकल्प २०६५, ध्रुव सापकोटा– अकल्पनीय २०६६, गोविन्दराज भट्टराई– सुकरातका पाइला २०६३, सुकरातको डायरी २०६९, अनिल अधिकारी– प्रकृति २०६३, पद्मावती सिंह– समानान्तर आकाश २०६२, दीपक खड्का– च्यात्न नसकेको चिठी २०६३, कविता पौडेल–बाल चीत्कार २०६१, थिरप्रसाद कट्टेल– नफर्किएका दिनहरू २०६३, भूपेन्द्रजङ्ग शाही– बन्दीगृह २०६३, राजेन्द्र पराजुली– अनायिका २०६३, युवराज सङ्ग्रौला– शिशिरमा फुलेको गुराँस २०६४, मूलवीर राई– मृत सहर २०६१, भाषा भण्डारी– सम्झौता २०६०, परिवर्तनको पृष्ठभूमि २०६१, सञ्जीव उप्रेती– घनचक्कर २०६४, भक्तबहादुर नेपाली–लीलावती २०६५, सरुभक्त– चुली २०६०, एक अविनवको आत्मकथा, रोशन थापा

नीरव–प्रत्येक श्रवण कुमार अर्थात् युद्ध २०६४, प्रस्थान्तर २०६५, प्रदीप नेपाल– स्वप्निल सहर २०६३, रामप्रकाश पुरी— सच्चाइको गीत २०६४, अनौठो प्रेम कथा २०६३, ऋषिराज बराल– समरगाथा २०६४, शरद पौडेल– सिमाना वारिपारि २०६१, हरिहर खनाल– समयको रेखाभित्र २०६५, भरत जङ्गम–ख्वप देश २०६६, रुकु कार्की– जीवन ज्योति २०६५, गौरा रिजाल– अघोषित द्वन्द्व २०६०, सुजात (कमला कँुवर)– अन्त्यहीन पीडा २०६१, देश सुब्बा–आदिवासी २०६४, गणेश राई–युद्ध एम्बुसमा राइफलको सङ्गीत २०६६, राइफलको नालबाट जीवन नियाल्दा २०६२, राजन मुकारुङ– हेत्छाकुप्पा २०६५, दमिनी भिर २०६९, किरण रिमाल सान्नानी २०६६, डि.बि. गुरुङ– हिमालयको चीत्कार २०६६ मोहन राज शर्मा–सलिजोे २०६६, राजनप्रसाद निरौला– सङ्घर्ष र शान्ति २०६६, यज्ञबहादुर कार्की– मनमोह २०६६ बलराम श्रेष्ठ–गेह्निनी २०६६, कुमार भट्टराई– धनबहादुर र म २०६६ बाबा बस्नेत– रातकी रानी २०६६, श्याम रेग्मी– कनोटट्री २०६६, युग पाठक–उर्गेनको घोडा २०६६, सरला रेग्मी– प्रवाह २०६६, आत्माराम ओझा—जावेश्वर पृथ्वी मल्ल २०६७, निमबहादुर थापा— निस्तो २०६७, दिलबहादुर थापा— नखरो २०६७, सरोज ओली—हडतालै हडताल, जुलुसै जुलुस २०६७, मोदनाथ सादा— पैगम्बरेश्वर २०६७, प्रदीपमान तुलाचन— आस २०६७, अरुण शर्मा— सुशी र प्रशान्त महासागर २०६७, हरि कार्की— सुषमा २०६७, राजव—मोटेल अमेरिका २०६७, रमेश रेग्मी—सपनाहरूको देश २०६७, कविताराम श्रेष्ठ— महाभिनिष्क्रमणका अस्वीकृत पाइला २०६७, लक्ष्मीप्रसाद तिमल्सिना— थोते जर्नेल २०६७, विश्वगोपाल लम्साल— सम्बन्ध २०६७, रवीन्द्र माकाजू—सुमन २०६७, मृत सहर २०६७, रामेश्वरप्रसाद गौतम— नारी अबला होइन २०६७, लिली रिमाल— पूर्णिमाको आकाश २०६७, पञ्चम अधिकारी—पथिक प्रवासन २०६७,

बुद्धिसागर चपाईं— कर्णाली ब्लुज २०६७, डोलेन्द्ररत्न शाक्य— अनुपम नगरीमा धर्मसन्देश २०६८, वसन्तश्री— रूपान्तरण २०६८, भोजप्रसाद त्रिपाठी— मान्छेको सन्तान २०६६, ऋषिकेशवराज रेग्मी— बलिरहेको चिता २०६८, माधवप्रसाद पन्थी—बूँद २०६८, सदानन्द अभागी— यात्री २०६८, प्रदीपमान तुलाचन— भोटखोला २०६८, रमेश उप्रेती—बहुलानन्द २०६८, भूमिराज बस्ताकोटी— निर्मोचन २०६८, टङ्क चौलागाईं— जिरो कटेज २०६८, हरिप्रसाद पाण्डेय—डाँडामाथिको घाम २०६८, कपिल काफ्ले— बाघपाश २०६८, राजनप्रसाद निरौला— मृत्यु विरुद्ध २०६८, चन्द्रकान्त आचार्य— न्युयोर्ककी सुन्दरी २०६८, राजेश्वर देवकोटा—महाराजको भूत २०६८, अनुपम रोशी— कुमारी आमा २०६८, पाण्डे— लू २०६८, अमर न्यौपाने— सेतो धरती २०६८, किशोर नेपाल— पाताल २०६८, गणेश राई— राइफलको मूर्च्छना २०६८, दीपकिरण शर्मा—चक्रवात १ २०६७, चक्रवात २ २०६८, ऋषि तिम्सिना— विस्थापन २०६८, भक्ति सिवाकोटी—सारस र सञ्जीवनी २०६८, धनराज गिरी— अनन्त पाइला २०६८, तारिणीप्रसाद कोइराला—अग्निवाटिका २०६८, मणि राई— तसाल्मु २०६८, नरबहादुर नरु थापा— सामाजिक क्रान्ति २०६८, ऋषिराम ढकाल— दोस्रो जन्म २०६८, श्रीधर पौडेल— तस्करीको सञ्जाल र रक्तचन्दन २०६८, किरण इङनाम— होर्डिङबोर्डमाथि विद्यार्थीको परेड २०६८, सुस्मिता र रजनी—पत्रैपत्र २०६८, गेहेन्द्र न्यौपाने— दरबारबाहिरकी महारानी २०६९, शारदा शर्मा— ताप २०६९, सुबिन भट्टराई— समर लभ २०६९, राजब— बेकारीमा उपन्यास २०६९, रोसन थापा नीरव—आवाजहरू जङ्गलभित्र २०६९, महेश्वर शर्मा— भूचालो २०६९, शीलु घिमिरे न्यौपाने— परको देशमा २०६९, अहर्निश आर्यन— अज्ञात शान्तिदूत २०६९, व्रजेश— यायावर २०६९, भाउपन्थी— पात्रहीन २०६९, रमेश पौडेल— द सुप्रिम ह्युमान २०६९, प्रकाश त्रिपाठी

विवश— सङ्कल्प सूत्र २०६९, वाई.एन. चौलागाईं—साक्षी २०६९, सीताकुमारी भट्टराई— सापकोटा रहस्य २०६९, शिवभक्त शर्मा न्यौपाने— भुवानी २०६९, कृष्ण पहाडी— ग्रहण लागेको वेला २०६९, कमल रिजाल— सुकर्म २०६९, वासु जम्मरकटेल—अभिनन्दन २०६९, माधव सयपत्री— सीमान्त विचलन २०६९, राजेन्द्र थापा—खेलौना २०६९, शिवराज भण्डारी— गोठकी काली गाई २०६९, करेसाको काउछो २०६९, जननी २०६९, श्री किरात (डायमन दास राई)— कुण्डल २०६९, वासु पासा— प्रताप मल्ल २०६९, मोहनबहादुर कायस्थ— विवश जिन्दगी १,२,३, २०६९, सीताराम अधिकारी—उज्यालाको खोजी २०६९, मायादेवी शर्मा— उर्मिला २०६९, कृष्ण पोखरेल— रे बौआ २०६९, केशव नेपाल— लाहुरेको चिठी २०६९, सूर्य सुवेदी— दिशाहीन यात्रा २०६९, भूवनहरि सिग्देल— उर्मिला २०६९, जगदीश घिमिरे— सकस २०६९, डायमन शम्शेर— धनको धब्बा २०६९, गोपाल सन्जेल— बिस्मात २०६९, देवप्रकाश त्रिपाठी— प्रलय प्रारम्भ २०६९, डियर कल्याण— रेडियो छाप सलाई २०६९, आदि ।

३.६ (ग) २०७० देखि हालसम्ममा प्रकाशित उपन्यास - अखण्ड भण्डारी— मलाया एक्सप्रेस २०७०, अनुपम रोशी— कालो छाया २०७०, इन्दु पन्त— यन्त्र मानव २०७०, विकलचन्द्र आचार्य— मोह २०७०, एस.पी.आसा—बुद्ध २०७०, टङ्क चौलागाईं— काठमाडौं गीत २०७०, सिर्जना शर्मा— गोल्डेन गेट २०७०, योगलाल गौतम— प्रेमको मलामी २०७०, राजेन्द्रकुमार आचार्य—बाढी २०७०, उमा सुवेदी— तोदा २०७०, डम्बर थापा— प्रेम पैँचो २०७०, प्रदीप नेपाल— चरैवेति चरैवेती २०७०, बर्बरिक २०७०, पुष्कर खतिवडा—खुल्ला मैदानभित्र २०७०, अचलराज आचार्य— टापुमा एक्लै रबिन्सन क्रुसो २०७०, नयनराज पाण्डे— घामकिरी २०७०, रामेश कोइराला— कोपिला आश्रम २०७०, राज सरगम— चिम्नी २०७०,

नीलम कार्की निहारिका—अर्की आइमाई २०७०, भाउपन्थी— सूत्रधार २०७०, भीम कोइराला— हेटान २०७०, रामप्रसाद आचार्य— नेपाल बा २०७०, राजेन्द्र थापा— द्रौपदी २०७०, पुण्यप्रसाद प्रसाईं— युद्धका डोबहरू २०७०, रमेश गौतम— भाँचिएको लौरो २०७०, मुक्तिनाथ शर्मा न्यौपान— कल्पना संसार २०७०, तुलसीप्रसाद उप्रेती—म केशरी २०७०, प्रकाशमणि दाहाल—चुनौती २०७०, विश्वदीप अधिकारी— अनामिका २०७०, कविता पौडेल—सीमावारि सीमापारि २०७०, पुरुषोत्तम दाहाल—शान्ता २०७०,रुकु कार्की— विसङ्गत जीवन २०७०, प्रेमशाली घिमिरे—डा.पल्लवी २०७०, होमराज आचार्य—टुल्कु २०७०, शान्ति शर्मा तारा—सुरुचि २०७०, ध्रुवचन्द्र गौतम— वञ्चक २०७१, शिवभक्त शर्मा न्यौपाने— धारादी २०७१, उन्नती बोहरा शीला— तृष्णा २०७१, राजेश्वर देवकोटा— विश्वास २०७१, भूमिराज बस्ताकोटी— निमित्तमात्र २०७१, लाटो साथी— शान्ताकुञ्ज २०७१, रघुराम न्यौपाने—कोलाहलभित्रको सहर २०७१, काशीनाथ न्यौपाने—आत्मघात २०७१, तोयनाथ पौडेल—सम्झौता २०७१, अन्विका गिरी—मान्छेको रङ २०७१, दीपशिखा—रात फुलेको याम २०७१, कृष्ण अबिरल—रक्तवीज २०७१, कलानिधि दाहाल—अरस्तुदेखि बङ्करसम्म २०७१ आदि प्रमुख रहेका पाइन्छन् ।

3.5 उपसंहार

'प्रवृत्ति' भन्नाले *विभिन्न शब्दकोशहरू अनुसार* मनको झुकाव, आरंभ, प्रवाह, बहाव, आचार–व्यवहार, अध्यवसाय, इंद्रिय आदि विषयहरूमा अग्रसर रहनु तथा सांसारिक आसक्ति भन्ने बुझिन्छ । यसरी नै निरंतर अघि बढ्दै जाने क्रिया या भाव, कुनै काम, विषय या बात तथा कुनै विशिष्ट दिशामा प्रवृत्त हुने प्रक्रिया या भाव, मनको स्थिति जहाँ त्यो यस्तो काम

या बाततिर अग्रसर हुन्छ जो त्यसलाई प्रिय तथा रुचिकर हुन्छ, व्यक्ति वा वस्तुमा सदैव प्रायः एउटै बनी रहने मूल या मुख्य गुण, कतै र कुनै क्षेत्रतिर प्रवृत्त हुने क्रिया या भाव नै प्रवृत्ति हो ।

आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यासमा वास्तविक समाजको चित्रण गर्नुका साथै लेखकको स्वर आदर्श प्रति उन्मुख रहन्छ । जहाँ समाजको यथार्थ जीवनको चित्रण गर्दै समाज सुधारको आदर्शवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । नेपाली साहित्यको इतिहासमा आधुनिक नेपाली उपन्यासको प्रारम्भ आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यास रूपमतीबाट भएको मानिन्छ । ऐतिहासिक घटना, व्यक्ति वा परिवेशलाई यथार्थवादी ढङ्गले प्रस्तुत गर्नु नै ऐतिहासिक यथार्थवाद हो । ऐतिहासिक उपन्यासमा लेखकले आफ्नो जन्म भन्दा अगाडिको समयाबधिको घटना र चरित्रलाई प्रस्तुत गरेको हुन्छ । उपन्यासमा ऐतिहासिकताको अर्थ इतिहासको यथार्थ घटना मात्र हो ।

अतियथार्थवाद भन्नाले नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा यथार्थको अतिक्रमण गर्ने र आन्तरिक पक्षको नाङ्गो रूपले चित्रण गर्ने भन्ने बुझिन्छ । समाजमा देखिएका कुरीति, शोषण र अन्य विसङ्गत तत्थ्यहरूलाई औँल्याएर तिनको बिरोध गर्ने तथा तिनलाई सुधार्नुपर्ने आकाङ्क्षा राख्ने लेखन पद्धतिलाई आलोचनात्मक यथार्थवाद भनिन्छ । सामान्य अर्थमा स्वच्छन्दतावाद भन्नाले बन्धनलाई तोडेर स्वतन्त्र जीवनको वकालत गर्नु भन्ने बुझिन्छ । स्वच्छन्दतावादले शास्त्रीयताका विरूद्ध युद्ध लडेको छ । यसले रूढिवादी नैतिकता र एकाधिकारवादी सरकारको विरूद्धमा आवाज उठाएको हुन्छ ।आधुनिक नेपाली उपन्यासको प्रवृत्तिहरू मध्ये मनोविश्लेषणात्मक पनि एक हो । मनोविश्लेषणात्मक भन्नाले विविध जटिलता र विपरित परिस्थितिमा बाँचेर विकृति, द्वन्द्व, संघर्ष तथा

मानसिक तनावमा अल्झिन विवश मानिसहरूको मनको यथार्थ स्थितिको प्रस्तुति हो भन्न सकिन्छ । उपन्यासमा प्रगतिवादी उपन्यास भन्नाले परम्परागत रूढी, कुरीति, कुसंस्कारको विरोध गरी यिनलाई निर्मुल पार्न गरिएको प्रयासलाई बुझिन्छ । सामान्य अर्थमा नारीवादी स्वर भनेको नारीका पक्षमा दृष्टिकोण बनाई नारीको माध्यमबाट नै नारीको सोचाइ र अनुभवको यथार्थ व्याख्या गर्नु हो । साहित्य लेखनमा समकालीनता एउटा छुट्टै अवधारणा हो । केन्द्रण र विकेन्द्रण, आधार र शून्यता, मूल र निर्माण, एकल र बहुल, सार्वभौम र सापेक्ष, समग्र र खण्डित, वस्तुपरक र व्यक्तिपरक, बुद्धिवाद र अलङ्कारवाद, प्रगति र प्रगतिहीनता, इतिहासको गतिमयता र इतिहासको अन्त्य, लेखकको अस्तित्व र लेखकको मृत्यु, बद्ध र मुक्त, उच्च र निम्न, उत्पादन र उपयोग, गहिराइ र सतह, अन्तरराष्ट्रियता र भूमण्डलीकरण, स्थानीयता, मौलिक र मिश्रित, कृत्रिम, यातायात र सञ्चार, नियमित र स्वच्छन्द, निश्चित र अनिश्चित आदि सबै समकालीन नेपाली उपन्यास लेखनले समेट्न सक्ने उत्तरआधुनिक दुवै विशेषताहरू हुन ।

3.6 सार

● नेपाली साहित्यमा रूद्रराज पाण्डेको रूपमती (१९९१) बाट आसिंक यथार्थवाद र लैनसिंह वाङ्देलको मुलुकबाहिर (२००४) पहिलो सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो ।

● नेपालीमा आदर्श र यथार्थका पाठ पढाउने उद्देश्यले लेखिएका उपन्यासहरूमा रूद्रराज पाण्डेको चम्पाकाजी (१९९३), प्रायाश्चित (१९९५), प्रेम (२००५), काशी बहादुर श्रेष्ठको उषा (१९९५),

Notes

- नेपाली उपन्यासमा ऐतिहासिक यथार्थवादी प्रवृत्तिको शुरूवात डायमण्ड शमशेर राणाको वसन्ती (२००६) बाट भएको मानिन्छ ।

- नेपाली साहित्यमा अतियथार्थवादको शुरूवात लङ्गडाको साथी (२००८) उपन्यासबाट भएको हो ।

- नेपाली उपन्यासमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको स्वास्नी मान्छे (२०११) बाट आलोचनात्मक यथार्थवादको प्रारम्भ भएको हो ।

- नेपाली साहित्यको उपन्यास विधामा स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति भएको पहिलो उपन्यास रूपनारायण सिंहको भ्रमर (१९९३) हो ।

- सर्वप्रथम मनोविश्लेषणवादी प्रवृत्ति भएको उपन्यास गोविन्द बहादुर मल्ल गोठालेको पल्लो घरको झ्याल (२०१६) हो ।

- नेपाली साहित्यमा डी.पी. अधिकारीको आशामाया (२०२५) र धरती अझै बोल्दैछ (२०२७) उपन्यासले प्रगतिवादी प्रवृत्तिको सुरूवात गरेका छन् ।

- नेपाली उपन्यासमा नारीवादी प्रवृत्ति भएको पहिलो उपन्यास हृदयचन्द्र सिंहको स्वास्नी मान्छे (२०११) हो ।

3.7 अनुशीलनी

(क) प्रवृति भन्नाले के बुझिन्छ, खुलाएर चर्चा गर्नुहोस् ।

(ख) यथार्थवादी र अतिय़थार्थवादी नेपाल उपन्यास लेखनको परम्परामाथि एउटा गहकिलो टिप्पणी लेख्नुहोस् ।

(ग) नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा स्वच्छन्दतावादी र मनोविश्लेषणवादी उपन्यास लेखनको परम्परामाथि एउटा विवेचनात्मक टिप्पणी तयार गर्नुहोस् ।

(घ) समकालीन प्रवृति भन्नाले के बुझिन्छ, यसभित्र के कस्ता प्रवृत्तिहरू समाहित हुन्छन् सो बुझाएर चर्चा गर्नुहोस् ।

3.8 अतिरिक्त अध्ययन

१. राजेन्द्र सुवेदी **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति –**

२. नेत्र एटम **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**

३. रवीन्द्रकुमार जैन **उपन्याससिद्धान्त र संरचना-**

४. डा. केशवप्रसाद उपाध्याय **साहित्य – प्रकाश**

५. प्रा. डा. मोहनहिमांशु थापा **साहित्य परिचय**

६. कृष्णहरि बराल **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**

3.9 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

नोटः तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् –

१. प्रवृत्तिको अर्थ र परिभाषा ।

....

....

....

(प्रश्न १ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ३.२ को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. सामाजिक यथार्थवाद, आदर्शोन्मुख यथार्थवादी र ऐतिहासिक य़थार्थवाद।

....

....

....

(प्रश्न २ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ३.३.१, ३.३.२ र ३.३.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. अतियथार्थवादी, आलोचनात्मक यथार्थवादी, स्वच्छन्दतावादी, मनोविश्लेषणात्मक, प्रगतीवादी र नारीवादी प्रवृति ।

....

....

....

(प्रश्न ३ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ३.३.४, ३.३.५ र ३.३.६, ३.३.७, ३.३.८ र ३.३.९ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

४. समकालीन प्रवृतिमध्ये आधुनिक र उत्तरआधुनिक प्रवृत्ति ।

....

....

(प्रश्न ४ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ३.४ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ –4 स्वच्छन्दतावादी र यथार्थवादी उपन्यास

4.0 □□□□□□□□□

4.1परिचय

4.2 स्वच्छन्दवादको सैद्धान्तिक परिचय

4.2.1 स्वच्छन्दतावादको स्वरूपगत विशेषता

4.2.2(□) – □□□□□□□□□(□□□□□□□□)□□

4.2.3 (ख) – काल्पनिकता

4.2.4 (ग) – प्रकृति प्रेम

4.2.5 (घ) – विद्रोही भावना

4.2.6 (ङ) – सौन्दर्यमयी भावना

4.2.7 (च) – कृत्रिमताबीट मुक्ति

4.2.8 (छ) – मानवता

4.2.9 (ज) - सङ्गीतप्रतिको मोह

4.2.10 नेपाली उपन्यास साहित्यमा स्वच्छन्दतावादको प्रवेश:

4.2.11 □□□□□□□□□□□□□□□□□□□

□□□□□□□□□□□□□□□□□:□

4.3 यथार्थवादको सैद्धान्तिक परिचय

4.3.1 यथार्थवादको स्वरूपगत विशेषता

4.3.2 यथार्थवादको पृष्ठभूमि र प्रवर्तन

4.3.4 साहित्यमा यथार्थवाद

4.4 उपसंहार

4.5 सार

4.6 अनुशीलनी

4.7 अतिरिक्त अध्ययन

4.8 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

4.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- साहित्यमा उपन्यास विधाको परिचय
- स्वच्छन्दतावादको सैद्धान्तिक परिचय व्याख्या
- यथार्थवादको सैद्धान्तिक परिचय र व्याख्या
- नेपाली उपन्यासमा स्वच्छन्दतावादी तथा यथार्थवादी उपन्यास लेखनको परम्परा
- केही प्रमुख स्वच्छन्दतावादी र यथार्थवादी उपन्यासहरूको विवेचना

4.1 परिचय

अर्नेस्ट ए. बेकरले उपन्यास को परिभाषा दिदैं के भनेका छन् पाइन्छ भने उपन्यास भनेको गद्यबद्ध कथानको माध्यमद्वारा जीवन तथा समाजको व्याख्याको सर्वोत्तम साधन हुने एक साहित्यिक विधा विशेष हो । यसैपनि विश्वसाहित्यको प्रारम्भ पनि सम्भवतः कथाबाट नै सुरू भयो अनि त्यो महाकाव्यका युगदेखि आजसम्मको सम्पूर्ण साहित्यको मेरुदंड भएर आएको पाइन्छ । तरै पनि उपन्यासलाई आधुनिक युगको देन भन्नु अधिक न्यायसङ्गत हुन्छ। साहित्यमा गद्यको प्रयोग जीवनको यथार्थ चित्रणका उपादक हो। साधारणतः बोलचालको भाषाद्वारा लेखकलाई आफ्नो पात्र - पात्रा, उनीहरूको समस्याहरू तथा उनीहरूको जीवनको व्यापक पृष्ठभूमिसित प्रत्यक्ष संबंध स्थापित गर्नु सहज भएको देखिन्छ ।

जहाँ महाकाव्यहरूमा कृत्रिमता तथा आदर्शोन्मुख प्रवृत्तिहरूको स्पष्ट चित्रण देखन्न पाइन्छ, आधुनिक उपन्यासकार जीवनको विशृंखलताहरूका नाङ्गो चित्रण प्रस्तुत गर्नुमा नै आफ्नो कलाको सार्थकता सम्झिन्छन् ।

यसरी यथार्थ प्रतिको झुकावको एउटा अर्को परिणाम यो पनि हुन गयो कि कथा साहित्यको अपौरुषेय तथा अलौकिक तत्व, जो प्राचीन महाकाव्यहरूका विशिष्ट अंग थिए, पूर्णतया हराएर गए। कथाकारूरको कल्पना अब सीमाबद्ध भएर गयो । जसको परिणाम यथार्थको क्षेत्र परिधिदेखि बाहिर गएर स्वच्छन्द कल्पनाको उड़ान लिनु उसको लागि प्राय: असंभव हुन पुग्यो । उपन्यासको उद्भव अनि विकास वैज्ञानिक उन्नतिको के साथ भएको थाहा लाग्छ। एकातिर जहाँ विज्ञानले व्यक्ति तथा समाजलाई सामन्य धरातलबाट हेर्ने, बुझ्ने तथा चित्रण गर्ने प्ररेणा दियो भने त्यही अर्कोतिर उसने मानव जीवनका समसयाहरूका प्रति एउटा नयाँ दृष्टिकोणको पनि संकेत गरेको बुझिन्छ । यो दृष्टिकोण मुख्यत: बौद्धिक थियो । यसरी उपन्यासकारहरूको काँधमा एउटा कुनै थप नयाँ जिम्मेवारी आए । अब उसको साधना कलाको वुनियादी समस्याहरूभित्र मात्र नै सीमित नभएक व्यापक सामाजिक जागरूकताको आशा राखन्ने पनि भयो । वस्तुत: आधुनिक उपन्यासलाई सामाजिक चेतनाको क्रमिक विकासको कलात्मक अभिव्यक्ति हो भनेर बुझिन्छ । जसरी जीवन - जगतको जति व्यापक एवं सर्वांगीण चित्रण उपन्यासमा पाइन्छ त्यति साहित्यको अन्य कुनै पनि रूपमा उपलब्ध हुँदैन ।

सामाजिक जीवनको विशद व्याख्या प्रस्तुत गर्नुको साथ साथै आधुनिक उपन्यासले वैयक्तिक चरित्रको सूक्ष्म अध्ययनलाई पनि सुविधा प्रदान गर्दछ । वास्तवमा उपन्यासको उत्पत्तिको कथा यूरोपीय पुनरुत्थान (रेनैसाँ) के फलस्वरूप अर्जित व्यक्ति स्वातंत्रयको साथ जुडेका पाइन्छ ।

इतिहासको यो महत्वपूर्ण युगको उपरांत मान्छेलाई जो आज सम्मको समाजिक एकाईको रूपमा नै हेरिन्छ र नै उसलाई वैयक्तिक प्रतष्ठा प्राप्त भएर गयो । सामंतवादी युगको सामाजिक बन्धनहरू खकुलो भयो अनि मान्छेको व्यक्तित्वको विकासको लागि एउटा उन्मुक्त वातावरण प्राप्त भएर गयो । यथार्थोन्मुख प्रवृत्तिहरूले मानव चरित्रको अध्ययनको लागि पनि एउटा अलग्गै नयाँ दृष्टिकोण दियो । आजसम्मको साहित्यमा मानव चरित्रहरूको सरल वर्गीकरणका परंपरा चलेर आएको पाइन्छ । पात्र या त्यो पूर्णतया सफल हुन्थ्यो या हुन्थ्यो एकदमै निम्न स्तरको । राम्रा पक्षहरू तथा नराम्रा पक्षहरूका सम्मिश्रण, जस्तो वास्तविक जीवनमा प्रायः सबैतिर देख्न पाइन्छ, तिनताकका कथाकारहरूका निम्ति यो कुरा तिनीहरूका कल्पनादेखि बाहिरको कुरो थियो । यसप्रकार उपन्यासमा नै सर्वप्रथम मानव चरित्रको यथार्थ, विशद एवं गहन अध्ययनको संभावना देख्न   पाइयो ।

अंग्रेजी साहित्यको विशिष्ट उपन्यासकार हेनरी फ़ील्डिंगले आफ्नो रचनाहरूलाई गद्यमा लेखिएको व्यंग्यात्मक महाकाव्यको संज्ञा दिएका पाइन्छ । उनले उपन्यासलाई इतिहाससित तुलना गर्दै उपन्यासलाई अपेक्षाकृत अधिक महत्वपूर्ण भनेका थाहा लाग्छ। जहाँ इतिहास कतिपय विशिष्ट व्यक्तिहरू एवं महत्वपूर्ण घटनाहरू भित्र नै सीमित हुन्छ भने उपन्यासले प्रदर्शित जीवनको सत्य, शाश्वत और संर्वदेशीय माथि महत्व राख्तछ । साहित्यमा आज उपन्यासको वस्तुतः त्यही स्थान रहेको देखिन्छ जो प्राचीन युगमा महाकाव्यहरूका थिए । व्यापक सामाजिक चित्रणको दृष्टिले दुईवटा मै पर्याप्त साम्य पाइन्छ । तर जहाँ महाकाव्यहरूमा जीवन तथा व्यक्तिहरूका आदर्शवादी चित्रण पाइन्छ, उपन्यास, जस्तै फ़ील्डिंग को परिभाषाले स्पष्ट हुन्छ, समाजको

आलोचनात्मक व्याख्या प्रस्तुत गर्दछ । उपन्यासकारहरूको निम्ति कथा साधन मात्र हुन्छ, माध्यम होइन । उसको ध्येय पाठकहरूका मनोरंजन मात्रलाई पनि हुँदैन । ऊ साँचो अर्थमा आफ्नो युगको एक इतिहासकार नै हुन्छ जो सत्य अनि कल्पना दुवैको सहारा लिएर व्यापक सामाजिक जीवनको झाँकी प्रस्तुत गर्दछ ।

शनैः शनैः उपन्यास लेखनको दिशामा पाश्चात्य जगतमा धेरै प्राज्ञिक कार्यहरू विद्वानहरूले गर्दै ल्याए । पुराना मूल्य र मान्यताहरूलाई छाड़दै नयाँ सोंच र लेखन शैली अप्नाउँदै उपन्यासविधालाई विभिन्न वाद र सिद्धान्तहरूको परिधिभित्र समाहित गरेर पाठक समक्ष पस्कने कार्य उपन्यासकारहरूले गरेका बुझिन्छ । जसमा स्वच्छन्दतावाद र यथार्थवादको सिद्धान्तभित्र उपन्यास विधालाई ढालेर लेखिएका नयाँ नयाँ औपन्यासिक कृतिहरू पहिले पहिले पाश्चात्य जगततिरबाट हुँदै भारतीय मूलका हिन्दी, बङ्गला अनि नेपाली साहित्य समाजमा भित्रिएका थाहा पाइन्छ । **हिन्दी साहित्यमा** स्वच्छन्दतावादको प्रभाव बीसऔं शताब्दीको दोस्रो दशकदेखि छायावादी कविताको रूपमा चली आएको पाइन्छ । हिंदी आलोचनाको पारिभाषिक शब्दावलीको रचनाकार डॉ॰ अमरनाथ के अनुसार हिन्दी साहित्यमा स्वच्छन्दतावादको चर्चा सबै भन्दा पहिला रामचंद्र शुक्लको विख्यात ग्रंथ 'हिंदी साहित्य का इतिहास' मा पाइन्छ । यसरी नै अमरनाथको विचार अनुसार छायावाद अनि स्वच्छंदतावाद माझ एक गहिरो साम्य रहेको पाइन्छ । दुवैभित्र प्रकृतिप्रेम-, मानवीय दृष्टिकोण, आत्माभिव्यंजना, रहस्यभावना, वैयक्तिक प्रेमाभिव्यक्ति, प्राचीन संस्कृतिप्रति व्यामोह, प्रतीकयोजना-, निराशा, पलायन, अहमको उदात्तीकरण आदि पक्षहरूको दर्शन पाइन्छ । यसरी नै **यथार्थवाद** (realism) **को तात्पर्य त्यो विचारधारा सित हुन्छ जुन वस्तु एवं भौतिक जगतलाई सत्य मान्दछ,**

एवम् जसलाई हामी ज्ञानेन्द्रिद्वार प्रत्यक्ष अनुभव गर्दछौं । पशु, पक्षी, मानव, जल थल, आकाश इत्यादि सभी वस्तुहरूका हामी प्रत्यक्षीकरण गर्न सक्छौं, यसैले यी सबै सत्य हुन्, वास्तविक हुन् । यथार्थवादले, जस्तो यो संसार छ ठीक त्यस्तै नै सामान्यतः त्यसलाई स्वीकार गर्दछ ।

यथार्थवाद यद्यपि आदर्शवाद को विपरीत विचारधारा हो तर यसले अधिक मात्रामा प्रकृतिवाद एवं प्रयोजनवादको विशेषतासित साम्य राख्दछ ।

यसरी हिन्दी तथा बङ्गला साहित्यबाटै प्रभावित बनेर पछि नेपाली उपन्यास लेखन क्षेत्रमा पनि पुराना मूल्य र मान्यताहरूलाई त्याग्दै नयाँ प्रविधि अप्नाउँदै स्वच्छन्दवादी र यथार्थवादी उपन्यास लेखनको परम्परा चलेको जान्न पाइन्छ ।

4.2 स्वच्छन्दवादको सैद्धान्तिक परिचय

कोरा नीतिनियम र आदर्शका पर्खालहरू ढाल्दै फ्रान्स र बेलाइतमा उन्नाइसौं शताब्दीमा चलेको आन्दोसनको नाम हो स्वच्छन्दतावाद हो। नवपरिष्कारवादी साहित्यलेखनको विरूद्धमा जन्मिएको अनि भावुकता र संवेगलाई प्रधानता दिएर नियमको कडा छेकाबारलाई तोडी स्वतन्त्रताको बाटो अन्वेषण गर्ने भएकाले स्वच्छन्दतावादमा जीवनबाट पलायनमा आनन्दित हुने प्रवृत्ति पनि रहन्छ। पाश्चात्य साहित्य-समालोचनाको क्षेत्रमा प्रचलित रोमान्टिसिज्म (romanticism) शब्दको पर्यायको रूपमा नेपाली-हिन्दीमा स्वच्छन्दतावाद शब्द चलेको पाइन्छय। अङ्ग्रेजीको रोमान्टिसिज्म शब्दको व्युत्पादनमा ल्याटिनको रोमानस (romanus), अङ्ग्रेजीको रोमान्स (romance), फ्रेन्चको रोमान्ज (romanz) आदि शब्दको विशेष भूमिका देखा पर्दछ ।

'रोमान्टिक' शब्दको प्रामाणिक प्रयोगचाँहि 'रोमाञ्चकारी' र 'काल्पानिक' भन्ने अर्थमा प्रथमतः सन् १६५४ तिर इङ्गल्याण्डमा भएको भेटिन्छ भने यो शब्द फ्रान्समा सन् १६७५ देखिनै प्रयुक्त भएको देखा पर्छ। तर रोमान्टिक शब्दको विशिष्ट प्रयोग चाँहि सन् १७७७ मा फ्रान्सेली लेखक रूसोले गरेका हुन्। यसै क्रममा यो शब्द सन् १७९८ मा फ्रान्सेली एकेडेमीद्वारा स्वीकृत भयो। सन् १७९८मा कलरिच र वड्र्सवर्थको कृति लिरिकल व्यालेड्स प्रकाशित भएपछि बेलाइतमा स्वच्छन्दतावादको निकै चर्चा भयो।लिरिकल व्यालेड्सकै दोस्रो संस्करण सन् १८०६ मा प्रकाशित हुँदा यसम् रहेको वड्र्सवर्थको भूमिका "preface to lyrical ballads" ले स्वच्छन्दतावादको घोषणापत्रको काम गर्यो र यसको उत्तरोत्तर प्रगति भयो। स्वच्छन्दतावाद अङ्ग्रेजी साहित्यमा फलेफुलेका भए पनि यसको प्रभाव विश्वभरि परेको छ। यसमा ईश्वरीय रहस्यका पाटाहरू सिर्जना गरेर भावनाको महल ठड्याइन्छ भने प्रेमको जादुगरिमा सौन्दर्यको सृष्टि गरिन्छ । स्वच्छन्दतावाद भनेकै सुन्दरता र विचित्रताको सङ्गम भएकाले यसमा पदार्थको बाह्य यथार्थलाई भन्दा आन्तरिक र सूक्ष्म यथार्थलाई महत्व दिइन्छ। यसले कुनैपनि सिद्धान्तको बन्धनलाई भाँचेर स्वतन्त्र र स्वच्छ जीवनको वकालत गर्छ र त्यसमा उन्मुक्त प्रेमको स्वरूप प्राप्त गर्छ। प्रकृतिको मनोहारि चित्रण, नारीको आह्लादमय आलम्बन तथा ईश्वरीय पृष्टपोषण जस्ता कुराहरू स्वच्छन्दतावादी रचनाका मूल आधार हुन्। स्वच्छन्दतावाद परिष्कारवादको विरूद्धमा देखा परेको सिदाधान्त हो।परिष्कारवादका विपरित प्रवृत्तिका रूपमा चर्चा गरिन थालिएपछि यसको वास्ताविक अर्थको निर्धारण भएको देखिन्छ। अङ्ग्रेजी साहित्यका आधुनिक इतिहासकार एमिल लगुई तथा कजामियाले स्वच्छन्दतावादलाई

'परिष्कारवादी कलाका विरूद्ध नवोन्मेषकारी सौन्दर्यशास्त्रीय सिद्धान्त' भनेका छन् ।

4.2.1 स्वच्छन्दतावादको स्वरूपगत विशेषता

स्वच्छन्दतावादले साहित्यलाई परम्परित बन्धनबाट फुकाएर त्यसलाई स्वतन्त्र तथा स्वच्छन्द रचनाका रूपमा प्रष्तिठित गर्छ। यसले पहिलेबाट चलिआएको परम्परागत लेखनलाई त्यागेर निम्न नविन विशेषताका साथ लेख रचना सिर्जना गर्दछ।

4.2.2(क) – वैयक्तिकता (आत्मपरकता)

स्वच्छन्दतावादको प्रमुख एवं केन्द्रीय विशेषताहरू मध्ये एउटा वैयक्तिकता हो। यस काव्यचिन्तनको दृष्टि सामाजिक नभएर व्यक्तिवादी हुन्छ। यिनीहरू निजी रूचि, व्यक्तिवादी दृष्टि तथा स्वकीय भावना र आत्मपक्षलाई बढी महत्व दिन्छन्। उनीहरूको आधारशिला नै व्यक्तिवादी भएकाले अन्य सबै धारणा विश्वास तथा क्रियाकलापहरू यसमा अडेका हुन्छन्। स्वच्छन्दतावादहरू यथार्थ भन्दा भावमा, बौद्धिकता भन्दा भावुकता तथा हार्दिकता जस्ता विषयलाई स्वतः स्फूर्त रूपमा स्वच्छन्द प्रकट गर्दछन्। कृतिहरूमा पात्रहरूसमेत आत्मकेन्द्रित वा व्यक्तिवादी हुन्छन्।

4.2.3 (ख) – काल्पनिकता

स्वच्छन्दतावादहरू यथार्थ जगतबाट पलायन गरि टाढै रहेर रमाउन रूचाँउछन्। उनीहरू कल्पनालाई प्रेरक तत्वका रूपमा स्वीकार्दछन्।उनीहरू यसलाई दैवी शक्तिका रूपमा स्वीकार्दै मानव मस्तिष्कको श्रेष्ठतम प्रक्रिया

मान्दछन्।कल्पनाको प्रधानताकै कारणले गर्दा स्वच्छन्दतावादहरू कठोर एवं यान्त्रिक यथार्थ जीवन जगत देखि पृथक रहेर काल्पनिक जगतमा रमउन चाहन्छन्।कल्पनाको प्रधानताका कारणले स्वच्छन्दतावादम् आध्यात्मिक दृष्टिकोण समेत सम्मिलित हुन आएको छ।

4.2.4 (ग) – प्रकृति प्रेम

स्वच्छन्दतावादको अर्को एउटा प्रमुख विशेषता प्रकृति प्रेम हो।स्वच्छन्दतावादहरू प्रकृतिको उन्मुक्त काखमा स्वच्छन्द रूपले कल्पनाका सहायताले रमाँउछन् र त्यसैबाट प्रेरित अनुप्राणित पनि हुन्छन्।उनिहरूका दृष्टिमा प्रकृतिनै आनन्दानुभूतिको मूल स्रोत भएकाले उनीहरू यथार्थ वा भौतिक जीवन-जगतदेखि टाठा रहेर प्रकृतिको सौन्दर्यमा लिप्त हुने गर्दछन्।

4.2.5 (घ) – विद्रोही भावना

वस्तु र शिल्प दुवै पक्षमा साहित्यमा प्रचलित परम्परागत वा रूढ मान्यता-सिद्धान्तको घोर विरोध गर्दै परम्पराबाट मुक्त एवम् स्वच्छन्द रूपमा साहित्य सिर्जना गर्ने तर्फ स्वच्छन्दतावादहरू बढी एकोहोरिने भएकाले यस वादमा विद्रोही भावना पाइन्छ। यस वादको स्थपना प्राचिन साहित्य-प्रचलित परम्परा, काव्यगत रीतिवद्धता तथा शास्त्रिय नियम-बन्धनका विरूद्ध प्रतिक्रिया स्वरूप भएकाले अनि फ्रान्सेली राज्यक्रान्ति सङ्ग समेत सम्बद्ध भएकाले यस वादको प्रवृत्ति विद्रोही किसिमको हुनू स्वाभाविकै हो।

4.2.6 (ङ) – सौन्दर्यमयी भावना

स्वच्छन्दतावाद साहित्यमा कल्पनाको प्रधानताको कारण सौन्दर्यमयी भावना जताततै फिँजिएको हुन्छ; किनभने स्वच्छन्दतावादहरू सम्पूर्ण सृष्टिलाई सौन्दर्यमयी ठान्दछन् र प्रकृतिको विस्तृत-व्यापक आयाममा सौन्दर्यमयी चित्रण गर्न पुग्छन्। उनीहरूको दृष्टिमा सौन्दर्य नै सत्य हो।

4.2.7 (च) – कृत्रिमताबीट मुक्ति

स्वच्छन्दतावाद साहित्यगत कुनै पनि किसिमको कृत्रिमता आडम्बर बाह्य सजधजको साटो स्वच्छन्द एवम् स्वतःस्फूर्त काव्य-कृतिको सिर्जनामाथि विश्वास राख्ने हुनाले यस वादको विशेषताको रूपमा कृत्रिमताबाट मुक्तिलाई मान्न सकिन्छ। यसले काव्य साहित्यका वस्तु र शैली दुवैको उन्मुक्त, स्वच्छन्द र स्वतः स्फूर्त अभिव्यक्ति प्रणालिमा आस्था राख्छ।

4.2.8 (छ) – मानवता

स्वच्छन्दतावादहरू प्रकृतिको नजिक हुन्छन् त्यसैले उनिहरूमा भावना र आवेगको प्रवलताको कारण कोमल हृदय हुन्छन्। यसले साहित्यमा मानवतावादप्रति विशिष्ट निष्ठा राख्दछ।स्वच्छन्दतावादहरू सम्पूर्ण मानवलाई एकै दृष्टिले हेर्न रूचाँउछन्।

4.2.9 (ज) - सङ्गीतप्रतिको मोह

स्वच्छन्दतावादले काव्यगत गीतिमयता, लयात्मकता, गेयात्मकता वा साङ्गितिकता माथि विशेष जोड दिन्छ।वास्तवमा स्वच्छन्दतावादी काव्य कृतिमा अन्तः प्रेरणा,भावमयता निर्वाद प्रवाह, स्वतः स्फूर्त हृदयोद्गार ,लोकगीति तत्त्व आदिका आधारमा सङ्गीतात्मकताको सकल-सफल निर्वाह गरिएको हुन्छ ।

4.2.10 नेपाली उपन्यास साहित्यमा स्वच्छन्दतावादको प्रवेश:

स्वच्छन्दतावादको थालनी पाश्चात्य साहित्यमा भएको हो। पाश्चात्य अङ्ग्रेजी साहित्यबाट सुरू हुँदै भारतमा बङ्गाली,हिन्दी साहित्यका माध्यमबाट नेपाली उपन्यास साहित्यमा प्रवेश भएको हो।

नेपाली उपन्यासको साहित्यमा स्वच्छन्दतावादको अभ्युत्थान वि.सं १९९३ सालको भ्रमर उपन्यासबाट भएको हो। नेपाली उपन्यास परम्परामा स्वच्छन्दतावादको जन्म भारतीय भूमिबाट भएको छ। दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजी र बङ्गाली भाषामा निकै दक्ष रहेका उपन्यासकार रूपनारायण सिंहको भ्रमर उपन्यास १९३६ बाट यसले नेपाली उपन्यास साहित्यमा प्रवेश पायो।स्वच्छन्दतावाद धारामै रचना गरिएका अन्य उपन्यासहरूमा रूपनारायण सिंहकै 'बिजुली' (अपूर्ण २००६), मोहन बहादुर मल्लको 'उजेली छाँया' वि. सं २००८, अच्छा राई "रसिक" 'लगन' वि.सं २०११, शिवकुमार राईको 'डाकबङ्गला' वि.सं २०१३,समिरण प्रियदर्शीको 'पोखिएको जिन्दगी' वि.सं २०२८ हिरण्य भोजपुरेको 'छिटेन' वि.सं २०५४,होमराज आचार्यको 'निर्दोश कैदी' २०५४, राजेन्द्र पौड्यालको 'समाजले देखिनसहेको प्रेम' २०५८, विछोडको चोट २०५९ र सपनाको राजकुमार २०६०, किशनसिंह धामीको कलेज गर्ललाई इमेल २०६३ जस्ता धेरै उपन्यास देखिन्छन्।स्वच्छन्दतावाद उपन्यासको परम्परा दार्जिलिङमै हुर्किएको र उच्चतामा पुगेको देखिन्छ।

4.2.11 स्वच्छन्दतावादी नेपाली उपन्यासहरूको विवेचना :

नेपाली साहित्यमा स्वच्छन्दतावाद उपन्यासको थालनी भ्रमर उपन्यास वि.सं १९९३ बाट भएको हो।यसको लेखक रूपनारायण सिंह हुन्।भ्रमर उपन्यासमा शेखरको चरित्र एवम् स्वच्छन्दतालाई अत्यन्त मिठो भाषामा प्रस्तुत गरिएको छ।प्रारम्भमै मायासँग शारीरिक सम्बन्ध राखिएको शेखर उससँगै विवाह सम्बन्धका लागी भने राजी हुँदैन। पछि रूप र गुणमा अनुपम ठहरिएको शेखरको आफ्नै घरमा आश्रित हुन आएकी नव यौवनका वीणासँग भेट हुन्छ र टाइगर हिलमा घुम्न जाँदा उनीहरूको प्रेम शुभारम्भ हुन्छ। बनारसमा हरि मार्फत मायालाई भेट्न गएको शेखर मायाको तिरष्कार खप्न नसकि परिवारलाई छाडी बर्मातिर भौतारिन्छ बर्मामा रघुवीर राईको परिवारसँग बसेर गरीबहरूको उद्धार गर्नमा व्यास्त रहेकै समयमा एकदिन राईकी छोरी गौरीलाई जबर्जस्ती अँगालो हालेर चुम्बन गरेपछि शेखर त्यँहाबाट पनि हिँडेर कलकत्ताको एउटा दुर्गम गाउँमा पुग्छ। उता मायाले शेखरलाई फर्काउनका लागि प्रायाश्चित गरेर अनुरोध पत्र पठाएकी हुनाले नै शेखर फर्किएको हुन्छ। अस्पतालबाट सञ्चो भएर फर्किएपछि शेखर र वीणाको विवाह हुन्छ भने माया र मोहनको प्रणयसम्बन्ध गाँसिन्छ।

भ्रमर उपन्यास स्वच्छन्दतावादका गुण धर्मलाई पालन गरेर मानवतावादी आदर्श प्राप्तिका लागि लेखिएको छ। यसमा संरचनागत सचेतता पाइन्छ साथै त्यसको आङ्गिक सङ्गठन पनि अध्याय,उपखण्ड तथा शीर्षकहरूका माध्यमबाट गरिएको भने कथानक र चरित्रको संयोजन पनि उत्कृष्ट पाइन्छ। प्रवासी नेपाली समाजको चित्रणमा सिँहको रूचि छ जसले गर्दा दार्जिलिङ मात्र होइन बर्मा र कलकत्ताका सुदूर गाउँको दु;खिया नेपाली जीवनको पर्यावलोकन पनि उनले सफलताका साथ गरेका छन्। भ्रमरको चरित्र चित्रणमा सूक्ष्मता छ, कथानकको सङ्गठनमा कौतुहलता र घटनामा

द्वन्द तारताम्य मिलाइएको छ। संवादकलाको भावसंवेद्य प्रयोगले भ्रमरलाई श्रिङ्गारिक माधुर्यको छटा प्रदान गरिएको छ र पाठकलाई भावुक पारेको छ। मानवतावादी जीवनदृष्टि दिएर सभ्यताको उत्कर्षमा पुग्ने आदर्श यसमा सफलीभूत भएको छ। यसरी सिंहको भ्रमरले स्वच्छन्दतावादलाई लिएर अघि बडेको छ।

अच्छा राई 'रसिक' (वि.सं१९८५-२००९) को लगन(२०११) उपन्यासमा संयोग र वियोगको दार्जिलिङे मनस्थिलाई चित्रण गरिएको छ। यसमा कोवल भावुकता मात्र नभएर सामाजिक विसङ्गतिको प्रस्तुति र त्यसप्रतिको व्यङ्ग पनि साकार बनेको आभास हुन्छ। यसले क्रान्तिकारी कदमका साथ सुधारवादी भावना प्रकट गरेको छ। नारी पात्रको बाहुल्य रहेको यस उपन्यासमा पात्रहरूको साहित्यिक गतिविधि,आलाङ्कारिक भाषा, बिम्ब तथा प्रतीकको तथा व्यङ्ग्यात्मकता पाइन्छ।

शिवकुमार राई (वि.सं १९७६-२०५२)स्वच्छन्दतावाद उपन्यासका क्षेत्रमा रूपनारायण सिंह पछिका विशिष्ट प्रतिभा हुन्।उनको 'डाकबङ्गला' (२०१३) स्वच्छन्दतावाद धाराको मुख्य उपन्यास हो। दार्जिलिङको नेपाली समाजको घुमन्ते प्रवृत्ति, नायक चन्द्रप्रकाशको अनेकौ केटीहरूसितको प्रेमसम्बन्ध र उत्ताउलो व्यवहार यसमा सजीव रूपले प्रकट भएको छ।आवेगमा आएर प्रेम गर्ने यस्ता अल्लारेहरूमा दयित्वबोधको कमी देखाँउदै यसले प्रायश्चितको भुमरीमा जलेका चन्द्रप्रकाशलगायत उसको व्याभिचारबाट प्रताडित रत्नाको जीवनकथा प्रस्तुत गरेको छ। नेपाली समाजको न्यून आर्थिक स्थिति, युवाहरूमा रहेको वासनात्मक विकृति तथा सङ्घर्षका कथाहरू डाकबङ्गला उपन्यासका मूल मर्म हुन्।

स्वच्छन्दतावादी अन्य उपन्यासहरूमा जातीय जागरण तथा अस्तित्वबोधको राम्रो नमुना प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ भने गरिबी र जनजीवनको उदासी चित्रण,ईश्वरको भरोसामा रहेर पलायित भएका सन्दर्भहरू पाइन्छन्। कलात्मक रूपले रहस्य र विचित्रताका माध्यमबाट सौन्दर्य सिर्जना गर्नमा यस्ता उपन्यासहरू सक्षम देखिन्छन्।

4.3 यथार्थवादको सैद्धान्तिक परिचय

4.3.1 यथार्थवादको अर्थ र परिचय –

'यथार्थवाद' यथार्थ र वाद दुई शब्दका योगबाट बनेको संस्कृत तत्सम शब्द हो। स.स शब्दको शाब्दिक व्युत्पति हुन्छ- 'अर्थम् अनतिक्रम्य यथा स्यात तथा वदमन् यथार्थवाद:।' यस व्युत्पतिअनुसार 'यथार्थवाद' शब्दको शाब्दिक अर्थ हुन्छ- यथार्थ जस्तो छ ठीक त्यस्तै भन्नु। 'यथार्थ' शब्दमा 'वाद' गाँसिन्दा 'यथार्थवाद' हुन्छ। यथार्थ जीवन-जगतका वास्तविक स्वरूप वा तथ्यलाई केही कुरालई बढाई-चढाई नगरीकन वा थप-थाप नपारी चित्रण –वर्णन गर्नु नै साहित्यमा यथार्थवाद हो।

'यथार्थ' सम्बन्धी सिद्धान्त नै 'यथार्थवाद' हो। 'यथार्थवाद' दर्शन र साहित्य दिवै क्षेत्रमा उत्तिकै प्रचलित शब्द हो। दर्शणका क्षेत्रमा यथार्थवाद भन्नाले भौतिक जगत् नै वास्तविक हो र यो मानसिक जगतमा आधारित नभएर स्वतन्त्र सत्तावान् हुन्छ भन्ने सिद्धान्तविशेष बुझिन्छ भने साहित्यको क्षेत्रमा चाँहि 'यथार्थवाद' शब्दले संसारमा जुन वस्तु जस्तो छ त्यस्तै रूपमा त्यस्को ठीक-ठीक चित्रण-वर्णन गर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्तविशेषलाई सम्झाउँछ।

यथार्थवाद अंग्रेजी 'रियलजम' को नेपाली रूपान्तर हो। ल्याटिनको 'रेस्' धातुबाट व्युत्पन्न 'रियल' शब्द 'इजा' प्रत्यय गाँसिएर 'रियलिज्म' शब्दको निर्माण भएको हो। 'रियलिज्म' शब्द 'रियल' बाट बनेको हो। आफूलाई लागेको, आफूले भन्ठानेको वा कल्पना गरेको नभै खास तथ्यमा आधारित रहेको यथार्थ वास्तलवकतालाई अंग्रेजीमा 'रियल' भनिन्छ र वास्तवमा यही 'रियल' मा आधारित सिद्धान्त नै 'रियलिज्म' हो। खास गरेर कला-साहित्यका सन्दर्भमा यथार्थ जीवन र खसोखास तथ्यलाई निष्पक्ष र निडर सनिष्पक्ष र निडर भई पूरा इमानदारीको साथ ठीकठीक तरिकाले अथवा भनूँ वस्तुगत ढङ्गले तिनमा कटु, नराम्रा र वेदनादायी कुराहरूलाई समेत कति पनि तलमाथि नपारीकन तनको आदर्शीकरण नगरीकन चित्रण-अङ्कन गर्नुपर्छ तथा वर्णन-विवरण प्रस्तुत गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता वा सिद्धान्त नै 'रियलिज्म' वा 'यथार्थवाद' हो।

4.3.2 यथार्थवादको पृष्ठभूमि र प्रवर्तन

साहित्यिक आन्दोलनका रूपमा यथार्थवादको प्रवर्तन र विकास उन्नाईसौं शताब्दिको उत्तरार्धमा भएको पाइए पनि यसको उल्लेख प्लेटोदेखि नै भएको पाइन्छ।यस सन्दर्भमा प्लेटोले विचारहरू नै यथार्थ हुन् 'Only ideas are real' भनेर यसतर्फ सङ्केत गरेका छन्। यथार्थवादको विकासमा समाजशास्त्रका जन्मदाता अगस्त कोम्तेको भववादी चिन्तन, जैविकविज्ञानका जन्मदाता डार्विनको विकाससम्बन्धी सिद्धान्त,फ्रायडको मनोविश्लेषण सिद्धान्त, कार्ल मार्कसको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शन आदिको प्रभाव रहेको छ। यसले परिष्कारवाद, स्वच्छन्दतावाद र कलावादको निषेध गर्छ। यथार्थवाद (Le realism) शब्दको प्रथम प्रयोग सन् १८२६ मा प्रकाशित Mercure francais du xixe siècle मा भएको हो। यसमा

Notes

यथार्थवादको प्रयोग प्रकृतिको हुबहु नक्कल तथा साहित्यिक कृतिमा सत्यको उद्घाटन भन्ने अर्थमा गरिएको छ। विश्व साहित्यमा स्वच्छन्दतावादी धाराको विरूद्ध चलेको यथार्थवादी आन्दोलनले सबैभन्दा बढी उपन्यासमा प्रभाव पारेको छ। सन् १८३० तिर जर्मनेली कवि 'हाइनरिख हाइमको' नेतृत्त्वमा शुरू भएको यस आन्दोलनको घोषणापत्र चाँहि सन् १८५७ मा फ्रान्सेली उपन्यासकार च्याम्प फ्लरीले Le realisme नाम दिएर तयार पारे।

साहित्यमा यथार्थवादको प्रारम्भिक प्रयोग बेलायति उपन्यासकार डानियल डिफो १६६०-१७३९ का उपन्यास Robinson Crusoe (1719) र Moll Flanders (१७२२) मा तथा हेनरी फिट्डिङ (१७०७ - १७५४) को The history of tim jones (१७४९) कृतिमा भएको पाइए तापनि यसको वास्ताविक प्रयोगकर्ता फ्रान्सेली उपन्यासकार बाल्जाक (१७९९-१८५०) को omedie humaine (१८२७-१८४७) का विभिन्न श्रिङ्खलाहरूको साथै स्टेन्धालका उपन्यासहरूमा भएको पाइन्छ।यथार्थवादका महान प्रयोगकर्ता चाँहि गुस्ताभ फ्लाबेर र गुँकोर्टलाई मानिन्छ।फ्लबेरको पारदर्शी शालीमा लेखिएको madame bovary 'मदाम बोभरी' (१८५७) लाई महानतम यथार्थवादी उपन्यास मानिन्छ। यसरी वेलायत, फ्रान्स, जर्मनी आदि हुँदै यथार्थवाद पूर्वीय साहित्यमा प्रवेश गरेको हो।त्यसपछि नेपाली साहित्यमा यथार्थवादको प्रयोग छुटपुट रूपमा बिसौं शताब्दिको उत्तरार्धतिर देखिए तापनि यसको खास थालनी १९ औं शताब्दिवाटै भइसकेको पाइन्छ। यथार्थवादका सम्बन्धमा विभिन्न लेखक सम्लोचकहरूले आ-आफ्नो दृष्टिकोणलाई अघि सारेका छन्, जसमध्ये केही उल्लेख्य दृष्टिकोण वा परिभाषाहरूलाई यसरी टिपोटका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:-

जर्ज लुकासः समालोचक जर्ज लुकासका मतमा साहित्यका क्षेत्रमा प्रचलित यथार्थवाद भनेको समाज-जीवनको यथावत् वा इमान्दारीपूर्ण चित्रण हो। (In realism, that an author must honestly record without fear or favour everything he sees around him) फ्लाबेर जीवन-जगतप्रतिको वस्तुवादी दृष्टिकोणको अभिव्याक्ति एवम् जीवनका सामान्य पक्षहरूको आधिकारिक उद्घाटनलाई नै यथार्थवाद मान्दछन्।

डा. नगेन्द्रः डा नगेन्द्रका मतमा यथार्थवाद भनेको आदर्शवाद तथा स्वच्छन्दतावादभन्दा भिन्न प्रवृत्ति भएको त्यस्तो साहित्यसिद्धान्त हो, जसले जीवनको यथावत चित्रणमाथि जोड दिन्छ। त्यसैले जीवन-जगतप्रति यस वादको दृष्टिकोण निष्पक्ष र अनासक्त किसिमको हुन्छ। नेपाली बृहत् शब्दकोश अनुसार ❑जीवन र जगतको वस्तुपक्ष जस्तो छ त्यस्तै रूपमा प्रस्तुत गर्ने एक साहित्यिक मान्यता, जीवन र जगतका बीचका सम्बन्धले मान्छेको जीवनमा देखा पर्ने वास्तविकतालाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गर्ने साहित्यिक मूल्य❑।माथिका विभिन्न परिभाषाहरूका आधारमा कुन निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने कुनै वस्तु,पदार्थ, आनुभूति वा गुणको जे-जस्तो रूप-रङ्ग हुन्छ त्यसको जस्ताको तस्तै, दुरूस्त वा वस्तुगत निरूपण नै यथार्थवाद हो। यथार्थवादलाई विभिन्न आधार दिएर विभिन्न दृष्टिकोणबाट हेरिएको छ। विभिन्न आधारहरू दिएर अध्ययन गर्ने क्रममा यथार्थवादका विभिन्न भेदहरू देखिन्छन्। जस्तै- १)सामाजिक यथार्थवाद, २) मनोवैरज्ञानिक यथार्थवाद, ३) आलोचनात्मक यथार्थवाद, ४) समाजवादी यथार्थवाद। यसवाहेक आदर्शोन्मुख यथार्थवाद, ऐतिहासिक यथार्थवाद, जादुगरीय यथार्थवाद,प्रदुषणपरक यथार्थवाद, अन्धकारमूलक यथार्थवाद आदि पनि मुख्य छन्।

4.3.3 यथार्थवादका विशेषता

Notes

यथार्थवादका मुख्य-मुख्य मान्यता, विशेषताहरूलाई निम्नलिखित बुँदाहरूमा उल्लेख गरिएको छ -

(क) यस वादले मूल रूपमा समाजगत वस्तुपरकतामा विशेष जोड दिने भएकाले यथार्थ सामाजिक वस्तुगतता यशको मूलभूत विशेषता हो।

(ख) यस वादले भावुकता र काल्पनिकताको साटो वस्तुगतता र वास्तविकतामा अनि अलौकिकता-रहस्यावादिताको साटो भौतिकतामा विश्वास राख्दछ र त्यसैको अङ्कन साहित्यमा गर्दछ।तसर्थ यथार्थवादी साहित्यमा कुनै व्यक्ति, घट्ना, दृश्य वा वस्तुको चित्रण-अङ्कन फोटोग्राफमा झैं गरिएको हुन्छ।

(ग) यस वादले समाज-जीवनको यथार्थ तथा वस्तुस्थितिको वास्ताविकतालाई पूर्णरूपले इमान्दारीका साथ चित्रण गर्ने अनि विषयवस्तु यथार्थ र वास्तविक रूपमा जे-जस्तो छ, त्यसको ठीक त्यस्तै रूपमा अङ्कन गर्ने कुरामाथि ज्यादै जोड दिन्छ।

(घ) यस वादले जीवन-जगतको इमान्दारीपूर्ण यथातथ्यात्मक अभिव्यक्तिमाथि विशेष जोड दिने भएकाले यथार्थवादी साहित्यमा जीवन-जगतसम्बन्धी राम्रा नराम्रा वा उच्चतर-हीनतर सबै पक्षहरूको चित्रण-अङ्कन निष्पक्ष रूपले गरिएको हुन्छ। यसरी जीवन-जगतको निष्पक्ष अभिव्यक्ति पनि यस वादको अर्को विशेषता हो।

(ङ) यस वादले जीवन-जगतको यथातथ्यात्मक वा यथास्थितिवादी अभिव्यक्तिमाथि जोड दिँदै आदर्शवादलाई प्राय:पूर्णतः उपेक्षा गर्ने भएकाले यथार्थवादी साहित्यमा नीति एवम् औपदेशिक तत्त्वहरूको पूर्ण अभाव हुन्छ। यस आदर्शविहीनता वा औपदेशिक तत्त्वविहीनता पनि यस वादको अर्को विशेषता हो।

(च) यस वादले साहित्यमा विषयवस्तुको यथातथ्यात्मकता वा तथार्थ अभिव्यक्तिमाथि मात्र जोड नदीएर शिल्प-शैली प्रायः सोझो एवम् भषिक प्रयोग सरल-सहज वा नैसर्गिक पक्षमाथि पनि उत्तिकै मात्रामा जोड दिन्छ। यही काराणले गर्दा यथार्थवादी साहित्यको शिल्प-शैली प्रायः सोझो एवन्ः विनोदात्मक किसिमको हुन्छ भने भाषा-प्रयोग पनि सरल-सुबोध एवम् पात्रको बौद्धिक-मानसिक स्तरअनुरूपको हुन्छ।

(छ) भौतिक जीवन वा भौतिकवादमा चरम आस्था र अमिट विश्वास राख्नु पनि यथार्थवादको एउटा विशेषता हो। यही कारणले गर्दा यस वादले भाग्यवाद, नियतिवाद, अलौकिकता, चमत्कार, ईश्वरीय सत्ता, आध्यात्मिकता, अदृश्य शक्ति, काल्पानिक उडान, भावुकता आदिमा पटक्कै विश्वास राख्दैन।

4.3.4 साहित्यमा यथार्थवाद

यथार्थवाद)realism) को तात्पर्य त्यो विचारधारासित सम्बन्धित हुन्छ जसले यस वस्तु एवं भौतिक जगतलाई सत्य मानेको हुन्छ, जसलाई हामी ज्ञानेन्द्रियहरूद्वारा प्रत्यक्ष अनुभव गर्न सक्छौ । पशु, पक्षी, मान्छे, जल थल, आकाश इत्यादि सबै वस्तुहरूका हामी प्रत्यक्षीकरण गर्न सक्छौं, यसैकारण यी सबै सत्य हुन्, वास्तविक हुन्। यथार्थवाद, ले जस्तो यो संसार छ त्यस्तै नै सामान्यतः त्यसलाई स्वीकार गर्दछ । यथार्थवाद यद्यपि आदर्शवादको विपरीत विचारधारा हो किनकि यो अधिक मात्रामा प्रकृतिवाद एवं प्रयोजनवादसित साम्य राख्दछ ।

नेपाली साहित्यमा यथार्थवादी धाराको प्रथम उन्मेष उपन्यास रूद्रराज पाण्डेको ‘रूपमती’ (१९९१) मा र कथा गुरूप्रसाद मैनालीको ‘नासो’ (१९९२),बाट भएको मनिन्छ। यी दुवैमा आदर्शोन्मुख यथार्थवादको प्रभुत्व

रहेको छ। विशुद्ध यथार्थवादी उपन्यास भनेर लैनसिंह बाङ्देलको 'मुलुक बाहिर' (२००४)ले स्थान पाएको छ। यसै कृतिलाई पहिलो सामाजिक यथार्थवादी नेपाली उपन्यास मानिन्छ। समाजवादी यथार्थवादी उपन्यास नेपालीमा भित्र्याउने काम हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको उपन्यास 'स्वास्नी मान्छे' (२०११) ले गरेको पाइन्छ। यसलाई नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादी धाराको आरम्भ विन्दु पनि मानिन्छ। यसरीनै नेपाली उपन्यास साहित्यमा मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी धाराको प्रारम्भ गोविन्द बहादुर मल्ल 'गोठाले' को पल्लो घरको झ्याल (२०१६) उपन्यासबाट भएको हो भने यसको विशिष्ट संवर्द्धन विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा र उपन्यासमा भएको छ। ऐतिहासिक यथार्थवादी धाराको प्रतिनिधित्व गर्ने उपन्यासचाँहि डायमन शमसेरको 'वसन्ती' (२००६) हो। नेपालीमा आलोचनात्मक यथार्थवादको प्रयोग विशेष रूपमा रमेश विकलका कथा र उपन्यासमा पाइन्छ। यस्तैगरी ध्रुवचन्द्र गौतम, मोहनराज शर्मा आदिका रचनाहरूमा जादुगरीय यथार्थवाददेखि प्रदुषणमूलक तथा अन्धकारमूलक यथार्थवादसम्मको सफल प्रयोग भेटिन्छ।

नेपालीमा सामाजिक यथार्थवादी धारामा सबैभन्दा बढी उपन्यासहरू लेखिएका छन्। यस्ता अन्य उपन्यासहरूमा बाङ्देलकै 'माइताघर' (२००७), लङ्गडाको साथी (२००८) र रेम्ब्रान्ट (२०२३) लीलबहादुर क्षेत्रीको बसाइँ (२०१४) अतृप्त (२०२६) र ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ (२०४३) लीलाध्वज थापाको मन (२०१५) दौलतविक्रम विष्टको मञ्जरी (२०१६) भवानी भिक्षुको आगत (२०३२) गोविन्दराज भट्टराईको मुगलान (२०३१) र मणिपुरको चिठी (२०३४) परशु प्रधानको 'सबै बिर्सिएका अनुहारहरू' (२०२४) आदि उपन्यासहरू देखि परेका छन्।

4.3.4 केही यथार्थवादी नेपाली उपन्यासहरूको विवेचना

नेपाली उपन्यास साहित्यमा यथार्थवादको थालनी रूद्रराज पाण्डेको रूपमती बाटै आंशिक रूपमा भए तापनि फ्रान्सेली यथार्थवादी रचनाका विशेषताहरूलाई आत्मासात् गरेर युरोपबाट फर्केका उपन्यासकार बाङ्देलको 'मुलुकबाहिर (२००४) पहिलो सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासका रूपमा देखा पर्छ। प्रस्तुत उपन्यासलाई पहिलो नेपाली यथार्थवादी उपन्यास मानिन्छ । यसरी नै उनको अर्को सफल यथार्थवादी उपन्यास लंगडाको साथी (२००८) पनि हो ।

नेपाली साहित्यको इतिहासमा उपन्यासकारका रूपमा परिचित लैनसिंह बाङ्देलको जन्म वि. सं. १९८० मा भएको हो । उपन्यासकार व्यक्तित्वजस्तै चित्रकार व्यक्तित्व पनि उनको अर्का सिद्धहस्त व्यक्तित्व हो । कुची समाउँदा–समाउँदा थाकेको बेला कलम समाएर आफ्नो अमूल्य समयलाई साहित्य साधनामा लगाउनु, मेरो उद्देश्य हो भन्ने मान्यता राख्ने बाङ्देलले 'स्पेनको सम्झनामा' (२०२०) र 'युरोपको चिठी' (२०२४) गरी दुइवटा यात्रा संस्मरणात्मक कृति, विश्वका महान कलाकार (२०२०) जीवनी, विश्व कथा सङ्ग्रह (२००२), अनुवाद, प्राचीन नेपाली चित्रकला (२०३४), नेपाली प्रस्तर कलाको इतिहास (२०३५), गरी दुई कलासम्बन्धी कृति, साहित्यमा यथार्थवाद (साहित्यिक लेखन), प्रभात पत्रिकाको सम्पादनमा अतिरिक्त मुलुक बाहिर (२००४), माइतघर (२००६), लंगडाको साथी (२००८) र रेम्ब्रान्ट (२०२३) गरी चारवटा उपन्यास दिएर नेपाली साहित्यलाई ठूलो गुन लगाएका छन् । यसरी कलाका अतिरिक्त साहित्यका विविध क्षेत्रमा कलम चलाएका भए पनि उनी मूलतः कलाकार र उपन्यासकारका रूपमा नै बढी चर्चित बन्न पुगेका छन् ।

उपन्यासकारका रूपमा लैनसिंह बाङ्देलले दिएका चारवटै उपन्यास छुट्टाछुट्टै वैशिष्ट्य स्थापित गर्न सफल छन् । सङ्घर्षमय निम्नमध्यम

Notes

वर्गिय जीवन बाँचेको बाङ्देलले आफ्ना उपन्यासमा पनि यस्तै प्रकारका पात्र र तिनले बाँचेको जीवनको चित्र प्रस्तुत गरेका छन् । उनको प्रथम प्रकाशित उपन्यास मुलुक बाहिरमा उनले आर्थिक समस्याका कारण विदेशिन बाध्य प्रवासी नेपालीहरूले भोगेको जीवन, झेल्नुपरेका समस्या र त्यसभित्र पाइने सहयोग, सद्भावना, दया, माया एवं यदाकदा उब्जने मानवीय आवेगले गर्दा शिकार हुन पुगेका निरीह व्यक्तिको झलक प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा युद्धमा परी आफ्ना बाबु आमा गुमाएका, छोरा–पति गुमाएका र त्यस्ता दुःखहरूलाई सहज रूपमा सहेर बसेका सिधासाधा व्यक्ति र बिहान–बेलुकाको छाक छार्नका लागि जीवनसँग सङ्घर्ष गर्ने श्रमजीवी र इमानदार व्यक्तिका न्यूनतम इच्छा–आकांक्षा, सोचाइ र मानसिकतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । समाजका न्यून–मध्यमवर्गीय वृत्तभित्र जीवन गुजारा गर्ने व्यक्तिको आर्थिक, सामाजिक एवं साँस्कृतिक पक्षको यथार्थ चित्र उतार्ने काम यस उपन्यासमा भएको छ । दोस्रो उपन्यास माइतघरमा बाङ्देलले सामाजिक विषयवस्तुको चयन गर्दै मानसिक समवेदना प्रस्तुत गरेका छन् । अन्तर्मुखी व्यक्तित्व हरि र सानीका मानसिकतामा पलाउँदै गएको अव्यक्त प्रेम र सामाजिक मान्यताका कारण मूर्तीकरण हुन नसकेको भाव र सधैंभरि आँसु पिएर रोइरहनु परेको विवशताको कारुणिक अभिव्यक्ति माइतघरमा भएको छ । लघु संरचनामा आबद्ध यस उपन्यासमा कलापूर्ण संयोजन भेट्टिन्छ । हरि र सानी आदर्शका अगाडि भावनालाई मार्ने पात्रका रूपमा उपस्थित भएका छन् । विषयगत क्षीणता र पात्रगत न्यूनता बीच पनि यो उपन्यास सफल बन्न पुगेको छ । अर्को उपन्यास लंगडाको साथीमा मान्छेमा गुम्दै गएको मानवता र अशक्त व्यक्तिले भोग्नु परेको पशुवत जीवनको यथार्थता प्रस्तुत गरिएको छ । विषयगत क्षीणता र पात्रगत न्यूनता

यस उपन्यासमा पाइने प्रमुख विशेषता हो । बाङ्देलको चौथो उपन्यास रेम्ब्रान्ट साहित्यभन्दा इतिहासका नजिक देखिन्छ । विश्वका प्रसिद्ध कलाकारका जीवनमा आधारित यस उपन्यासमा उपन्यासकारले आदर्श कलाकारको जीवन प्रस्तुत गरेका छन् । साहित्यिक मूल्यका दृष्टिले यस उपन्यासले अन्य उपन्यासका तुलनामा कम महत्व राख्दछ । प्रवासमा जन्मेर हुर्केका उपन्यासकार लैनसिंह बाङ्देलले प्रवासी नेपालीको जीवनलाई निकटबाट हेर्ने मौका पाएकाले होला सायद उनका उपन्यासको पृष्ठभूमि प्रवास रहेको छ र प्रवासको चित्र राम्रोसँग झल्केको छ । यदि मैले माथिल्लो श्रेणीको चित्रण गर्न थाले भने त्यो मेरो अनाधिकार चेष्टा मात्र हुनेछ र हुनसक्छ असफल पनि हुनेछ भन्ने मान्यता राख्ने बाङ्देलले आफ्ना उपन्यासमा निम्न मध्यमवर्गीय श्रमजीवी पात्रलाई चयन गर्दै तिनीहरूले बाँचेको कठोर एवं कारुणिक जीवनलाई प्रस्तुत गरेका छन् । उनका उपन्यासमा पात्रहरू कतै आर्थिक अभावका कारण, कतै सामाजिक संरचनाका कारण र कतै सोझोपनका कारण ठूलो विपद् भोग्न बाध्य हुन्छन् र पाठकबाट प्रशस्त सहानुभूति र कारुणिकता प्राप्त गर्दछन् । उपन्यासमा व्यक्त घटनाको तारतम्यता कतै कृत्रिमता र अस्वाभाविकता पाइँदैन । बरू न्यूनमध्यमवर्गीय व्यक्तिले भोग्ने सामाजिक जीवनको यथार्थता र मध्यमवर्गीय सामाजिक जीवनको यथार्थता र मध्यमवर्गीय समाजका व्यक्तिका विवशता र बाध्यताको चित्र उनका उपन्यासमा पाइन्छ । बाङ्देल मूलतः सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् र मनोवैज्ञानिकता उनको प्रमुख प्रवृत्ति होइन तथापि पात्रका मानसिकताको सूक्ष्म रेखाङ्कनका दृष्टिले उनी सफल छन् । माइतघरकी र उसका मनमा उद्बुद्ध भाव एवं लंगडाको साथीको लंगडाका मानसिकतामा निगुढ रूपमा रहेका आन्तरिक चाहनाहरू चेतन अवस्थामा पूरा हुन नसकेर सपनाका

माध्यमबाट व्यक्त भएका कारण उनका उपन्यासमा फ्रायडको मानसिक स्तर र स्वप्न सिद्धान्तको सूक्ष्मतम झलक पाइन्छ भन्न सकिन्छ । यद्यपि मनोविज्ञानको कसीमा पात्रका यावत् क्रियाकलापको विश्लेषण गर्ने चाहना उनको होइन तथापि सामाजिक समस्याको निरीक्षण र सूक्ष्म दृष्टि दिने काम उनबाट भएको छ । यथार्थवाद मूलतः पश्चिमी साहित्यको देन हो । यसको सुरुवात १९ औं शताब्दीबाट भएको हो । आत्मगत वा मनोगत वैयक्तिक सत्यका अवधारणाका विपरीत इन्द्रिय प्रत्यक्षमा आधारित बुद्धिग्राह्य वस्तुगत सत्यको दर्शन हो यथार्थवाद । साहित्य र समालोचनाको क्षेत्रमा यथार्थवाद मुख्यतः स्वच्छन्दतावादी र आदर्शवादी धारणाको विपरीत एक अभियान देखापर्छ । वाङ्देलले आदर्शवादी धारणालाई प्रायः छाडेका भए पनि आदर्शवादले स्वीकार्ने प्रकृतिको भावुक चित्रण पक्षलाई आफ्ना उपन्यासमा छाड्न सकेका छैनन् । इन्द्रियजनित एवं बुद्धिग्राह्य वस्तुगत यथार्थलाई यथार्थवादले स्वीकारेझैंं बाङ्देल वस्तुचयन गर्दछन् तापनि त्यसको प्रस्तुतिमा कतै कतै प्रकृतिको वर्णनसँगै बहकिन पुग्छन् । प्रकृति वर्णनका माध्यमबाट भावी सम्भावनाको सूचना उनका उपन्यासमा पाइन्छ । पहिलो खतराको घण्टी प्रकृति जगत्मा बज्छ, प्रलयङ्कारी हाहाकारमा रूपमा अनि मात्र मानव जीवनमा दुर्घटना हुन्छ । यस प्रकारको रोमान्टिक भाव प्रस्तुतिले उपन्यासलाई विशुद्ध यथार्थवादी हुन केही बाधा दिएको भए पनि मूलतः सामाजिक जीवनका न्यून मध्यवृत्तबाट विषय चयन गर्नु, ती विषयलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्नु, भोगेका र भोग्नु सकिने कठोरतालाई देखाउनु आदिले उनका उपन्यास कारुणिक र यथार्थवादी बन्न पुगेका छन् । औपन्यासिक शिल्पका दृष्टिले बाङ्क्देललाई हेर्दा उनका कुनै पनि

उपन्यासमा वस्तु संगठनमा सफल देखिँदैन । केवल अन्वितिका दृष्टिले मात्र समग्रतामा सफल उपन्यासकारका रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् ।

प्रस्तुत उपन्यासको कथानक साह्रै क्षीण छ । दार्जिलिङको चोक बजारमा घस्रेर हिँड्ने लंगडाको दिनचर्या नै उपन्यासको केन्द्रीय कथा हो । ऊ शारीरिक दृष्टिले कुरूप छ । उसको कुरूपतालाई देखेर स्कुले केटाहरू उसलाई भुइँभालु भन्दै गिज्याउँछन् । ऊ अरू सबै कुरा सहन गर्न सक्छ, तर आफ्नो शारीरिक कुरूपताप्रतिको उपहास सहन गर्न सक्दैन र त्यसको प्रतिकारमा लौरी प्रहार गर्छ । तर उसको प्रतिकारबाट स्कुले केटाहरू त्रसित नभएर झन् उसको अगाडि आएर भालु हिँडेझैं ँ हिँडिदिँदा उसको मानसिकतामा ठूलो चोट पर्न पुग्छ । उपन्यासमा लंगडाका जीवनमा एउटा कुकुर आएको छ र कुकुर उसको जीवनको सबैभन्दा नजिकको साथी बनेको छ । व्यावहारिक रूपबाट कुकुर सुखदुःखको अनन्य मित्र बन्न पुगेको छ अथवा भनौं कुकुर मानवकै रूपमा देखापरेको छ । लंगडाको दुःखसुखलाई कुकुर बुझ्दछ र कुकुरका इच्छा चाहनालाई लंगडाले चिन्दछ । कहीं कतैबाट पाएको दुईचार पैसाले आफू खान्छ र कुकुरलाई समेत खुवाउँछ । यस्तै दुःखका दिनहरू काट्दै गएको लंगडालाई सहयोग र सद्भाव त परै जाओस्, उसले बिरामी हुँदा समेत सभ्य भनाउँदाहरूको अपहेलना र तिरष्कार सहनु पर्दछ । वैशाखीका भरमा घस्रेर हिँडी दशौं जनासँग दाँत डिच्याउँदै हात जोडी मागेको पैसासमेत एक दिन चोरी भइदिन्छ, भिखमङ्गाको पैसा चोरी भएपछि सिंगो मानव समाजप्रति उसको घृणा जागृत हुन्छ । उता उसको साथी कुकुर हराउँछ र एकैचोटि असह्य चोट उसमाथि थोपरिनु पुग्दछ । ऊ कुकुर कसैका घरमा बाँधिएको सपना देख्छ र उसलाई आफू छुटकारा दिन पुग्छ सपनामा । सभ्य, शिष्ट र भद्र भनाउँदाहरूमा गुम्दै गएको मानवीयताको चित्र उपन्यासमा प्रस्तुत

गरिएको छ । प्राकृतिक रूपले पीडित, मानवीयता गुमेका मानव समुदायबाट तिरष्कृत लंगडालाई त्यसमाथि अझ प्राकृतिक प्रकोप थोपरिन पुग्छ र उसको जीवन झन् कारुणिक बन्छ । हुरी, बतास र मुसलधारे पानीमा ओतसमेत पाउन सक्दैन, त्यसको साटो उल्टै चोरको संज्ञा पाएर गलहत्याइनु परेको कारुणिक घटनालाई उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । मरणासन्न अवस्थामा पुगेको लंगडाको जीवनको अन्तिम क्षणमा उसको मित्र आइपुग्छ र अशक्त, बेहोस तथा मृत्युको मुखमा पुगेको लंगडाको दुःखमा दुई थोपा आँसु खसाल्छ । लंगडो प्राणीका रूपमा केवल कुकुर बराबर मात्र देखापर्छ र उसले एकैदिन मात्र पनि मान्छेहरूबाट मानवीय व्यवहार नपाएर जीवन उत्सर्ग गर्छ । उसको मृत्युमा कसैको आँत रसाउँदैन, मात्र कुकुर उसका मृत्युका व्यथाले विह्वल भएर जतातते भौंतारिँदै व्याकुल बन्छ र मर्छ । मृत्युको करिब एकवर्षपछि कुकुर र लंगडाको हाड मसानघाटमा एकै ठाउँमा गाँसिएर रहेको आकस्मिकताको उल्लेखसँगै उपन्यास समाप्त हुन्छ । यसरी उपन्यासको कथानक आदिदेखि अन्तसम्म नै कारुणिक बन्दै अगाडि बढेर टेङ्गिएको छ । झिनो कथानकलाई औपन्यासिक शिल्पमा बुन्दै उपन्यास अगाडि बढाइएको छ । घटनाको तारतम्यले कथानकप्रतिको उत्सुकता बढ्ने स्थिति कतै छैन, कथा सँगसँगै जुन प्रकारको मर्म लुक्दै र देखिँदै गएको छ, त्यसैले पाठकलाई डो¥याउँदै लग्छ । उपन्यासकारिताभन्दा कलाकारिताले यस उपन्यासमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेको छ । सानो कथानक भएर पनि कलाकारले देखाचित्रलाई पेन्टिङ्ग गरेर कला तयार गरेझैं साह्रै निरसिलो, विनाप्रेमको, क्षीण कथानकमा आफ्नो औपन्यासिक कलाको सिंचन गरी पाठक मनलाई छुनसक्ने बनाइएको छ । मानवीय मर्म र पीडाले सिंगारिएर उपन्यास निकै मर्मान्त बन्न पुगेको छ । औपन्यासिक

शिल्पका दृष्टिले उपन्यासमा सामान्यतया मूल कथा र सहायक कथा हुन्छन् । एवं सहायक कथा मूल कथासँगै अन्वित भएर आएका हुन्छन् । हायक कथाले मूल कथासँग गरेको अन्वितिका आधारमा उपन्यासकारको औपन्यासिक शिल्प क्षमताको प्रदर्शन हुने गर्दछ । तर लंगडाको साथीमा कुनै सहायक कथा छैन र मूल कथा पनि साह्रै झिनो छ । कथानकको समष्टि प्रभावले मात्र पाठकलाई छुने गर्दछ र अन्य पक्षलाई उपन्यासको मर्मले बिर्साइदिन्छ । औपन्यासिक संरचनाको आरम्भ, मध्य र अन्त्यको जुन अन्विति हो त्यस दृष्टिबाट पनि लङ्गडाको साथी पर छ । उपन्यासकारले घटनाको विकासमा औपन्यासिक पद्धतिको अनुशरण नगरेको देखिन्छ । तसर्थ यस दृष्टिबाट उपन्यासको मूल्याङ्कन हुन सक्दैन । यसमा केवल लङ्गडाको दिनचर्या मात्र वर्णन भएकाले र एकै प्रकारको दुःखद जीवन उसले बिताएको हुनाले यसमा अन्विति होइन, समष्टि प्रभाव दिने काम भएको छ । यसरी उपन्यासको क्षीण कथावस्तु, पात्रगत अल्पता, औपन्यासिक शिल्पको अनुशरण नगरिएको भए तापनि समष्टि प्रभावका दृष्टिले उपन्यासले पात्रका जीवनका माध्यमबाट पाठकमा जुन प्रकारको कारुणिकता जन्माउन सकेको छ, त्यस दृष्टिले उपन्यासको कथानक धागोझैं मसिनो भएर तीव्र संवेदना दिन सफल छ । समग्रमा लंगडाको साथी (२००८) लैनसिंह बाङ्देलको रचना एवं प्रकाशनका दृष्टिले तेस्रो औपन्यासिक कृति हो । संरचनात्मक दृष्टिले हेर्दा विभिन्न नौ परिच्छेद र असी पृष्ठमा संरचित यस उपन्यासको आयतनले लघु उपन्यासको स्वरूप प्रस्तुत गर्दछ । कथानकका आयामका दृष्टिले पनि उपन्यास निकै सानो देखिन्छ । क्षीण विषयवस्तुलाई लिएर यसको रचना गरिएको छ । यसको विषय दार्जिलिङ बजारको तलमाथि घस्रेर हिँड्ने लंगडो र उसले भोगेको कारुणिक जीवन र उसका सहाराका रूपमा आएको

Notes

कुकुर एवं कुकुर र लंगडाका बीचको आत्मीयता हो । लंगडो मानिस पात्र हो, तर ऊ मान्छे भएर पनि मान्छेले मान्छेबाट पाउनु पर्ने सहयोग, सद्भावना र सहानुभूति उसले पाउन सकेको छैन र सायद उसको यस दुःखमा कुकुर मौन समर्थन बन्छ । ऊ पनि कुकुरका लागि आत्मीय साथीका रूपमा देखापर्छ । कुकुर हराउँदा ऊ आफ्नो कुटुम्ब हराएको महसुस गर्छ ।

बाङ्देलको अर्को उपन्यास 'माइतघर' मा नेपाली सामाजिक जीवनको यथार्थ र अव्यक्तताभित्र गुम्सिएको मनोवैज्ञानिक रूप उद्घाटन भएको छ। सानैदेखि छिमेकीका रूपमा हुर्केका हरि र सानीको दुःखान्त प्रेमकथा नै यस उपन्यासको सार हो। अत्यन्त रोमाञ्चपूर्ण बाल्यजीवन बिताइरहेका हरि र सानीलाई सानीको परिवार इलामतिर बसाइँ सरेपछि छुट्टिनुपर्छ। १३ वर्षपछि बाबु गुमाएर सानी र उसकी आमा रत्ना इलामबाट फर्की हरिका घरमा शरण लिनु पुग्छन्।यता हरिको सुबेदारको मृत्यु भइसकेको हुन्छ, जसले गर्दा सबै एकै ठाउँ बसेका हुन्छन्। जवान हरि र फक्रिएकी यौवना सानीका बीच बिस्तारै आकर्षण बढ्न थाल्छन् र ती दुईमा प्रेमको डोरी कसिन्छ। सामाजिक हेराईमा दाजु-बहिनी भएकाले उनीहरूको प्रेम अव्यक्त नै रहन्छ। त्यसै बेला आफूले नचाहँदा नचाहँदै सानीको विवाह हुन्छ। पतिको घर गए पनि सानीको मन हरिकै लागी तड्पिरहन्छ,जसले गर्दा विदीर्ण हृदय लिएर ऊ माइत आउँछे। उसको पोइले सौता ल्याउँछ भने सानीकी आमा रत्नाको पनि मृत्यु हुन्छ। सानी हरिको प्रेम पाउने आशामा बस्छे तर हरि सामाजिक लोकलाज सम्झेर उसलाई पत्निका रूपमा स्वीकार्न सक्तैन। घर पठाउन खोज्दा ऊ आत्माहत्या गर्न खोज्छे तर हिम्मत गर्न सक्तिन। अन्त्यमा हरि र उसकी आमाले सानीलाई घरमा पठाउन दबाब दिन थालेपछि उसको आत्माविश्वास सकिन्छ, जसले गर्दा उ कहिल्यै

माइतघर नफर्किने गरी घरबाट एक्लै निस्कन्छे। यही अनिश्चित र दु:खान्त क्षणमा उपन्यासको अन्त्य हुन्छ।

लीलबहादुर क्षेत्री (१९८९) आसाम गौहाटीमा जन्मेका चर्चित उपन्यासकार हुन। अर्थशास्त्रमा एम. ए. उत्तीर्ण गरेर गौहाटीमै प्राध्यापन पेसा अँगाली बसेका क्षेत्री नेपाली समाजको आर्थिक जटिलता, विकृतिपूर्ण सामाजिक संरचना, सामन्ती, समाज, उत्पीढन र शोषण मानवीय कमजोरी तथा प्रवासी जीवनको यथार्थ चित्रण गर्ने उपन्यासकार हुन्।

बसाइँ (२०१४) तीस परिच्छेदमा विभाजित उपन्यास हो। पूर्वी नेपालको सानो पहाडी गाउँमा दु:खसुख गर्दै बसेको धनबहादुर बस्नेतको कथा यसमा प्रस्तुत गरिएको छ। सुखको आशा गर्दै उ गोरू बन्दक राखेर भैँसी किन्छ घरबारी बन्धक राखेर अर्काको खेत कमाउँछ तर पनि उसको जीवनमा न्यानो घाम लाग्न पाउँदैन। उसको भँसी तुहन्छ, साहुले गोरू र भैँसी फुकाएर लैजान्छ र पानी लगाउने झगडामा साहूको छोराले बीउमा भाँसी छाडिदिन्छ। भैँसीलाई कुट्दा तीन दिन पछि त्यो मर्छ र धनेले रूपियाँ तिर्नुपर्ने हुन्छ। उता रिकुटे धनेकी बहिनी झुमाको सतीत्व लुटेर गर्भवती बनाइदिन्छ, जसले गर्दा उसले आत्महत्या गर्ने प्रयास गरेकी छे। त्यो भए तापनि भोटे कार्कीजस्तो आत्मीय प्रेम गर्ने आदर्श पुरूषले झुमालाई सहर्ष स्वीकार गर्दछ। धने भाकामा ऋण तिर्ण नसकी घरबार र थातथलो छोडेर अनिश्चित भविष्य हेर्दै मुग्लानतिर लाग्दछ। विवशताको यही कारूणिक कथा नै बसाइँको मूल लार हो। यसरी गाउँका शोषकहरूको अचाक्ली र नियतिको मार खप्न नसकी आफ्नो जन्मभूमि छोडेर भौँतारने धेजस्ता निमुखा र निरीह जनताको निरीक्षण गर्दै दु:खान्त बनेको बसाइँ अत्यन्त मार्मिक पनि छ। अन्यायको जाँतोमा पिँधिएका नेपालीहरूको छ, जो पाठको हृदयलाई छोएर गम्भीर प्रभाव पार्न सक्षम रहेको छ।

Notes

बसाइँ नेपाली गाउँले समाजको वास्तविकता हो। नेपालीहरू दुःखसुखले बेरिएर घटनाहरूको तुषारोले कठ्यांग्रिएका विपन्नताहरू; स्वाभाविक दुर्बलता र बिब्लेँटोले स्वीकार्न लगाएर विवशताहरू; कामको अभाव र आर्थिक बलहीनतले लथारेका विपतहरू ; स्वार्थ, धोखा र पछौटेपनको सामाजिक संस्कारले खेदेका विवशताहरू यसभित्र चियाउंछन्।

बसाइँमा मुख्य दुइवटा समस्या देख्न पाइन्छ- आर्थिक र सामाजिक। जन्मथलो नै परित्याग गरेर अज्ञात स्थानको लागि प्रस्थान गर्नुपर्ने धनेको बाध्तता उसको आर्थिक विपन्नताले सिर्जेको अप्रियजनक परिणति हो। जुन सामाजिक व्यवस्थामा धनेले जीवन-यापन गर्च, त्यहाँ यस किसिमको परिस्थिति परिरहन्छ। खास गरेर परम्परादेकि प्रचलित व्यवस्थाभित्र जस्तो सामाजिक ढाँचा छ, आर्थिक बनोट छ, त्यहाँ बस्ने-बाँच्नेहरू यस्ता दुर्भाग्यबाट उम्कन सक्तैनन्। बैदार बूढो वा नन्दे ढकालजस्तो साहू, ठूला-ठालूहरू त्यस व्यवस्थाका अभिन्न अंग हुन् उनीहरूमा यो परम्परा परिस्थिति जोगिएर अडिने र हुर्कने गर्छ। कसैको हलो-गोरू, खेतबारी , घर-घडेरी हजम गर्ने पहिलेदेखि नै पक्का गरेर छलछाम गर्नु नपरीकन पनि गाउँलेहरूको आर्थिक विवशताले स्वतः उनीहरूलाई यो मौको सुम्पने गर्छ। जस्तै धनेको हलो-गोरू बैदार बूढोको हातमा पर्नु र उसको घर-घडेरी नन्दे ढकालको हुनुमा बैदार र नन्देको अर्घेल्याइँ अथवो पूर्व योजना देखिँदैन। रातदिनको दुःखपिरलोबाट केही भए पनि छुटकारा मिल्लाकि भन्ने आशाले उपाय सोची गर्नु खोजेको उद्यमको विपरीत परिणामले पहिले धनेलाई लोभ्यायो र कबुलबमोजिम उसले आफ्नो गोरू गुमायो। कुतमा नन्देको खेत लिएर जोत्ने र गोरू किन्नसमेत पैंचो पाएर जीवन धान्ने नयाँ सपना देख्ने धनेको हतभाग्यले गर्दा उल्टो भैँसी मारेकोमा दोषी र ऋणी भई भएको घर-घडेरीसमेत

ऋणबापत बेचबिखन गर्नुपर्यो। मानिसलाई विवश तिल्याएर कंगाल बलाउने सामाजिक व्यवस्था सबभन्दा ठूलो दोषी हो। यसको संरक्षण बैदार बूढो वा नन्दे ढकालहरूबाट हुने हुँदा समाजको यस परिपाटीमा धनेजस्ता जाँगरिला मान्छेलाई छातीमा मुड्की हानेर देश परित्याग गर्न बाध्य हुनुपर्यो। यो बसाइँको आर्तिक पक्ष हो।

हाम्रा परम्परागत प्रचलनहरी, रीति-थिति, नियम आदि सामाजिक व्यवहारसित सम्बद्ध छन्। आर्थिक कारणबाट मानिसले शासना भोग्नुको साथ-साथै सामाजिक कुरीतिर भेदभावपूर्ण व्यवहारबाट पनि तिरस्कृत र शासित हुनुपरेको छ। दुवैको थिचाइ र विवेकहीन प्रचलन डरलाग्दो सामूहिक रोग हो- मानव यन्त्रणाको कारण। झुमा र कार्कीको गाउँ-परित्यागमा सामाजिक संकीर्णता अथवा प्रचलित नियम-व्यवस्थाहरूको अवरोधबाट भयाक्रान्त मानसिकता देखाइएको छ। रिकुटेबाट भएकी भारी जीउकी झुमालाई मोटे कार्कीले स्वीकार पनि के गाउँले समाजले यसलाई मान्यता देला? यो आशंका भय र सामाजिक बन्दनबाट फुत्काउनलाई दुवैले सीमाना काटे, घरगाउँ, जेथाजमीन छाडे। बसाइँमा देखाइएको य़ो विवशता उपन्यासको सामाजिक पक्ष हो। यसरी यस उपन्यासमा नेपालीहरूले वा धनेजस्ता निम्नवर्गका मान्छेले आर्थिक तथा सामाजिक कारणले आफ्नो जन्मथलो छाडेर जान बाध्य हुनु परेको स्तिथिलाई देखाइएको छ। काठमाडौंको निम्नमध्यमवर्गीय परिवारमा जन्मेका हृदयचन्द्रसिहं प्रधान (१९७२-२०१६) ले प्रवेशिका तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गरेको छन्। प्रधानले तत्कालीन नेपाल र नेपाली समाजको विकृत स्तिथिलाई व्यङग्यात्मक रूपमा स्थापितका गर्ने कला प्राप्त गरेका छन्। प्रधानले नेपाली समाजका सबै क्षेत्रा झाँगिएर बसेका रूढि र वर्गीय विसङ्गतिका पक्षहरूलाई शोषण, दमन र उत्पीडनलाई उपन्यासका

माध्यमबाट टिप्पणी गर्ने प्रयत्न गरेका छन्। उनको 'स्वास्नीमान्छे' (२०११) आलोचनात्मक यथार्थवादी उपन्यास हो। स्वास्नीमान्छेले नारीमाथि गरिने भेदभाव र भोगवादी प्रनृतिलाई हाँकदिँदै सङ्घर्षका लागि एकजुट हुने प्रेरणा दिएको छ।

उपत्याकाको सम्पन्न टानिने वर्घको पारिवारिक वृतबाट उठेको विषयवस्तुलाई यस उपन्यासले आफ्नो आधार बनाएको छ। परस्पर विरोधी विचार राख्ने एकै परिवारका दुई पात्रबाबु-छोरालाई केन्द्रीय वैचारिक पात्र बनाएर उपन्यासको धरोहर उठाएको छ। घरमा सुशील र व्यवहारिक गुणसम्पन्न शिष्टाचारिणी र नखरमाउली नयाँ स्वास्नी भित्र्याउने प्रमोदलाई मुख्य पात्र र खलनायक चरित्रका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। नारीको स्यम् सङ्गठित भएर आत्मर७का अधिकारहरू प्राप्त गर्न सक्ने वातावरण तयार हुन सकेको छैन। नारीले पुरूषहरूबाट आफूसुखी स्वतन्त्र रूपमा चुसेर फ्याँकिएका खोस्टाहरूमा परिणत भएर गुज्रनपरेको छ। प्रत्येक नारी पुरूषको उपेक्षाबाट वेश्या घो।त हुन बाध्य छे। तिनै वेश्यासँग रात बिताएर दिनमा सभासम्मेलनका म़ञ्चबाट नारी उद्धाहरण भाषण गर्ने पुरूषहरू मुलुकको शासन-सत्तामा आरूढ भइरहेका छन्। नि नारीहरूको मोलतोल र बेचबिखन गर्ने समाजको अबोध किशोरी र सती-साध्वी युवतीहरूको असारपसार गरेर ठाँटबाँटसँग बाँच्न पुग्ने पैसा आर्जन गर्नेहरू समाजसुधारको ठेक्का छन्। यस प्रकारको विकृतिबाट सर्वप्रथम नारीले मुक्ति पाउनुपर्छ भन्ने कुरा प्रतुत उपन्यासको मूल वस्तु बनेको छ। पुँजीवादी मान्छेका आदर्श, मूल्य र मान्यताका सम्पूर्ण आचरणहरू यस उपन्यासभित्र एकातिर सारा शक्ति र सङ्गठन समेटेर मोर्चाबद्ध भएका छन् र अर्कोतिर त्यस मोर्चाका विरूद्ध र स्वतन्त्र तवरको असन्तुष्टि र विद्रोह छ। यस उपन्यासको पात्र प्रमोदले सारसौंदी पतिव्रता पत्नीलाई सानोतिनो

निहुँमा निकालेर खेदिदिन्छ र नयाँ स्वास्नी भित्र्याउँछ। मोहनबहादुर मोतीमायालाई भरोसामा पारेर घरमा ल्याएपछि घरकी श्रीमतीलाई भगाएर नयाँ स्वास्नी बटुलेर रमाउने व्यक्ति देखिन्छ। सूरप्रसाद नयाँ नयाँ तरूणी विक्रीवितरण र सप्लाई गरेर आफ्नै जीवनका ऐसआरामका लागी आवश्यक पर्ने पैसा र सुविधा दलालीका भरमा जुटाउँछ। त्यस्ता पुरूषहरूलाई यस समाजमा स्वर्थपूर्तिको छुट पाउन सक्ने अभपूर्ण अवसर दिइनु हुँदैन भन्ने कुरा पीडितवर्गमा जागिसकेको छ भन्ने कुरा ती तीनवटै पुरूषहरूले नैतिक र भौतिक दण्ड पाउनुबाट उपन्यासमा पुष्टि हुन्छ। नारीहरू नै पनि यस समाजका दलाली चरित्रमा सामेल छन् भन्ने कुरा कमलाबाट अर्काको घरमा भएकी सौतालाई लगारेर परपुरूषको घरमा भित्रिन आउने र आफ्नै वर्घको विद्वेषमा उभिने काम भएको छ। त्यस्तै अञ्जनाकुमारीले महिला वर्गको दलाल र संहारक सूरप्रसादको षड्यन्त्रकारी कामको सहायक भएर कुकर्ममा मद्दत गरेको र नारीको बिक्री हुने काम सहायक बनेको छ। समाजमा खराब कामगर्न निम्नवर्गले हिम्मत गर्दैन। त्यस्तो खराब कामको वातावरण रच्ने नै समाजको उच्च वर्ग हो। त्यस्ता ठूलाठूला अपराधका षड्यन्त्र रच्ने काम उच्चवर्गको षड्यन्त्रबाट मात्र सम्भव हुन्छ।यस्ता अवैध काममा फसाएर सिधासिधा पुरूष,महिलालाई बर्बाद् गर्नु समाजका अधिकांश संरचनालाई दूषित बनाउनु हो। यस्तो खराब काम गरेर समादलाई प्रदूषित बनाउने पक्षलाई समूल उच्छेद गर्नु पर्छ भन्ने भावना यस उपन्यासको मूल आशय रहेको छ।

नेपाली उपन्यास साहित्यमा स्वच्छन्दतावाद र यथार्थवाद दुवै पाश्चात्य साहित्यबाट प्रवेश गरेको हुन्। नेपाली उपन्यासको इतिहासमा सॉजनाको सङ्ख्यात्मक परिमानलाई हेर्दा स्वच्छन्दतावादी फाँट निके उर्वर देखिन आएको छ। य्वच्छन्द कल्पना र विचरणशील परम्पराका दृष्टिले यो फाँट

निकै मौलाएको देखिन्छ। यस्तै मानसिकताको उमङ्ग र कल्पनाको तरङ्ग प्रदर्शन गर्ने यस फाँटका उपन्यासकारहरूले स्वच्छन्दतावादी धारालाई आफ्नो उर्जा प्रदर्शन गर्ने स्थल बनाएको छन्। यथार्थताबाट विचलित हुने र पलायित हुने मानसिकतोको छाँया यस फाँटको उपन्यासमा प्राप्त गर्न सकिन्छ। समष्टिमा यिनै प्राप्तिहरू प्रस्तुत प्रवत्तिका उपन्यासदरूमा प्राप्त गर्न सकिन्छ।

नेपाली उपन्यास साहित्यमा स्वच्छन्दतावाद र यथार्थवाद दुवै पाश्चात्य साहित्यबाट प्रवेश गरेको हुन्। नेपाली उपन्यासको इतिहासमा सॉजनाको सङ्ख्यात्मक परिमानलाई हेर्दा स्वच्छन्दतावादी फाँट निके उर्वर देखिन आएको छ। य्वच्छन्द कल्पना र विचरणशील परम्पराका दृष्टिले यो फाँट निकै मौलाएको देखिन्छ। यस्तै मानसिकताको उमङ्ग र कल्पनाको तरङ्ग प्रदर्शन गर्ने यस फाँटका उपन्यासकारहरूले स्वच्छन्दतावादी धारालाई आफ्नो उर्जा प्रदर्शन गर्ने स्थल बनाएको छन्। यथार्थताबाट विचलित हुने र पलायित हुने मानसिकतोको छाँया यस फाँटको उपन्यासमा प्राप्त गर्न सकिन्छ। समष्टिमा यिनै प्राप्तिहरू प्रस्तुत प्रवत्तिका उपन्यासदरूमा प्राप्त गर्न सकिन्छ।

त्यसरी नै यथार्थवादी साहित्यको चर्चा गर्दा यो रोमान्टिकवाद र आदर्शवादविरोधी साहित्यिक कलागत मान्यता हो। यसअनुसार साहित्यकलाको उद्देश्य जीवन र जगतको चित्रण पूर्णरूपमा वस्तुपरक इमानदारीय साथ गर्नु हो, विषयवस्तु वास्तविक रूपमा जेजस्ता छन् त्यो देखाउनु हो। यसका धेरै प्रकारहरू देख्न परेका छन्। नेपाली उपन्यास साहित्यमा यो वाद धेरै चलेको छ। यथार्थ स्वयम् कुनै यथार्थ मानिने विचार वा दर्शणसित प्रतिबद्ध छ। तिनीहरूबाट प्रभावित अथवा निर्देशित हुने परिभाषा किंवा दृश्टिकोणहरूले यसका अनेक रूप अथवा वादहरू

सृजना गरेका छन्। यथार्थको विभिन्न विभाजन गरेर नेपाली उपन्यासको निरीक्षण-विश्लेषण गर्नु एनुचित नहोला, वर्तमान समयमा धेरैजसो रचनाहरूमा यथार्थवादकै प्रभुत्व रहेको पाइन्छ ।

4.4 उपसंहार

विश्वसाहित्यको प्रारम्भ पनि सम्भवत: कथाबाट नै सुरू भयो अनि त्यो महाकाव्यका युगदेखि आजसम्मको सम्पूर्ण साहित्यको मेरुदंड भएर आएको पाइन्छ । तरै पनि उपन्यासलाई आधुनिक युगको देन भन्नु अधिक न्यायसङ्गत हुन्छ। उपन्यासको उद्भव अनि विकास वैज्ञानिक उन्नतिको के साथ भएको थाहा लाग्छ। एकातिर जहाँ विज्ञानले व्यक्ति तथा समाजलाई सामन्य धरातलबाट हेर्ने, बुझ्ने तथा चित्रण गर्ने प्रेरणा दियो भने त्यही अर्कोतिर उसने मानव जीवनका समसयाहरूका प्रति एउटा नयाँ दृष्टिकोणको पनि संकेत गरेको बुझिन्छ ।

सामाजिक जीवनको विशद व्याख्या प्रस्तुत गर्नुको साथ साथै आधुनिक उपन्यासले वैयक्तिक चरित्रको सूक्ष्म अध्ययनलाई पनि सुविधा प्रदान गर्दछ । वास्तवमा उपन्यासको उत्पत्तिको कथा यूरोपीय पुनरुत्थान (रेनैसाँ) के फलस्वरूप अर्जित व्यक्ति स्वातंत्रयको साथ जुडेका पाइन्छ ।

अंग्रेजी साहित्यको विशिष्ट उपन्यासकार हेनरी फ़ील्डिंगले आफ्नो रचनाहरूलाई गद्यमा लेखिएको व्यंग्यात्मक महाकाव्यको संज्ञा दिएका पाइन्छ । उनले उपन्यासलाई इतिहाससित तुलना गर्दै उपन्यासलाई अपेक्षाकृत अधिक महत्वपूर्ण भनेका थाहा लाग्छ।

हिन्दी साहित्यमा स्वच्छन्दतावादको प्रभाव बीसऔं शताब्दीको दोस्रो दशकदेखि छायावादी कविताको रूपमा चली आएको पाइन्छ । हिंदी आलोचनाको पारिभाषिक शब्दावलीको रचनाकार डॉ॰ अमरनाथ के अनुसार हिन्दी साहित्यमा स्वच्छन्दतावादको चर्चा सबै भन्दा पहिला रामचंद्र शुक्लको विख्यात ग्रंथ 'हिंदी साहित्य का इतिहास' मा पाइन्छ । यसरी नै अमरनाथको विचार अनुसार छायावाद अनि स्वच्छंदतावाद माझ एक गहिरो साम्य रहेको पाइन्छ । दुवैभित्र प्रकृतिप्रेम-, मानवीय दृष्टिकोण, आत्माभिव्यंजना, रहस्यभावना, वैयक्तिक प्रेमाभिव्यक्ति, प्राचीन संस्कृतिप्रति व्यामोह, प्रतीकयोजना-, निराशा, पलायन, अहमको उदात्तीकरण आदि पक्षहरूको दर्शन पाइन्छ । यसरी नै **यथार्थवाद** (realism) **को** तात्पर्य त्यो विचारधारा सित हुन्छ जुन वस्तु एवं भौतिक जगतलाई सत्य मान्दछ, एवम् जसलाई हामी ज्ञानेन्द्रिद्वार प्रत्यक्ष अनुभव गर्दछौं । पशु, पक्षी, मानव, जल थल, आकाश इत्यादि सभी वस्तुहरूका हामी प्रत्यक्षीकरण गर्न सक्छौं, यसैले यी सबै सत्य हुन्, वास्तविक हुन् । यथार्थवादले, जस्तो यो संसार छ ठीक त्यस्तै नै सामान्यतः त्यसलाई स्वीकार गर्दछ । यथार्थवाद यद्यपि आदर्शवाद को विपरीत विचारधारा हो तर यसले अधिक मात्रामा प्रकृतिवाद एवं प्रयोजनवादको विशेषतासित साम्य राख्दछ । यसरी हिन्दी तथा बङ्गला साहित्यबाटै प्रभावित बनेर पछि नेपाली उपन्यास लेखन क्षेत्रमा पनि पुराना मूल्य र मान्यताहरूलाई त्याग्दै नयाँ प्रविधि अप्नाउँदै स्वच्छन्दवादी र यथार्थवादी उपन्यास लेखनको परम्परा चलेको जान्न पाइन्छ ।

4.5 सार

● अर्नेस्ट ए. बेकरले उपन्यास को परिभाषा दिदैं के भनेका छन् पाइन्छ भने उपन्यास भनेको गद्यबद्ध कथानको माध्यमद्वारा जीवन तथा समाजको व्याख्याको सर्वोत्तम साधन हुने एक साहित्यिक विधा विशेष हो ।

● विश्वसाहित्यको प्रारम्भ पनि सम्भवतः कथाबाट नै सुरू भयो अनि त्यो महाकाव्यका युगदेखि आजसम्मको सम्पूर्ण साहित्यको मेरुदंड भएर आएको पाइन्छ । तरै पनि उपन्यासलाई आधुनिक युगको देन भन्नु अधिक न्यायसङ्गत हुन्छ।

● यसरी यथार्थ प्रतिको झुकावको एउटा अर्को परिणाम यो पनि हुन गयो कि कथा साहित्यको अपौरुषेय तथा अलौकिक तत्व, जो प्राचीन महाकाव्यहरूका विशिष्ट अंग थिए, पूर्णतया हराएर गए।

● आधुनिक उपन्यासलाई सामाजिक चेतनाको क्रमिक विकासको कलात्मक अभिव्यक्ति हो भनेर बुझिन्छ ।

● सामाजिक जीवनको विशद व्याख्या प्रस्तुत गर्नुको साथ साथै आधुनिक उपन्यासले वैयक्तिक चरित्रको सूक्ष्म अध्ययनलाई पनि सुविधा प्रदान गर्दछ ।

● यथार्थोन्मुख प्रवृत्तिहरूले मानव चरित्रको अध्ययनको लागि पनि एउटा अलग्गै नयाँ दृष्टिकोण दियो ।

● यसप्रकार उपन्यासमा नै सर्वप्रथम मानव चरित्रको यथार्थ, विशद एवं गहन अध्ययनको संभावना देख्न पाइयो ।

● अंग्रेजी साहित्यको विशिष्ट उपन्यासकार हेनरी फ़ील्डिंगले आफ्नो रचनाहरूलाई गद्यमा लेखिएको व्यंग्यात्मक महाकाव्यको संज्ञा दिएका पाइन्छ ।

● उपन्यासकारहरूको निम्ति कथा साधन मात्र हुन्छ, माध्यम होइन ।

● जसमा स्वच्छन्दतावाद र यथार्थवादको सिद्धान्तभित्र उपन्यास विधालाई ढालेर लेखिएका नयाँ नयाँ औपन्यासिक कृतिहरू पहिले पहिले पाश्चात्य जगततिरबाट हुँदै भारतीय मूलका हिन्दी, बङ्गला अनि नेपाली साहित्य समाजमा भित्रिएका थाहा पाइन्छ ।

● कोरा नीतिनियम र आदर्शका पर्खालहरू ढाल्दै फ्रान्स र बेलाइतमा उन्नाइसौं शताब्दीमा चलेको आन्दोसनको नाम हो स्वच्छन्दतावाद हो।

● 'रोमान्टिक' शब्दको प्रामाणिक प्रयोगचाँहि 'रोमाञ्चकारी' र 'काल्पानिक' भन्ने अर्थमा प्रथमतः सन् १६५४ तिर इङ्गल्याण्डमा भएको भेटिन्छ भने यो शब्द फ्रान्समा सन् १६७५ देखिनै प्रयुक्त भएको देखा पर्छ।

● नेपाली उपन्यासको साहित्यमा स्वच्छन्दतावादको अभ्युत्थान वि.सं १९९३ सालको भ्रमर उपन्यासबाट भएको हो ।

● 'यथार्थवाद' यथार्थ र वाद दुई शब्दका योगबाट बनेको संस्कृत तत्सम शब्द हो। स.स शब्दको शाब्दिक व्युत्पति हुन्छ- 'अर्थम् अनतिक्रम्य यथा स्यात तथा वदमन् यथार्थवादः ।' यस व्युत्पतिअनुसार 'यथार्थवाद' शब्दको शाब्दिक अर्थ हुन्छ- यथार्थ जस्तो छ ठीक त्यस्तै भन्नु ।

● यथार्थवाद अंग्रेजी 'रियलजम' को नेपाली रूपान्तर हो। ल्याटिनको 'रेस्' धातुबाट व्युत्पन्न 'रियल' शब्द 'इजा' प्रत्यय गाँसिएर 'रियलिज्म' शब्दको निर्माण भएको हो।

● साहित्यिक आन्दोलनका रूपमा यथार्थवादको प्रवर्तन र विकास उन्नाईसौं शताब्दिको उत्तरार्धमा भएको पाइए पनि यसको उल्लेख प्लेटोदेखि नै भएको पाइन्छ।

- नेपाली साहित्यमा यथार्थवादी धाराको प्रथम उन्मेष उपन्यास रूद्रराज पाण्डेको ‘रूपमती’ (१९९१) मा र कथा गुरूप्रसाद मैनालीको ‘नासो’ (१९९२),बाट भएको मनिन्छ।

- विशुद्ध यथार्थवादी उपन्यास भनेर लैनसिंह बाङ्देलको ‘मुलुक बाहिर’ (२००४)ले स्थान पाएको छ ।

4.6 अनुशीलनी

(क) साहित्यमा उपन्यास विधाको परिचयबारे सम्यक विवेचना गर्नुहोस् ।

(ख) स्वच्छन्दतावाद सैद्धान्तिक परिचय व्याख्या प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

(ग) स्वच्छन्दतावादको स्वरूपगत विशेषताबारे उल्लेख गर्नुहोस् ।

(घ) यथार्थवादको सैद्धान्तिक परिचयबारे विवेचना गर्नुहोस् ।

(ङ) यथार्थवादको स्वरूपगत विशेषतामाथि प्रकाश पार्नुहोस् ।

(च) प्रमुख स्वच्छन्दवादी र यथार्थवादी नेपाली उपन्यासबारे व्याख्या प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

4.7 अतिरिक्त अध्ययन

१. कृष्णहरि बराल **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**

२. राजेन्द्र सुवेदी **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति –**

३. नेत्र एटम **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**

४. रवीन्द्रकुमार जैन **उपन्याससिद्धान्त र संरचना-**

५. डा. केशवप्रसाद उपाध्याय **साहित्य – प्रकाश**

६. प्रा. डा. मोहनहिमांशु थापा **साहित्य परिचय**

4.8 मूल्यवृद्धका निम्ति उत्तर

नोटः तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् –

१. स्वच्छन्दतावादको सैद्धान्तिक परिचय ।

....

....

....

(प्रश्न १ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ४.३ को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. स्वच्छन्दतावादको स्वरूपगत विशेषता ।

....

....

....

(प्रश्न २ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ४.३.१ को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. यथार्थवादको सैद्धान्तिक परिचय ।

....

....

....

(प्रश्न ३ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ४.५ को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

४. यथार्थवादको स्वरूपगत विशेषता ।

....

....

....

(प्रश्न ४ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ४.५.१ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

५. स्वच्छन्दतावादी नेपाली उपन्यासहरूको विवेचना ।

....

....

....

(प्रश्न ५ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ४.४.५ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

६. यथार्थवादी नेपाली उपन्यासहरूको विवेचना ।

....

....

....

(प्रश्न ६ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ४.३.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 5 नेपाली उपन्यासमा मनोविश्लेषणवादी धारा र मिथकीय प्रयोग ।

5.0 उद्देश्य

5.1 परिचय

5.2 मनोविश्लेषणवादको परिचय

5.2.1 मनोविश्लेषणवादको परिचय

5.2.2 मनोविश्लेषणवादको पृष्ठभूमि र थालनी

5.2.3 मनोविश्लेषणवादका विशेषताहरू

5.3 मनोविश्लेषणवादी नेपाली उपन्यासहरू

5.3.1 केही प्रमुख मनोविश्लेषणवादी नेपाली उपन्यासको विवेचना

5.4 मिथकीय धारा

5.4.1 मिथकको अर्थ -

5.4.2 मिथकको अभिप्राय

5.4.3 मिथकको उत्पति

5.4.4 मिथकीय धारा

5.4.5 मिथकका विशेषताहरू

5.6 मिथकीय नेपाली उपन्यास

5.6.1 केही मिथकीय नेपाली उपन्यासहरूको विवेचना

5.7 उपसंहार

5.8 सार

5.9 अनुशीलनी

5.10 अतिरिक्त अध्ययन

5.11 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

5.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- प्रवृत्तिबारे सामान्य चर्चा
- मनोविश्लेषणवादको सैद्धान्तिक चर्चा
- मनोविश्लेषणवादको पृष्ठभूमि र थालनी
- फ्रायडको मनोविश्लेषणवादको परिचर्चा
- मिथकीय धारा, मिथकको उत्पत्ति, मिथकको विशेषताहरू
- मिथकीय नेपाली उपन्यासहरूको विवेचना

5.1 परिचय

नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा प्रयुक्त हुँदै आएका मनोविश्लेषणवाद र मिथ- को सैद्धान्तिक तथा त्यसको स्वरूपगत विशेषताको चर्चा गर्नपूर्व साहित्यिक विधाहरूमा परिलक्षित हुँदै आएका प्रवृतिहरूमा सामाजिक यथार्थवाद, अतियथार्थवाद, स्वच्छन्दतावाद वा छायावाद, प्रतिकवाद, रहस्यवाद, विसङ्गतीवाद, नारीवाद, विम्बवाद, आञ्चलिकतावाद, प्रगतीवाद, समाजशास्त्रीयवाद, तथा औपनिवेशिकतावाद आदि जान्न पाइन्छ । अतः उपन्यासलेखनमा प्रयुक्त हुने विभिन्न प्रकारका प्रवृत्तिहरूका आ – आफ्नै प्रकारका स्वरूपगत विशेषताहरू विद्वानहरूद्वारा इङ्गित गरेका पाइन्छ । *विभिन्न शब्दकोशहरू अनुसार 'प्रवृत्ति'* भन्नाले मनको झुकाव, आरंभ, प्रवाह, बहाव, आचार–व्यवहार, अध्यवसाय, इंद्रिय आदि विषयहरूमा अग्रसर रहनु तथा सांसारिक आसक्ति भन्ने बुझिन्छ । यसरी नै निरंतर

अघि बढ्दै जाने क्रिया या भाव, कुनै काम, विषय या बात तथा कुनै विशिष्ट दिशामा प्रवृत्त हुने प्रक्रिया या भाव, मनको स्थिति जहाँ त्यो यस्तो काम या बात तिर अग्रसर हुन्छ जो त्यसलाई प्रिय तथा रुचिकर हुन्छ, व्यक्ति वा वस्तुमा सदैव प्रायः एउटै बनी रहने मूल या मुख्य गुण, कतै र कुनै क्षेत्रतिर प्रवृत्त हुने क्रिया या भाव नै प्रवृत्ति हो । वीगतका दिनहरूमा विविध मोढ र सङ्घर्षहरू झेल्दै नेपाली उपनयास लेखनपरम्पराले आजको समयमा धेरै उन्नति र प्रगति गरेर ल्याएको थाहा लाग्छ । अतः नेपाली उपन्यास लेखन परम्पराले जादु- टुना, तिलस्मी, ऐयारीदेखि आदर्शवाद, यथार्थवाद, स्वच्छन्दतावाद, मनोविश्लेषणवाद, नारीवाद इत्यादि हुँदै समकालीन प्रवृत्तिको आधारहरू समेत पक्रेर आजको दिनमा एउटा निकै ठुलो फडको मारीसकेको पाइन्छ । जसको परिणाममा नेपाली उपन्यास लेखनको परिपाटीले आज आफ्ना वरिपरीका साहित्य लेखन बाहेकपनि विश्व साहित्यकै दाँजोमा आफूलाई सक्षम र स्थापित तुल्याउनमा सफल भएको मान्न सकिन्छ ।

5.2 मनोविश्लेषणवादको परिचय

5.2.1 मनोविश्लेषणवादको परिचय

मनोविज्ञान शब्द अङ्ग्रेजी 'साइकोलजी'को नेपाली रूपान्तर हो। अङ्ग्रेजी 'साइको' (मनको / मनसम्बन्धी) र 'लजी' (शास्त्र / विज्ञान) बाट साइकोलजी शब्द बनेको हो। मनको वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने शास्त्र 'साइकोलजी' अन्तर्गत विकसित विशिष्ट रूपलाई अङ्ग्रेजीमा 'साइकोअनालाइसिस' र नेपालीमा 'मनोवश्लेषण' भनिन्छ । यही

'मनोविश्लेषण' शब्दमा 'वाद' गाँसिदा 'मनोविश्लेषणवाद' हुन्छ । मान्छेका अन्तर्मनका अपरिभाष्य र अदृश्य अनेकतम पत्रहरु, कोण र तहहरुमा सुषुप्त अवस्थामा रहेका अतृप्त र संयोगजन्य उत्सुकताका अभीप्साहरुको प्रस्तुति गर्ने काम यसमा हुन्छ । मान्छेका मनस्तलका इच्छा र बुभुक्षाहरु पूर्ति हुन नसक्नाका कारणले खण्डित रहेका अवस्थामा जन्मने तिनको परिपूरणको याचना प्रकट गर्ने क्रममा सहायक तत्त्व बन्न अभिव्यक्त हुने प्रक्रियाहरुको कारण र परिणाम सहितको पहिचान गर्ने क्रममा यस विज्ञानले आफूलाइ वस्तुका रूपमा स्थापित गरेको छ । मान्छेका बाह्य क्रियाकलाप, बाह्य आचरणजस्ता पक्षमा व्यक्त हुने प्रतिक्रियाहरु अनेतम विसङ्गत र मानसिक दुर्बल अथवा अति आकर्षणका कारणले जन्माउने प्रत्युत्पादनहरु मान्छे स्वयंकै अन्तर्मनका प्रेरणाबाट निर्देशित हुन्छन् भन्ने कुरा आज यस वादका अध्ययनमा जुटेका अध्येताका प्रयत्नबाट पुष्टि हुन आएको छ । मनोविश्लेषण शब्दको प्रयोग विभिन्न अर्थमा गरिएको पाइए तापनि यसका निम्नलिखित तीनवटा अर्थहरु प्रमुख मानिन्छन् –

१. मानवीय व्यवहार तथा व्यक्तिको निर्धारण गर्ने मनलाई विशेष महत्त्व दिने मनोवैज्ञानिक सम्प्रदाय ।

२. मानिसका अचेतन मानसिक क्रियाकलापको अनुसन्धान गर्ने मनोवैज्ञानिक प्रविधि ।

३. मानसिक विकृतिको व्याख्या र प्रचार गर्ने मनचिकित्सा पद्धति ।

मनोविश्लेषणले मानिसका मन तथा व्यक्तित्वको सैद्धान्तिक अध्ययन गर्ने हुँदा यसलाई 'मनोवश्लेषणात्मक सिद्धान्त ' भने फ्रायडले प्रवर्तन गरेको हुँदा यसलाई 'फ्रायडवाद' पनि भनिन्छ । यसको गहिरो प्रभाव कला, साहित्य, समालोचना र अन्य विविध क्षेत्रमा समेत परेको छ । साहित्यको

सम्बन्ध मानव मनसँग रहेको हुँदा साहित्य र मानव मनका बीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको छ । साहित्यमा चित्रित विभिन्न चरित्र वा पात्रको निर्माण कुनै न कुनै मनोविज्ञानमा आधारित गरिएको हुन्छ । प्राचीन कालदेखि नै साहित्यकारले जानी वा नजानी प्रयोग आफ्ना साहित्यमा गर्दै आएका छन् । मानव मनका मातृरति (Oedipus) र पितृरति (Electra) जस्ता मनोवृत्ति एवम् प्रवृत्तिहरुको चित्रण साहित्यमा प्राचीन कालदेखि निरन्तर हुँदै आएको देखिए तापनि यसको सचेत र सैद्धान्तिक प्रयोग आधुनिक युगमा मनोविज्ञानको प्रवर्तनपछि हुन थालेको हो । मनोविज्ञानपरक समालोचना मनोविश्लेषणमा आधारित छ । बीसौं शताब्दीका सुप्रसिद्ध मनोविज्ञानी सिग्मन्ड फ्रायड (१८५६-१९३९) ले मनोविज्ञान सम्बन्धि आफ्ना चिन्तन एवम् सिद्धान्तलाई मनोवश्लेषण नामकरण गरेर यसको शुभारम्भ गरेका हुन् ।

5.2.2 मनोविश्लेषणवादको पृष्ठभूमि र थालनी

सिग्मन्ड फ्रायडद्वारा प्रवर्तित मनोविश्लेषणको स्थापना १९२०को दसकमा भएको हो, तर यसको पृष्ठभूमिको रुपमा प्लेटो, एरिस्टोटल आदिका काव्य सिद्धान्तको उल्लेख पनि पाइन्छ । प्लेटोले साहित्यिक कृतिको मनोवैज्ञानिक विवरण दिनाका साथै सर्जकको विक्षेप र कार्यलाई यही विक्षिप्त अवस्थाको सिर्जना मानी मानसिकताको चर्चा गरेका छन् । उनकै शिष्य एरिस्टोटलले त्रासदी सिद्धान्त अन्तर्गत भय र करुणाको संवेगले विरेचन हुन्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरि कृतिमा मनोवैज्ञानिक प्रयोगतर्फ सङ्केत गरेका छन् । ग्रिसेली दार्शनिकहरुबाट प्रारम्भ भएको मनोवैज्ञानिक चिन्तनको परम्परालाई युरोपेली पुनर्जागरण कालपछि सत्रौं शताब्दीतिर रेने डेकार्ट, स्पिनोजा, जोन लक आदिले मनोविज्ञानको विकासमा गहकिलो

योगदान दिएका छन् । १९ औं शताब्दीमा जर्मनीका जोहान फ्रेडरिक हर्बर्ट, फ्रान्ज जोसेफ, गुस्ताफ थियोडर फेक्नर, हेल्म होज आदिले मनोविज्ञानलाई बढाएर लगे । त्यसरी नै फ्रान्समा बिरान, अगस्त कोम्ते, फिलिप पिनेल, बेलायतमा जेम्स मिल, टमस ब्राउन, हर्वर्ट स्पेन्सर आदि देखा परे । यश शताब्दीमा साहचर्य सिद्धान्त, विकासवादी सिद्धान्त र सम्मोहन विधिले फस्टाउने अवसर पाएको देखिन्छ ।

आधुनिक मनोविज्ञानका क्षेत्रमा सन् १९१२ मा जर्मनीमा गेस्टाल्ट सम्प्रदायको उदय भएको हो । यसका प्रवर्तक एरेनफेल्स, प्रमुख प्रतिपादक एम.वर्टहाइमर हुन भने यसका समर्थक र व्याख्याताहरु डब्लू.केलर तथा के.काफ्का हुन् । यो साहचर्य मनोविज्ञानका विपरीत समग्रतावादी सिद्धान्त हो । यसै पृष्ठभूमिमा सिग्मन्ड फ्रायड मनोविज्ञानका क्षेत्रमा क्रान्ति गर्दै मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तका साथ देखापरेका हुन् ।

फ्रायडको मनोविश्लेषणवाद

मनोविश्लेषणका प्रवर्तक सिग्मन्ड फ्रायड हुन् । उनले मनोविश्लेषण सिद्धान्तको प्रतिपादन केही समकालीन जेठा चिकित्सकहरुबाट प्रेरित भएर गरेका हुन् । उनी फ्रान्सेली स्नायु विशेषज्ञ जिन सार्को, जोसेफ ब्रअर, नान्सी सम्प्रदायका सम्मोहन विशेषज्ञ एच्. एम्. बर्नहाइमको चिकित्सा पद्धतिबाट प्रभावित भई यिनीहरूसँगै सहकार्य गर्दै मनोविश्लेषणात्मक उपचार पद्धतिलाई नै अँगाल्न पुग्छन् । उनको सिद्धान्त तथा पद्धति अत्यन्त प्रभावशाली भई त्यसले कला र चिन्तनका सबैजसो क्षेत्रलाई प्रभावित तुल्याएको देखिन्छ । उनले ब्रुअरसँग मिलेर सम्मोहन (Hipnosis) तथा उन्माद (Hysteria) रोगको चिकित्सा विवरणसम्बन्धी लेखहरु प्रकाशित गरे । फ्रायडले मनरोगीहरुको अचेतन

मनका प्रक्रियाहरुको प्रकाश पार्ने क्रममा सपना र व्यक्तिका दैनिक जीवनमा हुने गल्तीहरुको अध्ययन र विश्लेषण गरे । उनले आफ्नो अध्ययनबाट कला, धर्म, साहित्य आदि कुराहरु मानवका दमित इच्छाहरुका परिष्कृत रूप हुन् भन्ने मान्यता अघि सारे । उनीपछि अल्फ्रेड एडलर र कार्ल जी.जुङ्गले समेत अन्य सिद्धान्तहरु प्रतिपादन गरि मनोविश्लेषणका आधारलाई अगाडि बढाउने र फराकिलो पार्ने काम गरेका हुन् । फ्रायडको मनोविश्लेषणको आधारलाई निम्नलिखित शीर्षकमा बाडेर हेर्न सकिन्छ :

- **कामवृत्ति (Libido) -** फ्रायडका अनुसार मान्छेका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरु कामवृत्तिकै प्रेरणाबाट सञ्चालित हुन्छन् । बालककालबाटै मान्छेमा रहँदै आएको कामवृत्ति कहिले 'स्वरति' (Narcissism) र कहिले 'पररति' (Heterosex) का रूपमा देखा पर्न थाल्दछ । आफूलाई हेरेर आफैं तृप्त हुनु 'स्वरति' वा ' आत्मरति' हो । 'स्वरति'लाई बुझाउने Narcissism शब्द फ्रायडले ग्रिसको एउटा पौराणिक कथाको पात्र नर्सिससका आधारमा रोजेका हुन, जो पोखरीमा पानी खान जाँदा आफ्नो सौन्दर्य हेर्दाहेर्दै खानै बिर्सेर भोक र प्यासका कारण मरेको थियो । यस्तो व्यक्ति आफ्नो गुण र सौन्दर्यमा मक्ख भई वास्तविकताबाट टाढा रहन्छ । 'पररति' चाहिँ विषमलिङ्गीप्रति काम भावना जाग्नु हो । बालकले आमाको दूध चुस्ता, अौलो चुस्ता यही कामवृत्तिले काम गरिरहेको हुन्छ । साहित्यिक सिर्जना पनि यसैकै प्रतीकात्मक उदात्तीकरण हो किनभने स्रष्टाको कामवृत्ति सिर्जनाबाट तृप्त हुन्छ भन्ने फ्रायडेली मान्यता छ ।
- **मूल प्रवृत्तिहरु (Instincts) -** मानिसका मनमा जीवनका सबै प्रकारका प्रवृत्तिहरुका जनक वा आधार भएर मूल प्रवृत्तिहरु रहेका हुन्छन् । यस्ता प्रवृत्ति मानिसले वंशानुगत रूपबाटै पाएका हुन्छन् । मूल प्रवृत्तिहरू

जीवनोन्मुख प्रवृत्ति र मरणोन्मुख प्रवृत्ति गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । जीवनोन्मुख प्रवृत्तिले विनाशात्मक प्रेरणा दिन्छ । मानिसमा यी दुवै प्रवृत्ति रहने हुनाले ऊ प्रेम र घृणाबाट उम्कन सक्तैन । यसैकारण मानिसमा अर्कालाई दुःख दिएर सन्तुष्टि प्राप्त गर्ने 'परपीडन' जस्ता दुवै स्वरूप पाइन्छन् ।

- **अचेतन (Unconscious) -** मान्छेको मनलाई फ्रायडले आकारात्मक र गत्यात्मक गरी दुई आधारमा बाँडेका छन् । आकारात्मक पक्षबाट हेर्दा मनका चेतन, अर्ध्दचेतन र अचेतन गरी तीन भाग देखिन्छन् । फ्रायडले समुद्रमा तैरिरहेको बरफको ढिक्कासँग मनलाई तुलना गर्दै मनको सानो तर देखिने भागलाई चेतन मन र ठूलो तर नदेखिने भाग (पानीभित्र लुकेको भाग) लाई अचेतन मन मानेका छन् । अचेतन मन त्यस्तो कोठा हो जसमा दमित इच्छा, आकांक्षा र सुषुप्त वासनाहरूको भण्डार नै रहेको हुन्छ । चेतन मन मानिसको जाग्रत अवस्था हो भने अचेतन मन सुषुप्त अवस्था हो । त्यसैले चेतन मनका क्रियाकलाप देखिन्छन् र अनुभव गर्न सकिन्छ तर अचेतनमा रहेका इच्छाहरू भने व्यक्तिले अनुभव गर्न सक्तैन । यस्ता इच्छाहरू अनेक बहाना बनाउँदै चेतनलाई छल्न र बाहिर निस्कन तयार भएका हुन्छन् ।

फ्रायडले गत्यात्मक पक्षबाट मनलाई तीन भागमा विभाजन गरेका छन् र ती हुन् - 'इद' (id), 'इगो' (ego) र 'सुपर इगो' (super ego)। यी तीन रूपले मानिसको व्यक्तित्व निर्धारण गरेका हुन्छन् । 'इद'को स्वभाव चञ्चल हुने भएकाले आकारात्मक तहमा उफ्रिरहन्छ । 'इद' सुखको कामनामा अडिग रहेको हुन्छ । शिशु स्वभाव भएको र तर्कलाई ख्याल नगर्ने हुनाले यो जसरी भए पनि बाहिर निस्केर सन्तुष्टि प्राप्त गर्न चाहन्छ । 'इगो' चाहिँ 'इद' र 'सुपर इगो' लाई सन्तुष्टि बनाएर राख्ने काममा

सक्रिय रहन्छ । व्यक्तिको समग्र व्यक्तित्वको हितका लागि इच्छापूर्ति तथा कार्यसम्पादन गर्नमा 'इगो' को महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । 'इगो' सक्रिय रहन छोड्यो भने व्यक्ति असन्तुलित हुन्छ । 'सुपर इगो' चाहिँ नैतिक आदर्श, परिवेशगत मर्यादा र मानवीय सभ्यता तथा विशिष्टताको प्रतिनिधि हो । यसले सत् – असत्, कर्तव्य – अकर्तव्य, पाप – पुण्यमा अत्याधिक विचार पुर्याएर व्यक्तिलाई पशुको तहभन्दा माथि राख्ने काम गर्दछ ।

- **दमन** **(Suppression) -** दमन भन्नाले इच्छा र वासनाको थिचाइ भन्ने बुझिन्छ । यसले गर्दा विभिन्न ग्रन्थिहरू निर्माण भई मानसिक रोगको उद्भव हुन्छ । चेतन मनले अचेतन मनमा रहेका दमित सुषुप्त वासनालाई बाहिर ल्याउँदैन भने 'इगो' ले व्यक्तित्वको रक्षाका निम्ति 'इद'लाई बलपूर्वक दमन गरेर राख्दछ । यसै क्रममा चेतन मन र अचेतन मन तथा 'इद' र 'इगो'का बीच द्वन्द्व चलिरहेको हुन्छ । सपना पनि यही दमित वासनाको प्रतीकात्मक प्रस्तुति हो भने साहित्य पनि दमित इच्छापूर्तिको सिर्जनात्मक र परिष्कृत प्रकटीकरण हो । मनोविश्लेषणवादी उपन्यासमा पनि यस्तै द्वन्द्व तथा दमित इच्छाको प्रबलता रहन्छ ।
- **मातृरति तथा पितृरति ग्रन्थि** **(Oedipus and Electra Complex) -** प्रबल इच्छाको दमनले मनमा भयको रूप लिन्छ । बालकको कामवृत्ति आमाबाबु, भाइबहिनीतर्फ प्रेरित भएर मोडिन्छ सामाजिक बन्धनका कारण पछि त्यस इच्छालाई मान्छेले दबाउन थाल्छ । यसबाट मनोग्रन्थिको निर्माण हुन्छ । यसैका कारण 'पितृरति ग्रन्थि' तथा 'मातृरति ग्रन्थि'को निर्माण हुन्छ भन्ने धारणा फ्रायडको रहेको छ । फ्रायडले 'इडिपस कम्प्लेक्स' र 'इलेक्ट्रा कम्प्लेक्स' भन्ने शब्द ग्रिसेली पुराकथाबाट लिएका हुन् । आफ्नो बाबुको हत्या गरी आमासँग विवाह गर्ने राजकुमार

इडिपसको चरित्रबाट 'इडिपस कम्प्लेक्स ' शब्द र आमाको ईर्ष्या गरी बाबुसँग प्रणयभाव राख्ने ग्रिसेली राजकुमारी इलेक्ट्राको चरित्रबाट प्रतीकात्मक रूपमा 'इलेक्ट्रा कम्प्लेक्स' शब्द प्रयोग गरिएको हो । यश प्रसङ्गबाट 'इलेक्ट्रा कम्प्लेक्स' को अर्थ कुनै केटीको आमाप्रतिको ईर्ष्या र बाबुप्रति आसक्ति भन्ने हुन्छ भने 'इडिपस कम्प्लेक्स' को तात्पर्य कुनै केटोको बाबुप्रतिको ईर्ष्या र आमाप्रतिको आसक्ति हुन्छ । यसरी फ्रायडको यी मनोविश्लेषणको आधारहरूलाई मनोविश्लेषणवादको सिद्धान्त भन्न सकिन्छ ।

5.2.3 मनोविश्लेषणवादका विशेषताहरू

मनोविश्लेषणवादका विशेषताहरू निम्नलिखित छन् –

- चेतन र अचेतन तथा इगो र इदका बीचको द्वन्द्व प्रस्तुत गर्नु
- मानवीय मनोदशाका विविध रूपहरू खासगरी यौनजन्य असामान्यता र मनका कुण्ठा, अतृप्ति तथा विक्षिप्त एवम् दमित स्थितिको विश्लेषण गर्नु ,
- व्यक्तिको मनोरचनाले सामाजिक स्थितिमा ल्याउने प्रभाव र निष्कर्ष चित्रण गर्नु ,
- मानिसका अन्तर्मुखी बहिर्मुखी प्रवृत्तिहरूको उद्घाटन गर्नु ,
- जटिल समस्याको प्रस्तुति र त्यसका कारकहरूको खोजी गर्नु ,
- परिवेशबाट उत्पन्न हुने ग्रन्थिहरूको खोलुवा गर्नु ,
- आख्यानको भारीभन्दा चरित्रको विशेषणमा बढी ध्यान दिनु ,
- घटनाभन्दा उपन्यासका अन्य तत्त्वहरूलाई प्राथमिकता दिई वैयक्तिक शैली विकसित गराउनु ,
- बिम्ब एवम् प्रतीकको प्रयोग गरेर कथ्यलाई कलात्मक सुन्दरता प्रदान गर्नु आदि ।

5.3 मनोविश्लेषणवादी नेपाली उपन्यासहरू

मनोवश्लेषणको प्रयोग आधुनिक कालका पूर्ववर्ती उपन्यासहरूमा फाटफुट रूपमा पाइए यसको विशिष्ट प्रयोग भएको प्रथम उपन्यासका रूपमा चाहिँ गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' को 'पल्लो घरको झ्याल' (वि.२०१६) देखा पर्छ। उनकै अर्को 'अर्पणा' (२०५३) पनि मनोविश्लेषणका हिसाबले निक्कै महत्त्वपूर्ण छ। त्यसरी नै दौलतविक्रम विष्टको 'मञ्जरी' (२०१६), 'चपाइएका अनुहार' (२०३०), विजयबहादुर मल्लको 'अनुराधा' (२०१८), 'कुमारी शोभा' (२०३९), पारिजातको 'बैंसको मान्छे ' (२०२९), परशु प्रधानको 'सबै बिर्सिएका अनुहारहरू' (२०२४), 'रात जो पग्लन्छ' (२०२८), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'तीन घुम्ती' (२०२५), 'सुम्निमा' (२०२७), 'नरेन्द्र दाइ' (२०२७), 'मोदिआइन' (२०३६), तारिणीप्रसाद कोइरालाको 'सर्पदंश' (२०३६), 'फालिएको सामान' (२०३८), भवानी भिक्षुको 'आगत' (२०३२), 'पाइप नं. २' (२०३४), नयनराज पाण्डेको 'अतिरिक्त' (२०५०), इन्दिरा प्रसाईंको 'विश्वमित्र' (२०५५), सञ्जीव उप्रेतीको 'घनचक्कर' (२०६४), आदि उपन्यासहरू मनोविश्लेषणमा आधारित छन्।

5.3.1 केही प्रमुख मनोविश्लेषणवादी नेपाली उपन्यासको विवेचना

नेपाली उपन्यास साहित्यमा मनोविश्लेषणवादको थालनी गोठालेको पल्लो घरको झ्यालबाट शुरू भएरको हो। केही मनोविश्लेषणवादी नेपाली उपन्यासहरूको चर्चा निम्न प्रकार गरिन्छ:-

गोविन्द गोठालेद्वारा लिखित 'पल्लो घरको झ्याल' एउटा लघु उपन्यास हो। यसमा लेखकले नारीको मूल प्रवृत्त्यात्मक अतृप्ति, समष्टि अचेतनको चेतन

जीवनमा प्रभाव, चेतन र अचेतन प्रक्रियाहरूमा अन्तर्द्वन्द्व, व्यक्तिको यथार्थ, स्व- को लुप्तता, अतृप्त र सुषुप्त अचेतनक उदय दाम्पत्य प्रेममा शुष्कता र असमायोजन, जटिल भावना ग्रन्थिको प्रभाव, नायिकाको खण्डत स्व को वर्णन र व्यक्तिमा विच्छन्नता पाइन्छ।

यस उपन्यासमा मिसरीको दोहोरो व्यक्तित्वको विश्लेषण गरिएको छ। उसको एउटा व्यक्तित्व हरिभक्तकी सती श्रिनिका रूपमा रहेको छ भने अर्को व्यक्ति चाँहि हिरामानकी प्रेमिकाका रूपमा सक्रिय रहेको छ। कहिले नराम्रो नसोचे पनि वातावरणको चौघेराभित्र भएको अचेतनको क्रियाशीलतामा ऊ अन्त्यमा गुण्डाकै रूपमा घृणा गरिरहेको हीरामानसँगै पोइल जान्छे। मनभित्र कुण्ठित यौनेच्छा र आमा बन्ने भोकको क्षतिपूर्तिका लागी उ त्यसरी भाग्न विवश भएकी को भन्ने तथ्य प्रस्तुत उपन्यासमा पाइन्छ। झ्याल यँहा परपुरूष व्यक्तित्वलाई आफ्ननो मनमा प्रवेश गराउने मिसरीको अव्यक्त अचेतन बनेर आएको छ।

काठमाडौँली समाजको पारिवारिक वृत्तिबभित्र सङ्कुचित भएर बसेको कथावस्तुमा आधारित प्रस्तुत उपन्यासमा विहा भएर घर गइससकेकी मिसरीको नायिकात्त्व प्रमुख केन्ध्र बनेको छ। मिसरीको पति हरिभक्त र सासू लगायत तीन जनाको सानो परिवार, पतिको मुखिया जागिर, त्यसबाट पनि डिट्ठा पदमा बढ्ुवा हुन लागेका अवसरजस्ता सुखी हुनसक्ने भऔतिक र खुसी हुनसक्ने भावनात्मक अवस्थाका सम्भावनाबाट उपन्यास आरम्भ भएको छ। मिसरीको मनोजगतको निर्माण माइतागरको पर्यावरणबाट भएको छ। माइतमा आमा, बाबु, दाजु भाउजु र एउटा भाइसमेत ५ जनाको परिवार छ। दाजुले भाउजुलाई कहिलेकाहीँ सानोतिनो निहुँमा हप्काएको र भाउजुले दाजुलाई घुर्काएकी देखेकी छ। आफ्नै अघिल्लतिर भाइले स्वतन्त्र रूपमा पत्नि वरण गर्ने निर्णयको घोषणा गर्दछ। माइतीघरको छिमेकको राममानका घरमा

आइजाइ गर्ने गुण्डो स्वभावको हीरामान नामक युवक पल्लो घरको झ्यालबाट मिसरीलाई अँखा झिम्क्याउने गर्दछ। माइत पुग्दा माइतमै र घरमा पुग्दा घरमै पिछा गरेर पुग्ने त्यो गुण्डो विभिन्न कुटुनीद्वारा पत्र पठाउने तहसम्म पुग्छ। मिसरीले अतृप्त मानसिकतामा बोकेको खाइलाग्दो युवकको रूपमा स्थान लिन पुग्दछ त्यो गुण्डो। पुन: घर गएपछि पनि पिछा नछोडेकाले मिसरी गुण्डोलाई झपार्ने र आइन्गा यसरी पत्र नलेख्ने पार्ने आश्यले सेतीलाई लिएर माइत पुग्दचे। माइत पुगेर तुरून्त त्यो काम सम्पन्न गर्न नसकेका कारण काम तामेल गरेर मात्र फर्किने विचारले सेतीलाई गर फर्काई आफू त्यँही बस्छे। राममानको कोठाबाट झ्याल खोलेर हेर्ने त्यस गुण्डोलाई कसरी झपार्ने ? यसको सटीक उपाय नपाएपछि उपन्यासले तनावको नयाँ मममौड लिन्छ।

कोठाको झ्यालबाट आँखा छली छली त्यस गुण्डालाई हेर्ने र देखिहाल्यो भने आफ्नो झ्याल बन्द गर्ने क्रिया अचेतनबाटै बढ्न थाल्छ। गुण्डोलाई हप्काउनुपर्छ भन्ने चेतन मनको प्रक्रिया शिथिल बन्दै जाँदा त्यसलाई कसरी गाली गर्ने? गाली नगरी फर्किनु पनि त ङएन भन्ने भावनाको द्वन्द्व मुखरित भएको हुन्छ। त्यस द्वन्द्वमा डुब्दा डुब्दै आफ्नो लोग्नेको निर्धो आचरण , दाजु र भाउजुको छटपटी र खटपट आदिको सोचाइको एकोहोरोपनमा झन्डै आर्ध्दविक्षिप्त बन्दै गएकी मिसरी त्यस गुण्डालाई हप्कुन मिल्ने अवसर पाएर पनि उपयोग गर्न सक्दिन।यत्ति काम गरेर मात्र घर फर्किने निधो गर्दछे। माइत घरमा १०/१५ दिनमै श्राद्ध आएको छ ; फेरि १०/८ दिनमा आइहाल्नपर्छ भनेर आमाले भनेका कथनलाई आड मानेर दुण्डोलाई गाली गर्ने अवलरका रूपमा त्यो समय उपयोग गर्ने निर्णय गर्छे। अचेतन र सचेतनका यस द्वन्द्वमा लोग्ने त कतै केही निहुँ पाएमा स्वास्नीलाई प्रताडित गर्न सक्ने हुनुपर्छ भन्ने रूप तयार गर्दछे। आफ्नो लोग्ने हरिभक्त त एकदमै सीधासाधा र विचरा छ भन्ने सच्तनको र दाजुजस्तो झक्कु लोग्ने पो लोग्ले त भन्ने अचेतनको द्वन्द्वमा

अल्झेको मिसरीको मन नकारात्मक पद्धतिबाट गुण्डाप्रति आक्रष्त बन्दै जान्छ। एकदिन त त्यो गुण्डो सिनेमा हेर्न जाने निहुँमा भाइसँग आफ्नै घरमा आइपुग्छ र मिसरीले बनाएको एक कप चिया समेत खाएर जान्छ। मगइतमा काम गर्ने आइमाई गोल्सनका संवाद र समाचार आदान प्रदान र पत्रचारले श्राद्धको दिन मिसरी लोग्नेले भोज खाँदै गरेको बेला गोल्सनका इसारामा पोको पन्तरो बोकेर लोग्नेको मुख एकपल्ट हेरेपछि यन्त्रवत भएर हीरामानको पछि लाग्दछे। यसै अवस्थामा पुगेर उपन्यासको कथा टुङ्गिएको छ। यसरी यस उपन्यासमा उपन्यासकार गोठालेले मनोविश्लेषणको प्रयोग उचित ढङ्गमा गरेका छन्।

'कुमारी शोभा' (२०३९) सालमा प्रकाशित विजय मल्लको एउटा उत्कृष्ट उपन्यास हो। अनुराधा जस्तै यस उपन्यासको शीर्षक पनि प्रमुख नारीपात्र कुनारी शोभाकै नाममा रहेको छ। यस उपन्यासले उपत्यकाका नेवार समुदायमा प्रचलित देवीको रूपमा ३/४ बर्षदेखि रजस्वला हुनुपूर्वको उमेरका कन्याहरूको स्थपना गर्ने र रथमा रखेर यात्रा गराउने पूजा गर्ने प्रचलनअनुसार कुमारीको रूपमा पूजित बनेर अवकाससमेत प्राप्त गरेकी शोभाको मनमा कुसंस्कारको बीजाधान भएको छ। कुमारी बन्की आइमाइको पहिलो पति मर्दछ भन्ने भ्रमको सिकार बनेकी शोभा मूर्च्छित हुने र अन्धविश्वासको सिकार बनेका पात्रहरू र केही मनोरोग उपचार गरेमा शोभा ठीक भइहाल्छे भन्ने सत्यमा परेका पात्रहरू उपन्यासमा छन्। पतिविहीन नारी धनमायाले हुर्काएको सुन्दरी र अल्पशिक्षीत शोभालाई रूचाउने उपेन्द्र पनि टोलका अरू पात्रहरू पनि प्रयुक्त भएका छन्। मनैबाट शोभालाई चाहने उपेन्द्र र बोक्रे पाराले बहिरबाहिर चाहने बाबुकाजीजस्ता पुरूष पात्रहरूको द्वन्द्वमा उपन्यासको कथा बढ्दै गएको छ।

कुमारी शोभा देवी रूपमा स्थापित भएका कारणले उसमा अहम्को एउटा छुट्टै बिन्दु विकास भयो। त्यसको लोककथन के बन्यो भने देवी चढेकी महिलालाई बिहा गर्ने पहिलो पुरूष मर्दछ। यो कुरा सुनेकी शोभालाई अतिप्रिय लागेको उपेन्द्रसँग बिहा गरियो भयो उसको मृत्यू हुन्छ जस्तो लाग्यो. यस्तो परिणाम सहन उसलाई सम्भव छैन। यस सन्दर्भमा शोभा तनावबाट ग्रसित बन्दै जान्छ । उसलाई गिज्याउने क्रममा आफ्नै फुपूको भतिजो बाबुकाजी शोभालाई बिहा गर्ने प्रस्ताव राख्दछ। रक्सी खाएर जताभावी गर्दै हिडँने, मोटर हाँकेर दिन काट्ने बेवारिसे र आवारा बनेको बाबुकाजी शोभाको सुन्दरता देखेर मुग्ध हुन्छ। एकातिर उपेन्द्र चाहना र अर्कोतिर बाबुकाजीको चाहनाको बिन्दु बनेकी शोभा बिस्तारै यौन र रूपको कुण्डाबाट पीडित बन्दै जान्छे। यस पीडनबाट दमित मानसिकता भोग्ने शोभा बिस्तारै मूर्च्छित हुने, काम्ने, टोलाउने, शिथिल बन्नेजस्ता स्थितिमा पुग्दछे। उपेन्द्रलाई घरमा आउन रोक लगाउने कुराको घोषणा गर्दछे। चेतन मनले अपेक्षा गरेको उपेन्द्र मरिदियो । उपेन्द्रलाई घरमा आउन रोक लगाउने कुराको घोषणा गर्दछे। चेतन मनले अपेक्षा गरेको उपेन्द्र मरिदियो भने त्यस मृत्युको कारण अर्कै ठहर्ने अठोटमा दृढ भएकी शोभा क्रमश: विक्षिप्त बन्दै जान्छे। उपेन्द्र भने अन्धविश्वासका कुनै पनि पक्षलाई वश्वास गर्दैन तर उपेन्द्रकी आमा शारदा र शोभाका घरमा आइजाइ गर्ने मिस्रीका बीचमा कुरा चल्छ उनीहरू शोभासँग बिहा गर्ने पहिलो युवकको मृत्यु हुन्छ भन्ने कुराको अकाट्य तर्क स्थपना गर्दछन्। यस सोचाईलाई निरस्त गर्न असफल बनेको उपेन्द्र आफ्नो सोचाईलाई परिवर्तन गर्दैन। यस प्रकारको व्यवहारमा हद बन्दै गएको उपेन्द्र शोभालाई नपाएर बिहा नै नगर्ने र माइत पनि नबस्ने प्रतिज्ञा गर्दछ। तर शोभा बिहा पनि नगर्ने र माइत पनि नबस्ने अठोटमा पुगेर भिक्षुणी बन्ने निर्णय गर्दछे।तर भावनामा रहेको यौन पिपासा अत्यन्त सुदृढ र सुसङ्गठित बनेको स्थिति थाहा पाएर गुरूले पनि शोभालाई

भिक्षुणी हुन दिँदैनन् ।उपेन्द्रसँगको प्रणयभाव अचेतनमा सुरक्षित भए पनि शोभामा रहेको दमित चेतना बिस्तारै विक्षिप्त र विभ्रान्ततिर बढ्न लाग्दछ। देवीको रूपमा आरोहित भएर राक्षसलाई हत्या गरेझैँ उपेन्द्रमा खड्ग र त्रिशूल प्रहार गरेको सपना देख्ने र अर्धचेतनमा विक्षिप्त बनेकी शोभाको अवस्था विकराल र विषादयुक्त देखिन पुगेको कुरामा उपन्यासले चरम अवस्था प्राप्त गर्दछ। शोभालाई हातपात गरेर भएपनि नल्याइ नछोड्ने मानसिकता पुगेको बाबिकाजी ट्तक हाँकेर हिँडेका बेला गाडी गुर्घटना भएर मर्दछ। ऊ मात्र होइन, अरेको एकजना युवक पनि मर्दछ। शोभाको साथमा विहा गर्दछु भन्ने अठोट गर्दा पनि त असको निधन भयो भने बिहा मै गर्ने हो भने त्यसको त बाँच्ने प्रश्न नै उठ्देन भन्ने अठोटमा पुगिसकेकी शोभालाई भिक्षणी बन्ने मार्ग अवरोध भएपछि बिस्तारो ऊ स्वयममा परिवर्तित चेतना देखा पर्दछ। उपेन्द्रको डाक्टरसँग सम्पर्क गरेर शोभालाई औषधी गरेको कारणबाट बिस्तारै स्वस्थ्यमा सुधार देखिँदै आँउछ। अनि यस किसिमको सुधार हुँदै आएकी शोभालाई सारा परिसिथिति सम्झाउँदै गरेको अवस्थामा शोभा र उपेन्द्र अङ्कमालको स्थितिमा पुग्दछन्। त्यस स्थितिमा शोभा निकै सङ्कोचशील बनेर लजाउँछे। दुवै पात्रको भावनात्मक र व्यवहारिक मिलनमा पुगेर उपन्यासको कथा टुङ्गिएको छ।

काठमाडौंको एउटा टोलमा केन्द्रित रहेको उपन्यासको कथाले आफ्नो आयतनमा वसन्तपुरको कुमारीघर र शोभाको आफ्नो घरलाई मञ्चीय केन्द्र बनाएको छ अनि राजमति फुपूको घर ,शोभाको दाजुको मूर्ति निर्माण गर्ने ज्यासल, माणिकलाल र बाबुकाजीको घरसम्मको इरीमा उपन्यास अडेको छ। तेह्रवटा अध्यायमा रचित प्रस्तुत उपन्यासको पूर्वार्द्ध शोभाको व्यक्तिगत जीवन निर्माणको पूर्वदीप्तिसँग सम्बद्ध छ भने उत्तरार्ध भने, उपेन्द्र, बाबुकाजी र राजमतीको संलग्नतामा अडेको छ। मझौला कायमा रचित यस उपन्यासमा

समयको आयतन अत्यन्त सहज र छोटो नै छ। तर अनुराधाको तुलनामा भने निक्कै लामो छ। अझ पात्रहरूको उपयोग गर्न पनि अनुराधाको तुलनामा बढी सङ्ख्यामा पस्थित गराइएको देखिन्छ। परपुरूषप्रधान शिल्पको प्रस्तुतिमा लेखिएको उपन्यास बहुपात्रको सहभागितामा निर्माण भएको छ । काठमाडौंली पर्यावरणबाट आक्रान्त बनेको प्रस्तुत उपन्यास यिनै विशेषताका कारणले सजीव र सफल बनेको देखिन्छ।

तारीणिप्रसाद कोइराला (वि.सं १९७९-२०३१) द्वारा लिखित 'सर्पदंश' (२०२६) बालयौन मनोविश्लेषणमा आधारित नेपाली उपन्यास हो। यस उपन्यासमा बालबालिका कम्मु र निम्मि (दाजु-वहिनी) का क्रियाकलापहरूमा केन्द्रित रहेको छ। यसमा विशेषत: कम्मुको कामवृत्ति निष्कासन गर्ने प्रवृत्तिको विश्लेषण गरियेको छ। आत्मरत्तिबाट परतिर सर्दैगरेको कम्मुको कामवृत्ति कतै आमाका सुगा ब्रेसियर पेटिकोट कपालको गुजुल्टो आदि छोएर भएको छ, कतै बहिनीको पिसाब फेराइको स्वरमा मुग्ध परेर भएको छ। उसको अचेतनमा रबेको कामतत्त्व स्पर्श, ध्वनि, दृश्य आदिका माध्यमबाट तृप्त हुने उपायको खोजीमा रहन्छ। बहिनी निम्मीसँगको खेलमा बाधा पुगेका उसको 'चेतन- स्व' ले उच्चताको आकाङक्षा सँगाल्दछ र सपनामा ती बाधा पुर्याउनेहरूलाई काट्ने चाहना व्यक्त हुन्छ। बहिनीप्रति एकाधिकारको स्थिति ल्याउन ऊ बहिनीको साथी निमेषलाई बन्दुकले उडाउन चाहन्छ। यसरी सर्पदंश बालकहरूको अचेतनको अतृप्ति र तिनको निकासलाई व्यक्त गर्दा, आलम्बनका रूपमा यौनसमागमको प्रतीक न्याउरी मुसाको दुलामा हात हाल्दा गोमन सर्पले टोकेर कम्मु मर्दछ। यस उपन्यासले कामवृत्तिको विकासको अवस्थालाई कलात्मक रूपमा स्पष्ट पारेको छ।

चौधवटा खण्डमा विभाजित प्रस्तुत उपन्यासको वस्तु कथामा यसरी उभिएको छ। तराईको अर्ध सहरिया सभ्यतामा आधारित यस उपन्यासको आरम्भ

कम्मुको बालजीवनको एउटा दैनिक कृत्यबाट भएको छ। गर्मीको बिदा पाएका स्कुले केटाकेचीको स्वाभाविक क्रियाकलापमा आधारित प्रस्तुत उपन्यासको आचरण कम्मु र निम्मीका क्रियाकलापमा निर्मित भएको छ। विदा भएपछि बगैचाको न्यानो बाफयुक्त अँधायारो दुलोमा हात पसाएर आनन्दानुभूति प्राप्त गर्ने कम्मुको क्रियाकलापको केन्द्रियतामा उपन्यास अगि बढेको छ। कम्मुलाई आफ्ना वरिपरि दुईवटा संसार रहेको अनुभव हुन्छ। उसले आफ्नी बहिनीसँग एकान्तमा खेल्न पाउँदाको एउटा सुखमय संसार र त्यसको आनन्दमा आक्रमण गर्न आइपुग्ने आमा, दिदी, दीजुहरूको विकराल संसार, यी दुई संसारलाई दाँजेर आत्मासात् गर्न सिकेको छ। बहिनीसँग स्वतन्त्र रूपमा विचरण गर्दै जाँदा जोडिन आइपुगेकी कुकुर्नीको काखीको स्पर्श, बहिनीको कपालको गन्ध र त्यसको स्पर्श अनि न्याउरीमुसाको सुलुत्त परेको शारीरिक आकृति, डल्ली र दलवीरले मोही पारेको बेलामा आएको फिँजको आवाज, गोठमा गाईहरूले मूत्रत्याग गरेको बेलाको क्रिया र आवाज बहिनीले लगुशङ्का गरेको बेला आउने आवाजहरू उपन्यासमा कम्मुले समेट्ने गरेको छ। खसी काटेको बेलाको दृश्य, काटेको खसीको पेटको खोकिलोको मुलायम स्पर्श पनि यस उपन्यासमा संवेदित भएर आएका छन्। सुतेका बेलाका स्थितिमा देखिने बहिनीका सुलुत्त परेका पाखुरा अनि यस सन्दर्भमा कम्मुले बहिनीलाई तिमीले पिसाब फेर्दा आएको आवाज मलाई रमाइलो लाग्छ भनेको कुरा, लुकेर दिदी र डल्लीले पिसाब फेर्दा आएको आवाजको अनुभूति प्रस्तुत उपन्यासमा विपरीत यौनको अचेतनमा रहेको कामवृत्तिको पूर्णमूल्य भएर उपस्थित भएको देखिन्छ।

एकान्तप्रिय कम्मु र निम्मी आफ्नो प्रतिष्ठामा आउन सक्ने अवमूल्यनको खतराबाट सधैं सतर्क छन्। हिउँदको आगमनपछि ट सधैं सतर्क छन्। हिउँदको आगमनपछि सधैं सतर्क छन्। हिउँदको आगमनपछि विस्तारै भएको

रमाइलोहरू र तिनको उपयोग, धूलोमा खेल्ने र धूलोमा पिसाब गर्ने बहिनीलाई अनुरोध गर्ने, पिसाब गर्न मिल्ने ठाउँ बनाईदिने चलन गर्दै आएको देखिन्छ। दाँइ गरेको बेला गुल्टुङबाजी खेल्ने, खोलाको बलुवामा खेलेको बेला साथीहरूमा झगडा हुने, तोरीको बोरामा लगेर हात बिरोलेपछि कम्मुले आनन्दको अनुभव गर्ने अवस्थाहरू उपन्यासमा देखिन्छन्। वर्षा लागेपछि गोठाला र सइसहरूले बस्ने टहरीमा खेल्न बसेका बेला आमासँग बिहे गर्छु भन्ने अचेतन प्रकट गर्ने कम्मुलाई सचेत मानसिकता ब्यूँझेका पात्रहरूले हाँसोमा उडाइदिन्छन्। त्यसपछि कम्मु विस्तारै अन्तर्मुखी बन्दै जान्छ। अर्को सालको गर्मी शुरू भएपछि फेरि खेल्ने क्रममा कम्मु र उसकी बहिनी अभिभावकहरूबाट निषेध गरिएका त्यसै बगैंचाभित्र पुग्दछन्। न्याउरीमुसाका त्यसै दुलामा हात छिराई आनन्द मानिरहेका बेला कम्मुको हातमा चस्स केहीले चिलेको अनुभव हुन्छ। हात निकालेर यसो हेर्दै गर्दा त्यस दुलाबाट गोमन सर्प निस्केर झाडीतिर बिलाँउछ। उसलाई गोमनले टोकेको थाहा भएपछि सबैमा हाहाकार चल्छ। बिस्तारै कम्मुको इहलिला समाप्त हुन्छ। प्रतीकात्मक यौन प्रस्तुतिको सन्दर्भमा तयार भएको प्रस्तुत उपन्यास यहीं आएर सकिन्छ।

यसरी मनोविश्लेषणवादी धारा अघि बढ्दै जाँदा थुप्रै उपन्यासहरू देखा पर्छन्। कुलचन्द्र कोइरालाको 'वासना र प्रेम', (२०५६), वानीरा गिरीको 'शब्दातीत शान्तनु,' परिजातको 'शिरीषको फूल', मञ्जुलको 'छेकुडोल्मा', भवानी भिक्षुको 'सुभद्रा बज्यै' र 'आगत', नयनराज पाण्डेको 'अतिरिक्त' आदि उपन्यासहरू पनि यस धारामा देखापरेका मुख्य उपन्यासहरू हुन्।

5.4 मिथकीय धारा

5.4.1 मिथकको अर्थ

अङ्ग्रेजीमा प्रचलित ग्रिसेली मिथ शब्दमा संस्कृत क प्रत्यय लागेर मिथक शब्द निर्मित भएको हो। संस्कृतमा मित्या वा मिथस (मिथ☺ शब्द विद्यमान भएकाले पश्चिमी मिथ शब्द पूर्वमा सहजै स्वागत पाउँछ। मिथले पूर्वकै क प्रत्ययसमेत ग्रहण गर्नाले त्यो साँच्चै नै पर्वीयजातै भएको छ। मिथ्याको अर्थ हो, असत्य अर्थात कल्पित। मिथक कल्पित हुने भएखाले दुवैका बीच शब्द र अर्थको उभय स्तरमा नाता रहेको बुझिन्छ। मिथस्को अर्थ हो –परस्पर। मिथकमा परस्पर नमिल्ने कुरा पनि कल्पनाले मिलाइएर रहेका हुन्छन्। यसैले मिथक मिथस् सित पनि नाता राख्दछ। अरस्तुले कथानकको अर्थमा माइथोसको प्रयोग गरेकाले त्यसको विद्वत्प्रियता धेरै अगिदेखि नै झल्कँदै आएको छ।

5.4.2 मिथकको अभिप्राय

मिथक भन्नाले त्यस्तो कथाको बोध हुन्छ जसमा देवी, देवता, राक्षस आदि अतिप्राकृतिक तत्वको ठूलो भुमिका रहन्छ। यसले अतिमानवीय भएर मान्छेकै समस्यालाई प्रस्तुत गर्दछ। मिथक सामूहिक मानवजातीको कथा हो र अवचेतन मनको स्पष्टि हो। त्यो मानाव जातिले आफ्नो विकासको शैशवकमा कथेको कोथा हो। जातीय सिर्जना भएकाले लोकसाहित्यको जस्तै त्यसको परिकल्पना गर्ने व्यक्ति अज्ञात रहन्छ।विकोसको सिँढीमा बौद्धिक, तार्किक चेतना हासिल गर्नुभन्दा पहिला अन्त:प्रज्ञात्मक, भावनात्मक, संश्लिष्ट अनुभूतिले धनी मान्छे गम्भीर, आश्चर्यपूर्ण, रहस्यात्मक मिथक बनाएर आफ्नो सम्पन्नता देखाउँछ।विचार गर्ने,चिन्तन गर्ने, तर्क - वितर्क गर्ने तहमा नआइपुगेको आध मानव प्रातिभा र ज्ञानले देखेको कुरालाई मिथकमा बुनेर नौलो सृष्टि रच्दछ। मिथकहरुको सिलसिलालाई पुराण वा पुराविधामा (माइथोलजी) भनिन्छ

Notes

भने त्यसको अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई पुराणशास्त्र भनिन्छ। रिचर्ड चेजले नोट्स अनदि स्टडी अफ मिथकमा मिथकविषयलाई विद्वानहरुको विचारलाई प्रस्तुत गरेको छन्।

क. मिथक विज्ञानजस्तै एक पद्धति र क्रमबद्ध अनुभुतिको एक सङ्गठन पनि हो (विलियम ट्राय)।

ख. मिथक ठूलो नियन्त्रिक विम्ब हो... जसोले सामान्य जीवनको तथ्यलाई दार्शनिक अर्थ दिन्छ (मार्क सोरर)।

ग. मिथक अद्धयात्मको एक पद्धति दो, यो अति प्राकृतिक रहस्यको प्रकाशन हो (जोसेफ क्याम्वेल)।

घ. मिथक एउटा कथा हो, एउटा आख्यान हो, अथवा कवितात्मक साहित्य हो (रिचर्ड चेज)।

5.4.3 मिथकको उत्पति

मिथकको उत्पति कौतूकले, जिज्ञासाले, आननदले, आश्चर्यमिश्रित त्रासले भएको देखिन्छ। विराट, अगम, अनन्त विश्वलाई देख्दा आदि मानव कौतुकले जिज्ञासाले त्यसलाई बुझ्न उद्धत हुन्छ। प्राक़तिक विश्वमा ऊ कहिले आनन्दित हुँदो हो त कहिले आश्चर्य र भयले विस्मित र थर्कमान। मान्छेको यही अवस्था मिथक सृजनामा उपयुक्त हुन्छ। यथार्थको अतिमानवीय, पोरताकीकृतरूप नै मिथक हो। यथार्थलाई जादूजस्तै चमत्कारपूर्ण पारेर भावनाले भरेर मिथकको सृजना भएको देखिन्छ। भावले भवनाले सहजवृत्तिले आवेष्टित आदि मानवको संश्लिष्ट अनुभूति मिथकमा नै व्यक्त हुन सक्छ। मिथक सत्यरहित, भद्दा, विक़त कथा हो भन्ने कुरा होइन न त यो होमरका देवीदेउतको जस्तो भ्रष्टता र नग्नताकै चित्र मात्र हो, यो त मानवको आदि युगमा कल्पित कथा हो, जसमा

उसका प्रेम र घृणा, प्रतिद्वन्दिता र प्रतिशोध, आस्था र आदर्श आनदि सबको चित्र अङ्कित हुन्छ।

केही मिथक नैतिक भार बोकेर उत्पन्न हुन्छन् भने केही नीतिनिरपेक्ष हुन्छन् यथार्थ भईकन यथार्थबाट टाढा रहनाले मिथक विरोधाभास दृष्टिगोचर हुन्छ। मिथकमा प्रतीकीकरण, चैतन्यीकरण, मानवीकरण तथा दैवीकरणको विशेषता रहन्छ र विशेषता आलङ्कारिक नोभईकन अभेदको घोतक हुन्छ। वृक्षदेवता भन्ने आदिम मान्छे वृक्ष र देवताको अभेद बोधले त्यसको पूजामा लाग्दछ। कर्मकान्डको आधारमा मिथकको उत्पत्ति भएको हो । मिथकले कर्मकाण्डलाई नल्याएर कर्मकाण्डले नै निथकलाई ल्याएको मानिएकोले मिथकलाई विद्वानहरू कर्मकान्डको वाचिक रूप स्वीकार गर्छन्।

5.4.4 मिथकीय धारा

'मौखिक वाणी ' अर्थ हुने ग्रिसेली शब्द 'mythos' बाट अङ्ग्रेजी 'myth' ' मिथ ' को उत्पत्ति भएको हो । अङ्ग्रेजी मिथ' मा 'अक ' प्रत्यय लगाई तयार पारिएको ' मिथक ' शब्दले 'myth ' कै अर्थवरण गरेको छ । आख्यानको सन्दर्भमा ' myth ' शब्दको अर्थ कला क्षेत्रसित सम्बन्धित हुन्छ भने मान्छेले भोगिरहेको कुराभन्दा उसको सृजनालाई अभिब्यक्त गर्ने मौखिक कलाको एउटा रुप पनि हुन्छ ।यसैले मिथक भनेको सम्पूर्ण मानवसंस्कृतिको दस्तावेज र मानवप्रवृत्तिको अन्वेषण गरेको प्रतीकात्मक भण्डार हो । यसलाई आदिम मानवले गरेको आनन्दानुभूति, भयानुभूति र रहस्यानुभूतिको काल्पविक रूप पनि मानिन्छ । मानवको जिज्ञासू स्वभावको तृप्तिका लागि गरिएको अविस्कारले कथा मात्र नभएर मिथको मूल जरो मानवसभावको अटल गहिराइमा विधमान रहेको छ। मिथकको

निर्माण गर्ने बाह्य तत्त्वहरू प्राकृतिक तत्त्व अनुष्ठान, ऐतिहासिक घटना र नैतिक चेतना हुन् भने आन्तरिक तत्त्वचाहिँ जिज्ञासु वृति, कल्पनाशीलता र भय तथा आनन्द हुन्। मिथकमा हुने भावनात्मक, कल्पनाशीलता, प्रतीकात्मकता, चित्रात्मकता एवम् रहस्यानुभूतिजस्ता तत्त्वहरूले यसलाई साहित्यसँग जोड्दछन्। यसकै माध्यमबाट मानवले साहित्यसिर्जनाको संस्कार आर्जन गरेको हो भन्ने मानिन्छ। मिथकको सङ्कसित भण्डारलाई पुराण (mythology) र मिथकलाई 'पुराकथा' पनि भनिएको पाइन्छ। मिथकहरू मूलतः जीवन अनि जगतको उत्पत्तिकोसँग सम्बन्धित हुन्छन् र यिनीहरूको धर्म र संस्कृतिसँग पनि निकट सम्बन्ध छुन्छ।मिथकमा आद्यबिम्बको प्रयोग पनि प्रशस्तै गरिएको पाइन्छ भने यसलाई सामूहिक अवचेतनका रूपमा पनि व्याख्या गरिएको पाइन्छ। यसले परम्परागत विश्वास र वर्तमान सांस्कृतिक मूल्यलाई जोडेर भविष्यको आत्मिक र सांस्कृतिक आकाङ्क्षालाई प्रस्तुत गर्छ।

पुराणले विकसित अवस्थामा पुगेको बखत आफैमा आफैंमा पूर्णता प्रर्दशित गर्दछ।यसमा ' ईश्वर'को अर्थ सम्पूर्ण प्राकृतिक माववीकृत रूप भन्ने हुन्छ भने यसले मान्छेको उदभव,भाग्य,शक्तिको सीमा तथा उसका इच्छा / महत्वकाङ्क्षाको असीमित विस्तारको प्रतिनिधित्व गर्दछ। यसले गर्दा मिथकको ब्याख्या र पुनब्याख्या गरेर साहित्यकारले जीवनको निरुपण गर्दछ। नेपालीमा पनि वेद,रामायण,महाभारत पुराण आदिमा सङ्कलित असङ्ख्य मिथकहरु प्रयोगमा रहेको छन्।ग्रिसेली मिथकको प्रचलन अङ्गेजी साहित्यमा अत्याधिक भएको पाइन्छ।जेम्स ज्वायसको 'युलिसिस' सलमान रुस्दीको 'दि सटानिक भर्स' जस्ता महत्त्वपूर्ण उपन्यासहरूमा मिथककै पुनसिर्जना गरिएको छ। साहित्यमा मिथकको उपयोग दुई किसिमले हुँदै आएको छ; कृतिकै निर्माणका निम्ति समग्र

रूपमा र दृष्टान्त,प्रतीक वा बिम्बका निम्ति फाटफुटे रूपमा आलोचक ठाउँ हेरी एतिहासिक,तुलनात्मक वा अन्य पद्धति अपनाएर हिँडन सक्तछ। नेपालीमा पहलमानसिंह स्वाँर, लेखनाथ पौडयाल तथा शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलका शाकुन्तलका रुपान्तरहरू हुन्।कालीदासीय शाकुन्तल महाभारतदेखि कसरी अनेक अनुहार फेर्दै आइरहेछ भन्ने तिनीहरुको एतिहासिक तथा तुलनात्मक अध्ययन गरेर आलोचक देखाउन सक्तछ तर ती कृतिहरू रूपान्तर मात्र भएकाले मिथकको नव रूपायणमा चर्चाको उल्लेखनीय अवसर नआउला बरू ती कृतिका साथ माधव घिमिरेको शकुन्ताला (वि. स. २०३८) केही मात्रमा तुलनीय हुन सक्ला शम्भुप्रसादकै 'चन्द्रवदनी' र देवकोटाको 'शाकुन्तल' पनि तुलनाका निम्ति लिइन सक्छन्। आकासलाई बाबु मान्ने अतीतकै मिथकहरूको अध्ययनबाट थाहा हुन्छ। वैदिक र ग्रिक बाहेक चीन,न्यजिल्यान्ड तथा इजिप्टका मिथकमा पनि त्यस किसिमको विश्वास पाइन्छ।

5.4.5 मिथकका विशेषताहरू

मिथकीय धारामा पाइने विशेषताहरू निम्नलिखित छन्-

क. जटिल यथार्थ र त्यसका सम्पूर्ण परिप्रेक्ष्यलाई आदिमतासँग जोडेर सशक्त अभिव्यक्ति गर्नु।

ख. मिथकहररू सृजनाबारे कथिएका हुन्छन्, मर्ने देवताको विवाहको बारे, हिरोको पुख्र्यौलीको बारे खथिएका हुन्छन्।

ग. मिथकको पात्रहरू प्राय: चैतन्ययुक्त मात्र नभई देवत्वमा उक्लेर दिव्य वा अर्धदिव्य भई प्रस्तुत हुन्छन्। यो अर्को विशेषता हो।

घ. प्रतीकात्मक सौन्दर्य सृष्टि गर्नु,

ङ. पुरानै कथामा नयाँ अर्थको अन्वेषण गर्नु,

च. जीवनमूल्यका आदिम संस्कारहरूलाई नवीन ढङ्गले समकालीन युगमा प्रतिस्थापन गर्नु पनि मिथकको विशेषता हो।

छ. मानवको अन्तर तथा बाह्य जगतको विस्तृत क्षेत्रलाई प्रतिनिधित्व गर्ने सामर्थ्य देखाउनु,

ज. साधारणीकरणको माध्यम बनेर सम्प्रेषणको सुगमता पोरदान गरी पाठकलाई सौन्दर्यानुबूति गराउनु,

झ. मानवमनको समष्टि अचेतनाको आद्यबिम्बको पुञ्जलाई पुनसंरचित गरी नयाँ धरातल प्रदान गर्नु,

ञ. भाषा र परिवेशको पुनर्रचना गर्नु,

ट. मानवीय कल्पनाको श्रृङ्खलित यात्राको व्याख्या गर्नु।

5.5 मिथकीय नेपाली उपन्यास

नेपाली साहित्यमा पहिलोपटक मिथकीय धरातलमा उभिएर रचना भएको उपन्यास विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको **सुम्निमा** (२०२७) हो। त्यसपछि मिथकीय प्रयोग भएका अन्य उपन्यासहरूमा कोइरालाका 'ममोदिआइन' (२०२६), 'हिटलर र यहुदी' (२०४०), मदनमणि दिक्षितका 'माधवी' (२०३९), 'त्रिदेवी' (२०५१) र 'भूमिसूक्त' (२०५८), ध्रुवचन्द्र गौतमका 'डापी' (२०३३), 'अग्निदत्त + अग्निदत्त' (२०५२), राजेश्वर देवकोटाको 'द्वन्द्वको अवसान' (२०४२), दौलकविक्रम विष्टको 'ज्योति ज्योति महाज्योति' (२०४५), विनोदप्रसाद धितालको 'योजनगन्धा' (२०५२), जगदीशशमशेर राणाको 'सेतो ख्याकको आख्यान' (२०६०), कृष्ण धारावासीको 'राधा' (२०६२ आदि मूख्य छन्।

5.5.1 केही मिथकीय नेपाली उपन्यासहरूको विवेचना

मदनमणि दीक्षित (१९७९) द्वारा लाखिएको 'माधवी' (२०३९) मिखकीय प्रयोग भएको राम्रो उपन्यास हो। उनका अन्य उपन्यासहरू 'त्रिदेवी' (२०५२), 'भूमिसूक्त' (२०५८) मुख्य छन्। नेपाली सामाजिक तथा सांस्कृतिक रचनाको पृष्ठभूमिमा रहेका वैदिक एवम् पौराणिक समाज र दर्शननै दीक्षितका औपन्यासिक स्रोत हुन। पूर्वीय दर्शनको गर्भमा लुकेका मानवतावादी सन्दर्भ र ती ग्रन्थमा पाइने मिथकहरूको पुनर्संयोजन र पुनर्व्याख्या गरेर दीक्षितले मानवको ऐतिहासिक विकासक्रमको दिशा पहिल्याउने काम गरेका छन् । मानवसभ्यता र मूल्यको स्थापना गर्ने काममा उनका उपन्यासहरू केन्द्रीत रहेका छन्। उनका उपन्यासले मिथकको नृतत्तवशास्त्रीय व्याख्या गर्ने प्रयास गरेका छन् ।

मदनमणि दीक्षित (१९७९) द्वारा लाखिएको 'माधवी' (२०३९) मिथकीय धाराको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो। उत्तरवैदिक कालको ऐतिहासिक – सामाजिक विकासलाई स्थापना गर्ने क्रममा लेखिएको यस उपन्यासले महाभारत, पुराण, वेद, उपनिषद्, ब्राह्मण ग्रन्थहरू समेतका मिथकहरू संयोजन गर्दै भाषा, जाति, संस्कार, देश, शासन, धर्म आदिको विकासक्रमलाई यथार्थवादी ढङ्गले हेरेको छ। लेखकको निजी दृष्टिकोणले गर्दा उपन्यासको मूल्य र महत्त्व झन बढेको छ। महाभारतको उद्योगपर्वमा १०६ देखि १२० अध्यायसम्म वर्णित माधव र गालवको कथालाई मौलिक र नवीन ढङ्गले आयोजना गरेर समाज र सभ्यताको विकासक्रममा दासविमोचनको प्रसङ्गलाई यसले महत्त्व दिएको छ। उपन्यासको प्रारम्भिक विभाजन ५ मण्डलमा गरिएको छ भने तिनलाई पनि आवश्यकताअनुसार शीर्षकमा बाँडेर राखिएको छ। यो उपन्यास प्रथम पुरुष शैली (प्रमुख पात्र माधवीद्वारा कथा भनिएको) मा रचना गरिएको छ भने सम्पूर्ण कथानक पूर्वदीप्ति प्रणाली अप्नाएर प्रस्तुत गरिएकाले

वर्तुलित ढाँचामा निर्मित छ। सके सम्म उपन्यासको भाषालाई ऐतिहासिक उत्तरवैदिक सन्दर्भ दिने कोसिस गरिएको हुनाले शब्दहरू पनि प्राचीन अवशेषकै रूपमा प्रयुक्त भएका छन्। माधवी उपन्यास कथानकको अन्त्यबाट सुरु भएको छ। माधवीका चार चक्रवर्ती छोराहरू (राजाहरू) ले बहुराष्ट्रिय यज्ञ गरिरहेका बेला पुगेकी माधवीले अतीतको वर्णन गरेको रूपमा यसको कथा प्रकट भएको छ। कथानक कुशिक प्रदेशबाट आरम्भ भएको छ। विश्वमित्रबाट शिक्षा पाएको गालवले गुरुदक्षिणाका लागि चार ओटा श्यामकर्ण घोडा ल्याउने आदेश पाएपछि घुमन्ते स्वरुप धारण गर्दछ। त्यहाँबाट मण्डलक जनपद हुँदै ऊ मित्र सुवर्ण नागजेयलाई लिएर अहिच्छत्रका राजा ययाति कहाँ पुग्दछ। त्यहाँबाट माधवी (ययाति र अप्सरा विश्वाचीकी पुत्री) लाई लिएर चौलामाताको मुक्त समाज हुँदै कोशल प्रदेशको राजा हर्यश्व कहाँ पुग्दछ। त्यहाँ एउटा श्यामकर्ण घोडाको सट्टा एउटा छोरो (वसुमना) पाइदिएर माधवी र गालव काशी नरेश दिवोदासकहाँ पुग्छन। त्यहाँ पनि एउटा घोडाको सट्टा माधवीले एउटा पुत्र (प्रदर्त्तन) पाइदिएर उनीहरू उशीनर प्रदेशको भोजनगरमा जान्छन्। त्यहाँ पनि घोडाको सट्टा पुत्र (शिवी) पाइदिएर अर्को श्यामकर्ण नपाइने पक्का भएपछि गालवले गुरुलाई माधवी नै चढाइदिन्छ। विश्वमित्रले माधवीमाथि आफ्नो भानिज प्रमत्तकद्वारा नियोग (अर्काका लागि गरिने गर्भधारण) गराएर अष्टक नामक पुत्रलाभ गर्दछ। यसरी गुरुदक्षिणाबाट मुक्त भएपछि अहिच्छत्र पुगेका गालव र माधवीको विवाह हुने निश्चय भए पनि गालवको पलायनले सबै योजना भताभुङ्ग हुन्छन् र अन्त्यमा माधवी वनप्रवेश गर्छिन् भने गालव पनि भौतारिएर हिँड्न थाल्छ। माधवी उपन्यास उत्तरवैदिक कालीन समाजको जीवनगाथा हो। यसमा जनपदका ऐतिहासिक रूपहरुको पहिचान र विकासक्रमको दिशा देखाउने दार्शनिक

एवम् वैज्ञानिकताको निर्वाह भएको छ। द्वन्द्वको अनौठो सम्मिलनले यसमा कुतूहलताको निर्वाह भएको देखिन्छ। बाह्य द्वन्द्वका रूपमा यस उपन्यासमा दास र मालिकका बीचका द्वन्द्व तथा विश्वमित्र र वशिष्ठबीचको द्वन्द्व मूल रूपमा आएको छन्। पुरुषशासन र नारीशासन बीच भएको वैचारिक द्वन्द्व पनि बाह्य द्वन्द्व नै हो। आन्तरिक द्वन्द्वका रूपमा गालवका मनमा माधवीलाई पत्नी बनाउने वा गुरु पत्नी भइसकेकीले सम्मान गर्ने भन्ने प्रश्न महत्त्वपूर्ण छ भने विश्वमित्रमा दासप्रथाको विरोध तथा आफ्नो एकक्षत्र शासनव्यवस्था कायम गर्ने (परहित तथा व्यक्तिगत स्वार्थ) विश्वासको द्वन्द्व र माधवीमा केशशुक्ला (वेश्या) बन्ने या नबन्ने तथा नारी एक्लै पनि जीवन निर्वाह गर्न सक्ने या नसक्ने भन्ने मूल्यको द्वन्द्व पाइन्छ। यस्ता अनेकौं द्वन्द्वहरूले उपन्यासलाई क्रियाशील बनाएका छन्। संस्कारका भिन्नताहरू, गोत्रका भिन्नताहरू, जातिका भिन्नताहरूको निर्माण र स्थापना भई रहँदा पनि द्वन्द्वको सिर्जना भएको छ। धर्मको भिन्नताले तानातानको स्थिति ल्याएको छ। यसरी यस उपन्यासले समाज विकासक्रममा द्वन्द्वले खेल्ने महत्त्वपूर्ण भूमिकाको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी नियमलाई स्वीकार गरेको छ। माधवी उपन्यासका तथ्यहरू प्राचीन समयकै समकालीन यथार्थका दृष्टिले हेरिएका छन्। यसको सम्भाव्यतालाई हेर्दा यसलाई गद्यात्मक महाकाव्य भन्नू समुचित ठहर्दछ। प्रगतिवादी चिन्तनको प्रक्षेपण पनि यसले गर्न खोजेको छ तर निष्कर्षका रूपमा त्यसलाई सफल पार्न भने सकेको छैन। यसले प्राचीन परम्परा र संस्कारका सम्बन्धमा लगाइने मिथ्या आरोप र भ्रमलाई पनि अौचित्यसहित प्रमाणित गरको छ। नारीअस्मितालाई उठाउन नसके तापनि त्यसको उद्घाटन गर्न यो उपन्यास समर्थ देखिन्छ। तन्त्र, टुना-मुना तथा संस्कारको वर्णनमा पनि यस उपन्यासले तत्कालीन

सामाजिक सत्यको खोजी गरेको छ। जातीय मिथकहरूको व्याख्यामा मानवशास्त्रीय र भौतिकवादी दृष्टिको प्रयोगले माधवीलाई मिथकीय धाराको सफल र नेपाली उपन्यासपरम्पराकै महान उपलब्धि सिद्ध गरेको छ।

‘भूमिसूक्त’ (२०५८) दीक्षितको वैदिक परिवेश र पात्रको प्रयोग गरि रचिएको विशिष्ट मिथकीय उपन्यास हो। यसमा समाजशास्त्रीय विश्वदृष्टिको गम्भीर अन्वेषण गरि वैदिक भूमि, मानवीय मूल्य र सभ्यताका दृष्टिकोणले पौराणिक अतीतको गौरवगाथा गाइएको छ। वैदिक गाथाहरूलाई भौतिकवादी इतिहासका सन्दर्भबाट अौपन्यासीकरण गरिएको यश उपन्यासमा ससमाजविकासको स्वभाविक गति पात्रको सूक्ष्म मनोविश्लेषणका साथ प्रकटित छ। यसले एकातिर नारी वा पृथ्वीको सुललित संगीतको सौन्दर्य प्रभावित गरेको छ भने अर्कातिर विस्तृत अध्ययनका आधारमा हिमाली उपमहाद्वीपको प्राचीन समृद्धिलाई अभिव्यक्त गरेको छ। यस उपन्यासले सिन्धु सभ्यताकालीन वैदिक समयलाई विषय बनाएर महामातृकाहरूको शासनसत्ता रहेको नारीप्रधान समाजका क्रियाकलाप, नारीको महिमा र पुरुषहरू नारीका बालिका बोका बन्नुपरेको सन्दर्भ तथा त्यसबाट उद्भुत मनोविज्ञानको खोजी गरेको छ। महामातृका अप्सरा उर्वशीको भोगपछि पुष्पक आादि पुरुष पात्रहरूलाई बलि चढाएको घटनाले यसमा तत्कालीन स्त्री साम्राज्यको पुनर्निर्माण गरेको देखिन्छ। अथर्ववेदको भूमिसूक्तका आधारमा यसको शीर्षक दिइए पनि यसमा नारीलाई जननीको रूपमा महत्त्व प्रदान गरिएको छ, त्यसै रूपले समाजमा नारीको प्रभाव रहेको, पूजा गरिएको र शक्ति स्वीकार गरिएको सन्दर्भले यसमा विशिष्टता पाएको छ। ऐतिहासिक अन्वेषणलाई वैदिक सूक्तहरूमा वर्णित पात्र, सन्दर्भ र कार्यशीत जोडेर काल्पनिक मिठाससहित यो उपन्यास रचना भएको छ। मिथकहरूको प्रतीकात्मक अर्थ उद्घाटन गर्ने

क्रममा उपन्यासकार दीक्षितले बौद्धिक तर्कलाई स्वतन्त्र ढङ्गबाट पनि उपयोग गरेका छन्। यसमा ईर्ष्या र द्वेषरहित करुणालाई मानवधर्मको इतिहासको महत्तम शृङ्खला मानिएको छ अनि पृथ्वीका मान्छेका मूल विशेषता कल्याणको भावना हो भन्ने देखाइएको छ। पृथ्वी वा मातामै मानवीय संवेदनको उच्च पक्षहरू ममता, करुणा र वात्सल्य हुने वैचारिकता यसले प्रदान गरेको छ।

दौलतविक्रम विष्ट (१९८३) को विशालकाय उपन्यास 'ज्योति ज्योति महाज्योति' शिवको गाथामा आधारित पौराणिक मिथकहरूको समकालीन र यथार्थपरक पुनर्संरचना र पुनर्व्याख्या हो। समाजका विकृतिहरूमाथि आलोचनात्मक दृष्टिले हेर्दै यश उपन्यासले आफ्नो दृष्टिलाई नेपाली सांस्कृतिक र धार्मिक स्थल पशुपतिनाथको परिसरमा केन्द्रित गरेको छ। भगवान शङ्करका पौराणिक अवस्थालाई घाइते शङ्करमा केही हदसम्म प्रत्यारोपण गरेर तथा भ्रमको खेतीमा बाँच्ने नारीको रूपको कारुणिक चित्रण गरेर यसमा नवीनता भरिएको छ। प्रत्येक ज्योति अन्तिममा आस्थाको महाज्योतिमा विलीन हुने अवस्थाको उल्लेख यसमा भएको छ। भगवानका सम्बन्धमा प्रचलित अनेकन मिथकहरू, मान्छेका मनका अन्तरमा बाँचेका अनुष्ठानका क्रियाहरू तथा जीवनको यथार्थ भोगाइमा आएका अनेकौँ समस्याहरूले उपन्यासलाई नयाँ ढाँचा, आयाम र अर्थ दिएका छन्। प्रजाम्बीको शङ्करप्रतिको भ्रम तथा उसले भोग्नुपरेको छायारूप आदिम महादेव र पार्वतीको मिथकीय रूप हो भन्दै मानवको नृतत्त्व शास्त्रीय व्याख्यामा परशुले रूचि देखाएको छ भने उपन्यासले पनि अनेकौँ प्राकृतिक तथा यथार्थ प्रतीकात्मक प्रस्तुतिलाई समातेको छ। गोत्रहीन र मातृहीन परशुको समावेगले गर्दा पौराणिक मिथकमा अवस्थित परशुराम (मातृहन्ता) र शिव (गोत्रहीन) को सम्झना गराउँछ। प्रस्तुत

उपन्यास पशुपतिका पाँच मुख्य सद्योजात, वामदेव, तत्पुरुष, ईशान , अघोर नामका पाँच अध्यायमा बाँडिएको छ।पशुपतिका यिनै मुखका शिवको चरित्र सँग उपन्यासको कथानक पनि जोडिएको छ।पञ्चमुखि शिवलिङ्गका चार दिशाका मुखले ज्योति अर्थात मानिसलाई र पाचौं ऊर्ध्वमुख अघोरले ज्ञानको महाज्योतिलाई प्रतिनिधित्व गरेको छ जसले गर्दा प्रजाम्बीको प्राणज्योति पशुपतिको महाज्योतिमा मिलेको देखिन्छ।

कथावाचक परशु उपन्यासको सहायक पात्र हो। उसले नै पात्रहरूको विशृङ्खलतालाई एउटै तारतम्यमा मिलाएको छ। संस्कृतिको अध्यताको रुपमा परशुले शिवसंग सम्बन्धित पट्यार लाग्दा गन्थनहरू गरेको छ। आञ्चलिक परिवेशको प्रवाहको यस उपन्यासलाई समाजका सूक्षम अन्तरकुन्तर चियाउने शक्ति दिएको छ।समाजका विकृतिहरूमा यथार्थको आलोचना सङ्गृहीत छ भने उपन्यासको जीवन स्वयम्मा एउटा जटिल मिथकमा रूपान्तरित भएको छ। अर्धसिल्लीहरूलाई पुग्ने भ्रष्ट परम्पराको विकास ,कथित अघोरी साघु 'क' र विधवा युवतीको अनैतिक सम्बन्ध, यथार्थमा नभएर भ्रममा बाँच्ने प्रजाम्बीजस्ता नारीहरूको अज्ञान र ठीटलाग्दो भविष्य आदिको मिथकका नवीण संस्करण नै हुन्। रूद्रबाट शिव हुँदै पशुपति बनेको रूपको रूपान्तरण यसमा देखाइएको छ साथै सामाजिक सन्दर्भमा मिथकको पत्यारोपण गर्न उपन्यासकार सफल भएका छन्।परशुको प्रजाम्बीपतिको आकर्षण प्रजाम्बीको घाइतके शङ्करप्रतिको निविकार समर्पणभाव र आसक्तिले जन्माएको जटिल मानसिकताको सूक्ष्म निरक्षण उपन्यासला गरेको छ।

राजेश्वर देवकोटाद्वारा लिखित उपन्यास 'द्वन्दको अवसान' (२०४२०)ले महाभातीय मिथकहरूको पुनव्याख्या गरेको छ।महाभारतको लडाइँ सुरू हुने अवस्थादेखि प्रारम्भ भएको 'द्वन्द अवसान' उपन्यासको अन्त्य

युधिष्टिरद्वारा मृत कर्णलाई भारतवर्षको राजा घोषित गरेको घटनाबाट भएको छ।कृष्णले राधेयलाई अर्थात कर्णलाई राज्यको लोभ देखाएर फकाउनु,त्यतिले नभएपछि राधेयको जन्मसम्बन्धी गोप्यता खोलेर उनलाई संकट र द्वन्दमा फसाउनमु ,त्यसले पनि उनको दृढतामा कुनै हलचल नल्याएछि इन्द्रलाई गुहारेर राधेका कुण्डल र कव्च माग्नु जस्ता घटनाहरू यसमा वर्णित छन्।राधेय वा कर्ण र कृष्बीचचको वार्ताका बारेमा दुर्योघनकी रानीले महादेव सँग उसलाई नक्कली हार दिएर बुझ्ने चेस्टा गर्नु, दुर्योघनले राधेयलाई सेनापति बनाउन खोज्दा उनले इन्कार गर्नु र भीष्मले त्यो काम समाहल्नु, कुन्ती र कर्णको एकान्तमा भेट हुनु र कर्णले आफूले अर्जुनबाहेक अरूलाई नमार्ने वचन दिनु जस्ता घटनाले पनि यस उपन्यासलाई रोचक बनाएको छ।युद्ध सञ्चालन हुनु,भीष्म शरशच्यामा हुनु। युधिष्ठिले झुटो बोलेर द्रोणाचार्यलाई शोकमा पारी धृष्ट द्युम्नद्वारा मार्नु, नियम त्यागेर कर्णलाई अर्जुनले वध गर्नु, भिमले दुर्यौधनलाई मारेपछि युध्द सकिनु र युधिष्ठिले मृत कर्णलाई राजा घोषित गर्नु, घटनाका अन्त्यसम्मका शृङ्खलाहरू हुन्। यिनै घटना र पात्रका मानसिक उतारचढावमा कथानकले अग्रगति पाएको छ। प्रारम्भमा कृष्ण र कर्णको वार्ताको घटनापछि दुर्योधन, उसकी पत्नी,कर्णकी पत्नी महादेवीलगायत सम्पूर्ण कुरूवासीमा कर्णप्रति शङ्काको बादल मडारिएको छ। कर्णले आफनो जन्मकहानी सुनेपछि उनको मनमा अस्थिरता उत्पन्न भएको छ। यसो भएतापनि उनले मित्र दुर्योधनकै पक्षमा लडने दृडता प्रकट दरेको छन्।कर्णले सेनापति हुन अस्वीकार गरेपछि दुर्योधनको शङ्का उचाइमा पुगे पनि पछि कुरा बुझेपछि पश्चतापमा परिणत भएको देखिन्छ।कृष्णचाहिँ पाण्डवलाई युध्दका पक्षमा ल्याउन अनेकौं कुटनीति र धम्कीका कार्यहरू गरिरहेका छन्।युधिष्टिर कर्णको चमकसँग डराएका छन्

भने कृष्ण भीष्मको अविजेय रूप सँग भयभीत छन्।यस उपन्यासमा कुन्तीसँग कुराकानीका सन्दर्भमा कर्णले कृष्णले युधिष्टिरलाई झूटो बोल्न लगाउने छन् भनी गरेको भविष्यवाणी साकार भएको छ। भीष्मको कुन्तीप्रतिको ईर्ष्याभाव प्रबल छ भने कुन्तीलाई अहमको भयले थिचेको छ। युद्ध जितिसेपछि मरेका लासमाथि पीडाका आँसु चुहाउँदै यिधिष्ठिरले मृत कर्णलाई राजा घोषित गर्दा कृष्ण ईर्ष्याले मुरमुरिन्छन्। यिनै मानसिक द्वन्द्व र बाह्य द्वन्द्वका चापमा द्वन्द्वको अवसानको कथानक सूक्ष्मतालाई पक्रेर अगाडि बढेको छ। यसको कथानकमा द्वन्द्वको महत्तम भूमिका रहेको दखिन्छ।

उपन्यासका प्रतेक द्वन्द्वर क्रियाहरू पछिल्ला द्वन्द्व र क्रियाको शृङ्खलाका लागि जिम्मेवार मात्र होइनन् कुतूहलताका चरम नमुना पनि बनेको छन्। कर्णले कृष्णका कुरा कसरी लिने हुन्, युधिष्ठिरको शङ्काले कस्तो रूप लिने हो, महादेवीले कुरा कसरी मिलाउने हो, भीष्मको मृत्यु कसरी हुने हो भन्ने कुराहरूले पाठकमा संशय र कम्पन्न ल्याउँछन्। कृष्णको चलाखीले पाण्डवहरूको कस्तो हाल हुने हो र कुन्ती, कर्ण र भीष्मका बीचको संवाद केकस्ता गति लिएर बढ् हुन् कर्णको दृढ निश्चयमा आएका बाधाले उपन्यास पढ्दा अत्यन्त प्रबल र स्वाभविक भएर उठ्छन्।

कर्णकै चरित्रको सेरोफारोमा हिँडेको यस उपन्यासको कथानकको प्रारम्भमै सङ्कटावस्थाहरू प्रस्तुत गरिएका छन्।कृष्णले कर्णलाई फकाफनु र गोप्यता भङ्ग गरिदिनु महत्त्वपूर्ण सङ्कटावस्था हुन् । इन्द्रले कर्णसँग कवच र कुण्डललिनु ,कुन्तीले पाण्डवहरूमा अर्जुनबाहेक अरूलाई वाम नहान्ने वचन कर्णबाट लिनु ,भीष् मले कर्णलाई आफ्नो सेनापतित्वमा लडन नदिने सर्त राख्नु जस्ता सङ्कटावस्थाहरूको शृङ्खलाले कर्णको दृढता,शौर्च र सामर्थ्यलाई केही हल्लाउन खोजोको देखिन्छ तर यी सबै

सङ्कटलाई वास्ता नगरेर कर्णले मित्र दुर्योधनका पक्षमा लागेरै लड्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गर्नु यस उपन्यासको चरम वा उत्कर्ष हो।यसपछि युद्ध शुरू हुन्छ। युद्धमा नियम मिचेर आफूले अभिमन्युलाई मार्दा गरेको पापबोधबाट कर्णलाई आत्मग्लानी हुन्छ र नियमविपरीत नै उनको मृत्यु हुन्छ। युधिष्टिरले कर्णको मृत्यपछि उनलाई भारतवर्षको राजा घोषित गरेको हुदाँ उनले आफ्नो दृढता र निर्मोही कार्यको फल प्राप्त गरी आदर्शका रूपमा स्थापित हुन्छन्। यसै अवस्थामा उपन्यासको कथानकको अन्त्य हुन्छ। उपन्यासका घटनाहरू समयको गतिसँगै अघि बढेकाले कथानकको ढाँचा रैखिक रहेको छ। प्रसङ्गहरूको फेरबदलले गर्दा कतैकतै ब्यतिक्रमिक घटना शृङ्खला आएका भए पनि तिनले सम्पुर्ण क्रम भने खलबल्याएका छैनन्। यस उपन्यासको कथानकको स्रोत्र मिथक हो। महाभारतकालिन मिथकलाई जस्ताको तस्तै नराखी यसमा लेखकले तिनको पुनर्ब्याख्या गरेका छन् । त्यसको नायक कृष्ण उपन्यासका खलनायक बन्न पुगेका छन् किनभने यसमा कर्णको आर्दश चरित्र स्थापनाका लागि दैविक शक्तिको विरोध गरिएको छ।भविष्यको सोचाइको पुनब्याख्या र कुन्तीको अस्तित्वप्रतिको अहमलाई पनि यसमा नयाँ ढंङ्गले सिर्जना गरिएको छ।मान्छे आफ्नो अस्तित्वरक्षाको लागि क्रियाशील रहन्छन् भन्ने अस्तित्ववादी अवधारणा यसको मूल तन्तु बनेको छ।मानवीय चरित्र र दैवीक शक्तिको तानातानीका क्रममा महाभारतीय मिथकमा नभएको महादेवको कथालाई लेखकले नै थपेका छन्, जसबाट कर्णको गोप्यताप्रतिको अटल निष्ठा प्रकट भएको छ र कतिपय घटनाहरू नेपथ्यमै रहेका छन्।भीष्मले लडाइँमा भाग लिनाको कारण हस्तिनापुरको रक्षा गर्ने नभई क्रियाशील हुनुपर्छ भन्ने विचारप्रतिको मोह हो भन्ने कुराको तार्किक ब्याख्या गरिएकाले

उपन्यासमा नवीनता आएको छ। यी मिथकहरूले हाम्रो समसामहिक राजनीति र व्यावहारिक पक्षलाई पनि समान रुपले सङ्केत गरिरहेका छन्। यसरी प्राचिन कथावस्तु टिपेर नवीन सन्दर्भमा व्याख्या गरिएकाले कथानकको स्रोत मिथक भए तापनि यसले समकालीन यथार्थ समेटेको छ। कुन्तीले कुमारीमै बच्चा जन्माएर इज्जतका डरले नदीमा बगाउनु, तल्लो कुलको भनेर कर्णलाई हेप्नु ,इन्द्रले कर्णसँग कवच र कुण्डल माग्नु,कृष्णले अनेक जालझेल र कुटनीति चाली कौरवलाई हराउनु आदि मिथकीय घटनाहरू हुदाँहुदै पनि यी सामाजिक यथार्थका टिपोटहरू जस्ता लाग्दछन्।

महाभारतको लडाइँ सुरू हुने अवस्थादाखि प्रारम्भ भएको 'द्वन्द्वको अवसान' उपन्यासको अन्त्य युधिष्ठिरद्वारै मृत कर्णलाई भारतको राजा घोषित गरेको घटनाबाट भएको छ। यसैक्रममा घटेका विभिन्न महत्त्वपूर्ण घटनाहरूमा क्रियाकलापहरू पनि आएका छन्। उपन्यासमा खण्ड विभाजन गरिएको छैन। केवल अन्तिममा 'उपसंहार' मात्र उल्लेख भएको छ। त्यो भए तापनि घटनाको प्रसङ्ग बदलेर अर्कातिर पुर्याउने सन्दर्भ प्रसङ्गचिन्हहरू प्रयोग गरेर उपन्यासको सम्पूर्णतालाई खण्डित गरी संरचना तयार गरिएको छ। यसरी हेर्दा ३३ स्थानमा प्रसङ्गचिह्न र एउटा उपसंहार खण्ड गरी उपन्यासमा ३४ ओटा खण्डहरू रहेका छन् भन्ने थाहा पाइन्छ। ५ पङ्क्तिप्रति ५ पृष्ठसम्मका, प्रसङ्गचिह्नद्वारा विभाजित खण्डहरूमा पात्रहरूको द्वन्दलाई नै महत्व दिइएकाले पत्यार लाग्ने स्थिति छैन। यसो गर्दा उपन्यासकारले उपन्यासको उदाश्यलाई प्रभावकारी बनाउने प्रसङ्गहरू राखी गौणजातिलाई गटाउने मौका पाएका छन्। कुनै प्रसङ्गमा लेखकीय टिप्पणी मात्र प्रस्तुत गरिएको छ भने कुनैमा एउटा पात्रको प्रतिक्रिया मात्र पनि पाइन्छ। छोटा छरीता खण्डहरूमा विभाजित

८३ पृष्ठको लघुकायमा रचिएका ''द्वन्दको अवसान'' संरचनात्मक हिसाबले मिलेको देखिन्छ । खण्डहरूलाई विभाजन गर्दा पूर्णत; भिन्न परिवेश परिवेश प्रदान गर्ने स्थिति र समयको सीमा पनि बृहत् नभएकाले अनि केन्द्रीय विषयतिर सबै कथानक सोहोरिएकाले पनि प्रसङ्गचिन्हले चलाएको काम सफल भएको देखिन्छ ।

5.6 उपसंहार

मनोविज्ञान शब्द अङ्ग्रेजी 'साइकोलजी'को नेपाली रूपान्तर हो। अङ्ग्रेजी 'साइको' (मनको / मनसम्बन्धी) र 'लजी' (शास्त्र / विज्ञान) बाट साइकोलजी शब्द बनेको हो। मनको वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने शास्त्र 'साइकोलजी' अन्तर्गत विकसित विशिष्ट रूपलाई अङ्ग्रेजीमा 'साइकोअनालाइसिस' र नेपालीमा 'मनोवश्लेषण' भनिन्छ । यही 'मनोविश्लेषण' शब्दमा 'वाद' गाँसिदा 'मनोविश्लेषणवाद' हुन्छ । मान्छेका अन्तर्मनका अपरिभाष्य र अदृश्य अनेकतम पत्रहरु, कोण र तहहरुमा सुषुप्त अवस्थामा रहेका अतृप्त र संयोगजन्य उत्सुकताका अभीप्साहरुको प्रस्तुति गर्ने काम यसमा हुन्छ । मान्छेका मनस्तलका इच्छा र बुभुक्षाहरु पूर्ति हुन नसक्नाका कारणले खण्डित रहेका अवस्थामा जन्मने तिनको परिपूरणको याचना प्रकट गर्ने क्रममा सहायक तत्त्व बन्न अभिव्यक्त हुने प्रक्रियाहरुको कारण र परिणाम सहितको पहिचान गर्ने क्रममा यस विज्ञानले आफूलाइ वस्तुका रूपमा स्थापित गरेको छ । मान्छेका बाह्य क्रियाकलाप, बाह्य आचरणजस्ता पक्षमा व्यक्त हुने प्रतिक्रियाहरु अनेतम विसङ्गत र मानसिक दुर्बल अथवा अति आकर्षणका कारणले जन्माउने प्रत्युत्पादनहरु मान्छे स्वयंकै अन्तर्मनका प्रेरणाबाट निर्देशित हुन्छन् भन्ने कुरा आज यस वादका अध्ययनमा जुटेका

अध्येताका प्रयत्नबाट पुष्टि हुन आएको छ । सिग्मन्ड फ्रायडद्वारा प्रवर्तित मनोविश्लेषणको स्थापना १९२०को दसकमा भएको हो, तर यसको पृष्ठभूमिको रुपमा प्लेटो, एरिस्टोटल आदिका काव्य सिद्धान्तको उल्लेख पनि पाइन्छ । प्लेटोले साहित्यिक कृतिको मनोवैज्ञानिक विवरण दिनाका साथै सर्जकको विक्षेप र कार्यलाई यही विक्षिप्त अवस्थाको सिर्जना मानी मानसिकताको चर्चा गरेका छन् । उनकै शिष्य एरिस्टोटलले त्रासदी सिद्धान्त अन्तर्गत भय र करुणाको संवेगले विरेचन हुन्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरि कृतिमा मनोवैज्ञानिक प्रयोगतर्फ सङ्केत गरेका छन् । ग्रिसेली दार्शनिकहरुबाट प्रारम्भ भएको मनोवैज्ञानिक चिन्तनको परम्परालाई युरोपेली पुनर्जागरण कालपछि सत्रौं शताब्दीतिर रेने डेकार्ट, स्पिनोजा, जोन लक आदिले मनोविज्ञानको विकासमा गहकिलो योगदान दिएका छन् । १९ औं शताब्दीमा जर्मनीका जोहान फ्रेडरिक हर्बर्ट, फ्रान्ज जोसेफ, गुस्ताफ थियोडर फेक्नर, हेल्म होज आदिले मनोविज्ञानलाई बढाएर लगे । त्यसरी नै फ्रान्समा बिरान, अगस्त कोम्ते, फिलिप पिनेल, बेलायतमा जेम्स मिल, टमस ब्राउन, हर्वर्ट स्पेन्सर आदि देखा परे । यश शताब्दीमा साहचर्य सिद्धान्त, विकासवादी सिद्धान्त र सम्मोहन विधिले फस्टाउने अवसर पाएको देखिन्छ । आधुनिक मनोविज्ञानका क्षेत्रमा सन् १९१२ मा जर्मनीमा गेस्टाल्ट सम्प्रदायको उदय भएको हो । यसका प्रवर्तक एरेनफेल्स, प्रमुख प्रतिपादक एम.वर्टहाइमर हुन भने यसका समर्थक र व्याख्याताहरु डब्लू.केलर तथा के.काफ्का हुन् । यो साहचर्य मनोविज्ञानका विपरीत समग्रतावादी सिद्धान्त हो । यसै पृष्ठभूमिमा सिग्मन्ड फ्रायड मनोविज्ञानका क्षेत्रमा क्रान्ति गर्दै मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तका साथ देखापरेका हुन् । यसरी नै अङ्ग्रेजीमा प्रचलित ग्रिसेली मिथ शब्दमा संस्कृत क प्रत्यय लागेर मिथक शब्द निर्मित भएको हो। संस्कृतमा

मित्या वा मिथस (मिथ शब्द विद्यमान भएकाले पश्चिमी मिथ शब्द पूर्वमा सहजै स्वागत पाउँछ। मिथले पूर्वकै क प्रत्ययसमेत ग्रहण गर्नाले त्यो साँच्चै नै पर्वीयजातै भएको छ। मिथ्याको अर्थ हो, असत्य अर्थात कल्पित। मिथक कल्पित हुने भएखाले दुवैका बीच शब्द र अर्थको उभय स्तरमा नाता रहेको बुझिन्छ। मिथस्को अर्थ हो –परस्पर। मिथकमा परस्पर नमिल्ने कुरा पनि कल्पनाले मिलाइएर रहेका हुन्छन्। यसैले मिथक मिथस् सित पनि नाता राख्दछ। अरस्तुले कथानकको अर्थमा माइथोसको प्रयोग गरेकाले त्यसको विद्वत्प्रियता धेरै अगिदेखि नै झल्कँदै आएको छ।

मिथक भन्नाले त्यस्तो कथाको बोध हुन्छ जसमा देवी, देवता, राक्षस आदि अतिप्राकृतिक तत्वको ठूलो भुमिका रहन्छ। यसले अतिमानवीय भएर मान्छेकै समस्यालाई प्रस्तुत गर्दछ। मिथक सामूहिक मानवजातीको कथा हो र अवचेतन मनको स्पष्टि हो। त्यो मानाव जातिले आफ्नो विकासको शैशवकमा कथेको कोथा हो। जातीय सिर्जना भएकाले लोकसाहित्यको जस्तै त्यसको परिकल्पना गर्ने व्यक्ति अज्ञात रहन्छ।विकोसको सिँढीमा बौद्धिक, तार्किक चेतना हासिल गर्नुभन्दा पहिला अन्त:प्रज्ञात्मक, भावनात्मक, संश्लिष्ट अनुभूतिले धनी मान्छे गम्भीर, आश्चर्यपूर्ण, रहस्यात्मक मिथक बनाएर आफ्नो सम्पन्नता देखाउँछ।विचार गर्ने,चिन्तन गर्ने, तर्क - वितर्क गर्ने तहमा नआइपुगेको आध मानव प्रातिभा र ज्ञानले देखेको कुरालाई मिथकमा बुनेर नौलो सृष्टि रच्दछ। मिथकहरुको सिलसिलालाई पुराण वा पुराविधामा (माइथोलजी) भनिन्छ भने त्यसको अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई पुराणशास्त्र भनिन्छ। रिचर्ड चेजले नोट्स अनदि स्टडी अफ मिथकमा मिथकविषयलाई विद्वानहरुको विचारलाई प्रस्तुत गरेको छन् ।

Notes

5.7 सार

● मनोविज्ञान शब्द अङ्ग्रेजी 'साइकोलजी'को नेपाली रूपान्तर हो। अङ्ग्रेजी 'साइको' (मनको / मनसम्बन्धी) र 'लजी' (शास्त्र / विज्ञान) बाट साइकोलजी शब्द बनेको हो।

● सिग्मन्ड फ्रायडद्वारा प्रवर्तित मनोविश्लेषणको स्थापना १९२०को दसकमा भएको हो, तर यसको पृष्ठभूमिको रुपमा प्लेटो, एरिस्टोटल आदिका काव्य सिद्धान्तको उल्लेख पनि पाइन्छ ।

● फ्रायडका अनुसार मान्छेका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरु कामवृत्तिकै प्रेरणाबाट सञ्चालित हुन्छन् ।

मान्छेको मनलाई फ्रायडले आकारात्मक र गत्यात्मक गरी दुई आधारमा बाँडेका छन् ।

● दमन भन्नाले इच्छा र वासनाको थिचाइ भन्ने बुझिन्छ । यसले गर्दा विभिन्न ग्रन्थिहरू निर्माण भई मानसिक रोगको उद्भव हुन्छ । प्रबल इच्छाको दमनले मनमा भयको रूप लिन्छ । ● बालकको कामवृत्ति आमाबाबु, भाइबहिनीतर्फ प्रेरित भएर मोडिन्छ सामाजिक बन्धनका कारण पछि त्यस इच्छालाई मान्छेले दबाउन थाल्छ । यसबाट मनोग्रन्थिको निर्माण हुन्छ । यसैका कारण 'पितृरति ग्रन्थि' तथा 'मातृरति ग्रन्थि'को निर्माण हुन्छ भन्ने धारणा फ्रायडको रहेको छ ।

● गोविन्द गोठालेद्वारा लिखित ‘पल्लो घरको झ्याल’ एउटा लघु उपन्यास हो।

मनोविश्लेषणवादका विशेषताहरू -

● चेतन र अचेतन तथा इगो र इदका बीचको द्वन्द्व प्रस्तुत गर्नु ।

● विविध रूपहरू खासगरी यौनजन्य असामान्यता र मनका कुण्ठा ।

● अतृप्ति तथा विक्षिप्त एवम् दमित स्थितिको विश्लेषण गर्नु, व्यक्तिको मनोरचनाले सामाजिक स्थितिमा ल्याउने प्रभाव र निष्कर्ष चित्रण गर्नु ।

● अङ्ग्रेजीमा प्रचलित ग्रिसेली मिथ शब्दमा संस्कृत क प्रत्यय लागेर मिथक शब्द निर्मित भएको हो।

● मिथक भन्नाले त्यस्तो कथाको बोध हुन्छ जसमा देवी, देवता, राक्षस आदि अतिप्राकृतिक तत्वको ठूलो भुमिका रहन्छ।

● मिथकको उत्पति कौतूकले, जिज्ञासाले, आननदले, आश्चर्यमिश्रित त्रासले भएको देखिन्छ।

● नेपाली साहित्यमा पहिलोपटक मिथकीय धरातलमा उभिएर रचना भएको उपन्यास विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको **सुम्निमा** (२०२७) हो।

मिथकीय धारामा पाइने विशेषताहरू -

● जटिल यथार्थ र त्यसका सम्पूर्ण परिप्रेक्ष्यलाई आदिमतासँग जोडेर सशक्त अभिव्यक्ति गर्नु।

● मिथकहररू सृजनाबारे कथिएका हुन्छन्, मर्ने देवताको विवाहको बारे, हिरोको पुर्ख्यौलीको बारे खथिएका हुन्छन्।

● मिथकको पात्रहरू प्राय: चैतन्ययुक्त मात्र नभई देवत्वमा उक्लेर दिव्य वा अर्धदिव्य भई प्रस्तुत हुन्छन्। इत्यादि ।

5.8 अनुशीलनी

(क) मनोविश्लेषणवादको अर्थ, परिचय र यसको स्वरूपगत विशेषताहरूमाथि परिचर्चा गर्नुहोस् ।

(ख) मनोविश्लेषणवादमाथि आधारित नेपाली उपन्यासहरूबारे विवेचना गर्नुहोस् ।

(क) मिथक अर्थ, परिचय र यसको स्वरूपगत विशेषताहरूमाथि परिचर्चा गर्नुहोस् ।

(ख) मिथकीय अवधारणामाथि आधारित नेपाली उपन्यासहरूबारे विवेचना गर्नुहोस् ।

5.9 अतिरिक्त अध्ययन

१. राजेन्द्र सुवेदी **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति –**

२. नेत्र एटम **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**

३. कृष्णहरि बराल **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**

४. रवीन्द्रकुमार जैन **उपन्याससिद्धान्त र संरचना-**

५. डा. केशवप्रसाद उपाध्याय **साहित्य – प्रकाश**

६. प्रा. डा. मोहनहिमांशु थापा **साहित्य परिचय**

७. मुरारीप्रसाद रेग्मी **मनोविश्लेषमात्मक समालोचना (उपन्यास खण्ड)**

८. सुरेश सिन्हा **उपन्यास शिल्प और प्रवृत्तियाँ**

९. पर्सी लुबोक **दि क्र्याफ्ट अव् फिक्सन**

5.10 मूल्यवृद्धका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् –

१. मनोविश्लेषणवादको सैद्धान्तिक परिचय ।

....

....

....

(प्रश्न १ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ५.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. मनोविश्लेषणवादी नेपाली उपन्यासहरू ।

....

....

....

(प्रश्न २ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ५.४ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. मिथकीय धारा ।

....

....

....

(प्रश्न ३ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ५.५ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

४. मिथकीय नेपाली उपन्यास ।

....

....

....

(प्रश्न ४ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ५.६ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ 6 नेपाली र आञ्चलिकता , उपन्यास ।

6.0 उद्देश्य

6.1 परिचय

आञ्चलिकता उपन्यास6.2को लेखन परम्परा

6.2.1 आञ्चलिक उपन्यासको विशेषता

6.2.2 आञ्चलिक उपन्यास लेखनको सीमा क्षेत्र

6.2.3 नेपाली औपन्यासिक लेखन क्षेत्रमा आञ्चलिक उपन्यासको परम्परा

6.2.3.1 पूर्ण आञ्चलिक र आंशिक विशेषता परिलक्षित हुने

6.3 नेपाली आञ्चलिक उपन्यासहरूका □ □ □ □ □

6.4 उपसंहार

6.5 सार

6.6 अनुशीलनी

6.7 अतिरिक्त अध्ययन

6.8 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

6.0 □ □ □ □ □ □ □ □

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- आञ्चलिकताको अर्थ, परिचय र विशेषता
- नेपाली आञ्चलिक उपन्यासबारे चर्चा

6.1 परिचय

'आञ्चलिकता' खास गरेर साहित्य, कलाका क्षेत्रमा एउटा अलग्गै प्रवृत्ति र सिद्धान्तका रूपमा रहेको छ । संसारका हरेक भाषाको साहित्यमा धेरथोर रूपमा आञ्चलिकताको प्रयोग पाइन्छ । मान्छेमा स्वभावैले रहेबसेको, देखेभोगेको प्राकृतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पर्यावरणको प्रभाव पर्छ । त्यसमा पनि साहित्यकार त झन् आफ्नो जन्मभूमि, संस्कृति, परम्परा आदिप्रति बढी नै संवेदनशील र आकर्षित हुनेगर्छ । अतः कुनै खास क्षेत्रविशेषमा केन्द्रित रहेर त्यस क्षेत्रका प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आदि मौलिकता एवं विशेषताहरूको उजागर गर्ने प्रवृत्ति वा मान्यतालाई आञ्चलिकता भनिन्छ । त्यसैले साहित्यमा आञ्चलिकता एउटा महत्त्वपूर्ण प्रवृत्तिका रूपमा रहने गरेको छ । आञ्चलिकता साहित्यका हरेक विधामा धेरथोर रूपमा प्रयोग हुन्छ र पनि यसको विशेष प्रयोग उपन्यास विधामा हुने गरेको छ । नेपाली उपन्यासमा पनि आञ्चलिकताको प्रयोग अधिक रूपमा भएको पाइन्छ ।

6.2 आञ्चलिक उपन्यास लेखनको परम्परा

६ आञ्चलिक शब्दको उद्भव अर्थ र अवधारणा १.३.- अङ्ग्रेजी भाषाको 'रिजनालिजम्' (Regionalism) शब्दको पर्यायको रूपमा नेपाली भाषामा 'आञ्चलिकता' शब्दको प्रयुक्त भएको बुझिन्छ । 'रिजनालिजम्' शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम इतिर फ्रान्समा सरकारी संयन्त्रको १७८९ . सन्दर्भमा भएको थियो । पछि फ्रान्स विकेन्द्रीकरणका, इटाली, बेलायत, जर्मन, पोल्यान्ड आदि देशमा क्षेत्रीयता, प्रादेशिकता तथा केन्द्रीकृत राज्य व्यवस्थाका सट्टामा स्थानीय स्वशासनको माग राखी भएका आन्दोलनको

प्रभावमा अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, समाजशास्त्रलगायत ज्ञानविज्ञानका विभिन्न क्षेत्रमा साथै साहित्यका क्षेत्रमा पनि आञ्चलिकता एउटा मान्यताका रूपमा स्थापित हुन पुगेको देखिन्छ । आञ्चलिकताको सैद्धान्तिक मान्यता स्थापित हुनुभन्दा अगाडि नै आञ्चलिक साहित्यको लेखन बेलायतबाट भएको हो भने यसको सैद्धान्तिक प्रतिस्थापन अमेरिकाबाट भएको मानिन्छ । सबैभन्दा जेठो आञ्चलिक कृतिको रूपमा बेलायती लेखक ओलिभर गोल्डस्मिथको द डिजर्टेड भिलेज (१७७० .इ) लाई मानिन्छ र बेलायतकी उपन्यासकार मारिया इजवर्थ १७६७ .इ)–१८४९विश्वसाहित्य (१८०० .इ) को कासल याकरेन्ट (कै पहिलो आञ्चलिक उपन्यास रहेको पाइन्छ । अमेरिकामा 'सिभिल वार' (इ१८६१ .–१८६५ (पछि क्षेत्रीय अवधारणाले प्रश्रय पाएपछि यसक्रममा अमेरिकाका पछि परेका क्षेत्रबाट रङ्ग विभेदको आन्दोलन सुरु भयो । अमेरिकी लेखक र समालोचकहरूले सन् १९३० तिर राष्ट्रिय साहित्यको उत्थानका लागि आफ्ना - आफ्ना ठाउँ विशेषमा जोड दिनुपर्ने प्रस्ताव गरे र स्थानीय रङ्गप्रधान रचना लेख्न थाले, जसलाई 'लोकल कलर मुभमेन्ट' (Local Color Movement) नाम दिइयो । यसप्रकार विश्व साहित्य लेखनले क्षेत्रमा यही अभियानले अन्ततः 'आञ्चलिकता' को सैद्धान्तिक अवधारणा ग्रहण गरेको थाहा पाइन्छ । आञ्चलिकताको एउटा अलग प्रवृत्तिका रूपमा स्थापित छ र यसको खास प्रयोग आख्यान विधा –उपन्यास र कथामा हुने गरेको देखिन्छ ।

6.2.1 आञ्चलिक उपन्यासको विशेषता

-कथाञ्चलका खासखास विशिष्टता स्पष्ट पार्न घटनाहरूको तार्किक विन्यास गररे कथानकको निर्माण गरिने कार्य आञ्चलिक उपन्यासमा

भएको हुन्छ । यसमा कथाञ्चलको जीवन र समाजको यथार्थ स्पष्ट पार्न विभिन्न स्वभाव, रुचि र प्रवृत्तिका पात्रको सिर्जना हुन्छ । आञ्चलिक उपन्यासमा परिवेश तत्त्वको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । अञ्चलभित्रका विभिन्न स्थान, प्रकृति, संस्कृति आदिको चित्रण, प्राकृतिक सौन्दर्य वर्णन वा आलम्बनका रूपमा मात्र नभएर सम्बद्ध अञ्चलको समग्रता र विशिष्टता देखाउने उद्देश्यबाट गरिन्छ । उपन्यासमा पात्रको बोलीमा सम्बद्ध अञ्चलमा बोलिने भाषिकाको प्रयोग हुन सक्छ साथै स्थानीय उखान, लोकतत्त्व जनाउने शब्द विशेष, लोकमा प्रचलित भनाइ आदिको प्रयोग अति नै आवश्यक रहेको बुझिन्छ । अझ थप आञ्चलिक उपन्यासमा अञ्चललाई मुख्य विषय मानेर त्यस अञ्चलको गहन चित्रण हुने गर्दछ । अञ्चलको समग्र जीवनचित्र स्पष्ट पार्न कथाञ्चलका चाडपर्व, उत्सव, परम्परा, मूल्य, मान्यता, विश्वास, दुःख, व्यथा, लोकसाहित्य, सङ्घर्ष, प्रवृत्ति, पुरानो र नयाँ मान्यताबिचको मूल्य, मान्यता र द्वन्द्व आदिको चित्रण गरिएको हुन्छ । यसमा कथाञ्चलका भौगोलिक तथा प्राकृतिक पर्यावरण, अञ्चलविशेषका बासिन्दाको जातिगत विशिष्टता र मौलिकता, त्यहाँको सामाजिकता, ऐतिहासिकता, आर्थिक स्थिति, राजनीतिक विशिष्टता, त्यहाँका समस्या, मनोभाव, सौन्दर्य चेतना लगायतका अञ्चलका खासखास विशिष्टताको चित्रण गरिन्छ । विशेष रूपमा आञ्चलिक उपन्यासबाट कथाञ्चलका विशेषता खोज गर्न सकिन्छ । साथै सम्बद्ध अञ्चलका राजनीतिक, सामाजिक, भाषिक, भौगोलिक विशेषता र समस्या आदिको खोज गरी तिनको समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउन सकिन्छ । कथाअञ्चलको समाज, चाडपर्व, खानपान, पोसाक, वाद्यवादन, जाति, वंश, धर्म, लोकसाहित्य, पशुपन्छी, अर्थराजनीति, लोकसंस्कृति, आदिका विशिष्टतालाई कलात्मक पुनर्सिर्जन गर्न सक्नु नै आञ्चलिक उपन्यासको

Notes

विशिष्टता हो भन्न सकिन्छ । यसैले आञ्चलिक उपन्यास साहित्यिक मूल्यका साथै समाजशास्त्रीय तथा मानवशस्त्रीय अध्ययनको नगिच रहेर त्यसका विषयादि पनि बन्न सक्छ । यसरी नै आञ्चलिक उपन्यासले उपन्यास विधाको विस्तार गर्न सहयोग गर्नाका साथै सर्जकहरूलाई सहरबाट गाउँ र पिछडिएको क्षेत्रतिर ध्यान आकषर्ण गराएको छ । यसले सहर र सम्पन्न वर्ग मात्र होइन, पिछडिएको तथा उपेक्षित जाति र क्षेत्र पनि साहित्यको विषयवस्तु र विषय क्षेत्र हुनसक्छ भन्ने मान्यता स्थापित गरेको छ । यसले साहित्यमा क्षेत्रीय जीवन र क्षेत्रीय संस्कृतिको प्रवेश गराउँदै क्षेत्रीय, जातीय र सांस्कृतिक मूल्यबोधको खोजी गर्न सिकाएको पाइन्छ । यसरी नै यसले सर्जक र पाठकलाई व्यक्तिबाट सामूहिकतातर्फ ध्यान खिचेको हुन्छ र यथार्थवादी साहित्यको आयाममा विस्तार गरेर सामान्य र सार्वभौम यथार्थ मात्र साहित्यको अभीष्ट हुन सक्तैन, आञ्चलिक र विशिष्ट यथार्थलाई पनि साहित्यले अँगाल्नु पर्दछ भन्ने मान्यतालाई स्थापित गरिदिएको जान्न पाइन्छ । यसबाहेक यसले भाषिक उत्थान तथा भाषिक मूल्यबोधको खोजी गर्न सिकाएको पाइन्छ । देश, काल, परिवेशलाई केवल पृष्ठभूमिका रूपमा प्रयोग गर्ने परम्परालाई तोडेर यसले परिवेशलाई नवीन र सार्थक रूपमा प्रयोग गर्ने कार्यको थालनी गरेको देखिन्छ । साथै आञ्चलिक उपन्यासले अपरिचित क्षेत्र, जाति र संस्कृतिलाई प्रकाशमा ल्याउँछ र खासगरी ग्रामीण तथा पिछडिएका क्षेत्र र पछि परेका जाति र संस्कृतिको यथार्थलाई दुनियाँ सामु ल्याइदिने हुनाले त्यस्ता क्षेत्र, जाति र संस्कृतिको सम्बद्र्धन र विकास गर्ने बाटो खुल्दछ । यिनै कारणले गर्दा आञ्चलिक उपन्यास र आञ्चलिक साहित्यको विशष्टि महत्व र योगदान रहेको बुझिन्छ ।

6.2.2 आञ्चलिक उपन्यास लेखनको सीमा क्षेत्र

-आञ्चलिक उपन्यास लेखन परम्परामा यसका केही सीमा पनि रहेका हुन्छन् । निश्चित भौगोलिक पर्यावरणभित्र सीमित रहने हुनाले भूगोलको सीमा तोडेर सार्वभौम सत्यको खोजी गर्न कठिनाइ हुन सक्छ । अञ्चल नै मूल विषय हुने हुनाले मान्छेका सार्वभौम बानी, व्यहोरा, गुण, दोष, आदिका चित्रण तर्फ चासो नहुन सक्छ । अञ्चलको बाह्य रूपप्रति बढी आकर्षण रहने हुनाले जीवनको गहिराइसम्म पुगेर अध्ययन गर्ने विषयमा आञ्चलिक उपन्यासले ध्यान नपुर्याएको हुन सक्छ । यसमा मान्छेको मनोविज्ञानको सार्वभौम पक्षको अध्ययन प्रायः हुँदैन । आञ्चलिक उपन्यासमा प्रतिनिधि कथानक नहुन सक्छ, प्रतिनिधि वा केन्द्रीय चरित्र पनि नहुन सक्छ साथै परिष्कृत र शास्त्रीय चरित्र हुँदैन । यसैले स्थानीय भाषाको प्रयोग र भाषिक विविधता हुन सक्ने भएकाले आञ्चलिक उपन्यासको अनुवाद गर्न कठिन रहेको बुझिन्छ । साथै विश्वव्यापीकरणको अहिलेको युगमा आञ्चलिक विशिष्टता बाँकी नरहने अवस्था सिर्जना हुँदैछ । सहरीकरणले मानिसका पृथक् मूल्य, मान्यता र संस्कृतिका सीमाहरू भत्काइ दिँदै छ । यसैले आञ्चलिकता आधुनिकता, प्रविधि र पुँजीवादी अर्थतन्त्रले आञ्चलिकता समाप्त गर्दै लगेको देखिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि मानिसले आफ्नो पुख्यौली संस्कृति, मूल्य, मान्यता, इतिहास र समग्रमा भन्दा स्वपहिचानलाई जोगाउन खोज्यो भने आञ्चलिकता कहिले समाप्त भएर जादैँन । ग्रामीण जीवनमा जस्तो आञ्चलिकताको सपाट स्वरूप त अब बिस्तारै नपाइएला तर सहरका पनि अलग्गै आञ्चलिकता भने बाँकी रहन्छ नै । त्यसैले अबको आञ्चलिकतालाई पराम्परागत रूपमा चलि आएको मूल्य मान्यता तथा परिभाषाको परिधिभित्र राखेर विवेचना गर्न न्यायसङ्गत नहुने बुझिन्छ ।

6.2.3 नेपाली औपन्यासिक लेखन क्षेत्रमा आञ्चलिक उपन्यासको परम्परा

-सम्भवतः नेपाली साहित्य जगतका आख्यानकार गिरीशवल्लभ जोशीद्वारा लेखिएको वीरचरित्रबाट नै नेपाली उपन्यासमा सर्वप्रथम नेपाली ठाउँ र नेपाली पात्रको प्रयोगको थालनी भएको हो भन्ने जान्न पाइन्छ । यसरी नै रुद्रराज पाण्डेको रूपमतीबाट नेपाली उपन्यासमा सामाजको यथार्थको चित्रण हुन थालेको देखिन्छ । अझ पछि आएर भ्रमर, मुलुकबाहिर, माइतघर, लङ्गडाको साथी, बसाइ" लगायतका उपन्यासहरूमा नेपाली ठाउँ, समाज र संस्कृतिको सघन पृष्ठभूमिको प्रयोग गरिएको थाहा पाइन्छ । यिनै पृष्ठभूमिमा शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट बाट (२०१८) नेपाली आञ्चलिक उपन्यासको लेखन सुरु भएको पाइन्छ । यस .परम्परामा धचगोतामेको घामका पाइलाहरू ., रमेश विकलको अविरल बग्दछ इन्द्रावती, ध्रुवचन्द्र गौतमको अलिखित, लीलबहादुर क्षत्रीको ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ, नयनराज पाण्डेको उलार जस्ता आञ्चलिक उपन्यासहरू लेखिएका देखिन्छन् । उपन्यासमा आञ्चलिकता नै मुख्य विषयका रूपमा राखेर त्यससित सम्बन्धित र अन्य विषयको चित्रणका पृष्ठभूमिमा आञ्चलिकताको सघन प्रयोगका आधारमा पूर्ण आञ्चलिकता र आंशिक आञ्चलिकताको गुणात्मक पक्ष परिलक्षित हुने नेपाली आञ्चलिक उपन्यासहरूलाई यसप्रकार आङ्कलन गर्न सकिन्छ ।

6.2.3.1 पूर्ण आञ्चलिक र आंशिक विशेषता परिलक्षित हुने नेपाली आञ्चलिक उपन्यासहरूका विवरण -

)१(शंकर कोइरालाको **खैरिनीघाट** (२०१८) उपन्यासमा पूर्ण आञ्चलिकता रहेको पाइन्छ एवम् रामेछाप र सिन्धुली जिल्लाको सिमानामा रहेको सुनकोशीको तटीय क्षेत्रका कोथपे र आसपासको क्षेत्र नै यो उपन्यासको मुख्य क्षेत्र रहेको देखिन्छ ।

(२) **उज्यालो हुनुअघि–** (२०२८) यस उपन्यासमा पनि पूर्ण आञ्चलिकता रहेको पाइन्छ । गोर्खा जिल्लाको ओलाङ, खिम्पु, अपुन, सिस्ने, प्रेपुङ आदि गाउँको स्थानीय सेरोफेरोको चित्रण नै यसको मुख्य क्षेत्र रहेको पाइन्छ ।

(३) **हेलम्बु मेरो गाउँ–** (२०३२) यो उपन्यासमा पनि पूर्ण आञ्चलिकता रहेको पाइन्छ । यसको प्रमुख क्षेत्र हेलम्बु गाउँको सेरोफेरो रहेको पाइन्छ ।

(४) **रोदी घरको सम्झना-** (२०३३) यो उपन्यासमा पनि पूर्ण आञ्चलिकता रहेको पाइन्छ । कास्की जिल्लाको एउटा काल्पनिक गाउँ मलाङ यसको मुख्य क्षेत्र रहेको थाहा लाग्छ ।

(५) **घामका पाइलाहरू** - यो उपन्यासमा पनि पूर्ण आञ्चलिकता रहेको पाइन्छ । सहरीकरण हुँदै गरेको वीरगन्जको सेरोफेरो यो उपन्यासको प्रमुख क्षेत्र रहेको देखिन्छ ।

(६) **अविरल बग्दछ इन्द्रावती** – यो उपन्यासमा पनि पूर्ण आञ्चलिकता रहेको पाइन्छ । यसको मुख्य क्षेत्रमा इन्द्रावती तटमा रहेको माझी दनुवार गाउँ रहेको जान्न पाइन्छ ।

(७) **अलिखित–** यस उपन्यासमा पनि पूर्ण आञ्चलिकता रहेको बुझिन्छ । वारा जिल्लाका धरमपुर तथा विरहिनपुर बरेवा आदि यस उपन्यासको कथावस्तु विचरण गर्ने मुख्य क्षेत्रको रूपमा रहेका पाइन्छ ।

(८) **यहाँदेखि त्यहाँसम्म** - पूर्ण आञ्चलिकता नै पाइने यस उपन्यासको मुख्य क्षेत्र बारा जिल्लाको मुर्कीपलिया रहेको थाहा लाग्छ ।

Notes

(९) लिलबहादुर छेत्रीकृत **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ–** यस उपन्यासमा पनि पूर्ण आञ्चलिकता रहेको देखिन्छ । ब्रह्मपुत्र नदीको छेउछाउका कछुवाउँ, बयरआँटी, पछुमारा, महखुँट्टी, मछुवापाडा, सदिया, मैनापाडा आदि नेपालीहरूको बसोवास क्षेत्रहरू यस उपन्यास कथावस्तु विचरण गर्ने मुख्य क्षेत्र रहेको देखिन्छ ।

(१०) **हिमाल र मान्छे**- पूर्ण आञ्चलिकता नै पाइने यस उपन्यासको मुख्य क्षेत्र सोलुखुम्बु जिल्लाको खुम्जुङ, थामे र खुन्द्रे गाउँको सेरोफेरो रहेको पाइन्छ ।

(११) **हारी** –पूर्ण आञ्चलिकता पाइने प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख क्षेत्र धनकुटा जिल्लाका कटहरबोटे, साँगुरी, धारापानी आदि गाउँ रहेको देखिन्छ ।

(१२) **गन्तव्य** – यस उपन्यासमा पनि पूर्ण आञ्चलिकता रहेको पाइन्छ । कैलाली र कञ्चलपुरका थारु बस्ती आदि यस उपन्यासको प्रमुख क्षेत्र रहेको पाइन्छ ।

(१३) **उलार** - पूर्ण आञ्चलिकता पाइने प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख क्षेत्र नेपालगञ्ज र वरपरका शमशेरगन्ज, हनुमाननगर, बगौड आदि रहेको बुझिन्छ ।

(१४) **कालो कर्णाली सेतो छायाँ** - पूर्ण आञ्चलिकता पाइने प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख क्षेत्र कर्णालीको भट्टवाडा र त्यसको आसपास रहेको पाइन्छ ।

(१५) **नौमती** - पूर्ण आञ्चलिकता नै पाइने प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख क्षेत्र कर्णाली क्षेत्रका डोरपाटन, थापागाउँ, जोगीवाडा, रावलवाडा, दराखोला, खडकावाडा, डुमवाडा, रकालवाडा, मालिका पञ्चायत, कालिका पञ्चायत

आदि रहेको देखिन्छ । यसरी नै आंशिक आञ्चलिकता देखापर्ने उपन्यासहरू यस प्रकार रहेका पाइन्छन् -

(१) **ओझेल पर्दा**- (२०२२) आंशिक आञ्चलिकता पाइने प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख विचरण क्षेत्र खोटाङ र भोजपुरको सिमानामा पर्ने टेम्केडाँडो र आसपासको गाउँ आदि रहेको देखिन्छ ।

(२) **मेरो कथा** - आंशिक आञ्चलिकता पाइने प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख विचरण क्षेत्र कास्की जिल्लाको लुम्ले र त्यस आसपासको क्षेत्र रहेको पाइन्छ ।

(३) **मने** – (२०३०) सुवासकृत प्रस्तुत उपन्यासमा पनि आंशिक आञ्चलिकता पाइन्छ भने यस उपन्यासको प्रमुख विचरण क्षेत्र आंशिक दार्जिलिङको चिया बगान रहेको देखिन्छ ।

(४) **नयाँ क्षितिजको खोज** – असीत राईको प्रस्तुत उपन्यासमा पनि आंशिक आञ्चलिकता पाइन्छ भने यस उपन्यासको प्रमुख विचरण क्षेत्र आंशिक दार्जिलिङ र आसपासको क्षेत्र रहेको थाहा लाग्छ ।

(५) **नियति** – इन्द्र सुन्दासद्वारा लिखित प्रस्तुत उपन्यासमा पनि आंशिक आञ्चलिकता पाइनुका साथै यस उपन्यासको प्रमुख विचरण क्षेत्र आंशिक दार्जिलिङको फारसबस्ती, त्यहाँको गोरुजुरे डाँडा र त्यस आसपासको ठाउँ – विशेष रहेको पाइन्छ ।

(६) **क्षितिज पारिमा** –यस उपन्यासमा पनि आंशिक आञ्चलिकता पाइन्छ भने खोटाङ जिल्लाको दोर्पा, ब्वासुङ, लामाखु आदि यस उपन्सासको सीमा र क्षेत्र रहेका बुझिन्छ ।

(७) **छिटेन** - यस उपन्यासमा पनि आंशिक आञ्चलिकता पाइन्छ साथै यसका प्रमुख क्षेत्रहरूमा मनाङ गाउँ, पिसाङ गाउँ, घ्यारु गाउँ, ङावल गाउँ र यस आसपासको क्षेत्रादि रहेका जानिन्छ ।

(८) **जूनकिरीको सङ्गीत** -यस उपन्यासमा पनि आंशिक आञ्चलिकता रहेको थाहा लाग्छ भने यस उपन्यासको कथावस्तु विचरण गर्ने क्षेत्रमा पर्वत जिल्लाको सिमरिङ गाउँ र आसपासका दलित बस्ती आदि रहेका बुझिन्छ ।

6.3नेपाली आञ्चलिक उपन्यासका मुख्य प्रवृत्ति

नेपाली आञ्चलिक उपन्यासका मुख्य प्रवृत्तिका विशेषतालाई निम्न प्रकारले हेर्न सकिन्छ -

(क(ग्रामीण अञ्चलमा केन्द्रित - नेपाली आञ्चलिक उपन्यास प्रायः ग्रामीण तथा पिछडिएको अञ्चलमा केन्द्रित छन् । घामका पाइलाहरू र उलार बाहेक सबै आञ्चलिक उपन्यास ग्रामीण कथाञ्चलमा छन् । नेपालबाहिरका अञ्चलमा केन्द्रित नेपाली भाषाका आञ्चलिक उपन्यासमा पनि नेपाली जातिको बसोबास रहेको तर पिछडिएको अञ्चल आएको छ । घामका पाइलाहरू भर्खरै सहरीकरण हुँदै गरेको वीरगन्ज सहर र उलार उपन्यास नेपालगन्ज सहरमा केन्द्रित छन् ।

(ख(भौगोलिक विविधता र विकटताको चित्रण - नेपाली आञ्चलिक उपन्यासले नेपालको भौगोलिक विविधताको चित्रण गरेका छन् । भारतीय भूमि कथाञ्चल बनाइएका उपन्यासमा पनि यो प्रवृत्ति पाइन्छ । नेपाली आञ्चलिक उपन्यासको अध्ययनबाट नेपाल भौगोलिक विविधता भएको देश हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । पहाडी अञ्चलमा केन्द्रित एउटै उपन्यासको एउटै अञ्चलमा कतै उकालो, कतै ओरालो, कतै भिर, कतै समथर भूमि, कतै उपत्यका, कतै लेक, कतै बँसी, कतै जाडो हुने, कतै गर्मी हुने जस्ता विविधता रहेको चित्रण गरिएको छ । खैरिनीघाटको खैरिनीघाट

आसपासमा ज्यामिरेमा चिसो सिरेटो चल्छ, खैरिनीघाटमा दिउँसो चर्को गर्मी हुन्छ भने नेपालथोकमा त वर्षको छ महिना औलो लाग्छ । रोदीघरको सम्झना उपन्यासको कथाञ्चलका रूपमा रहेको मलाङ लेक र बेँसीमा बाँडिएको छ । लेकमा जाडो हुन्छ, उब्जनी कम हुन्छ । बेँसीमा गर्मी हुन्छ, उब्जनी राम्रो हुन्छ । हेलम्बु मेरो गाउँ, हिमाल र मान्छे, नौमती र कालो कर्णालीको सेतो छाया" उपन्यासमा हिमाली क्षेत्रको कथाञ्चल आएको छ । हिमाली क्षेत्रमा पनि कतै समथर घाँसे मैदान, कतै उपत्यका, कतै उच्च हिमाल, कतै उब्जाउशील जमिन, कतै भिर, कतै हिमनदी जस्ता विविधता पाइन्छ । तराई अञ्चलमा केन्द्रित घामका पाइलाहरू, अलिखित, यहाँदेखि त्यहाँसम्म र उलार उपन्यासका कथाञ्चलमा समथर भूमि भए पनि खोला, जङ्गल, माटोजस्ता विषयमा भने विविधता पाइन्छ ।

नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा भौगोलिक विविधताका साथै विकटताको पनि चित्रण गरिएको छ । नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा आएका हिमाली, पहाडी तथा तराई सबै कथाञ्चलमा बाटोघाटो र यातायातको असुविधा रहेको देखाइएको छ । अलिखित उपन्यासमा तराईको समथर भूमि आएको छ । त्यहाँको बाटामा बाघभालुको भय हुने डर लाग्दो जङ्गल, हिउँदमा धेरै धुलो उड्ने, वर्षामा हिलो हुने तथा सर्पको अत्यन्तै डर हुने जस्ता कठिनाइको वर्णन पाइन्छ । आञ्चलिक उपन्यासमा आएका सबै अञ्चलमा गाँस, बास, कपास, स्वास्थ्य, शिक्षा, सुरक्षा जस्ता आधारभूत आवश्यकताको अभाव रहेको देखिन्छ । घामका पाइलाहरू उपन्यासमा आएको वीरगन्ज सहर र उलार उपन्यासमा आएको नेपालगन्जमा समेत गाँस, बास, कपास, स्वास्थ्य, शिक्षा, सुरक्षा जस्ता

विषयको अभाव र अव्यवस्था रहेको छ । यो प्रवृत्ति अन्य आञ्चलिक उपन्यासमा पनि पाइन्छ ।

(ग(नदी किनार तथा जलाशयको चित्रण - नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा नदी किनारको परिवेशलाई कथाञ्चल बनाउने र नदीमा केन्द्रित नभएका उपन्यासमा पनि कथाञ्चलभित्रका नदी र जलाशयको चित्रणमा विशेष जोड दिने प्रवृत्ति पाइन्छ । खैरिनीघाट उपन्यासमा सुनकोशी तथा रोसी नदीका किनारको परिवेशको चित्रण गरिएको छ । यसमा सुनकोशीमा माछा मारेको, डुङ्गा तारेको, भेडा डुब्दा पौडेर निकालेको, खैरिनीघाटमा मेला लागेको जस्ता सन्दर्भ आएका छन् । 'खैरिनीघाट' शीर्षकले समेत नदी किनारलाई सङ्केत गरेको छ । अविरल बग्दछ इन्द्रावतीमा इन्द्रावती नदीमा माछा मारेको, पौडी खेलेका, बाढी आएको र त्यसले नदी किनारमा बस्ने माझीहरूमा विपत्ति ल्याइदिएको विषय नै मूल रूपमा आएको छ । यसको शीर्षकले स्पष्टतः नदी र त्यससँग सम्बन्धित भन्ने अर्थ दिएको छ । अलिखितमा पसाहा नदीमा पौडी खेलेको, बाढी आएको जस्ता सन्दर्भ आएका छन् । यसमा दोरहन्तल पोखरीका बारेमा विशेष चर्चा गरिएको छ । ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा ब्रह्मपुत्र नदीकै परिवेशमा केन्द्रित छ । यसमा ब्रह्मपुत्र नदीलाई अभिशाप र वरदान दुवैका रूपमा चित्रण गरिएको छ । उज्यालो हुनुअघिमा चेपे खोलाको सन्दर्भ आएको छ । घामका पाइलाहरूमा वीरगन्जका नदी र पोखरीको सन्दर्भ आएको छ । कालो कर्णालीको सेतो छायाँ मा रारातालको वर्णन गरिएको छ ।

नदी तथा जलाशयको चित्रणको प्रवृत्ति अन्य आञ्चलिक तथा आंशिक आञ्चलिक उपन्यासमा पनि पाइन्छ । यहाँदेखि त्यहाँसम्म उपन्यासमा कथाञ्चलभित्रका गाउँ मुर्कीपलिया मुर्की नदीबाट पालित र अर्को गाउँ

गडहल तियर नदीद्वारा सिञ्चित भनी वर्णन गरिएको छ । यसमा तियर, मुर्की, पसाह, थलही आदि नदीका विशेषताको वर्णन गरिएको छ । हिमाल र मान्छेमा दुधकोशी, दुधपोखरी आदिको चर्चा गरिएको छ । हारीमा सप्तकोशी, तमोर, मनुवादह जस्ता नदी र तिनका विषयमा रहेका विभिन्न किंवदन्ती समेतको चर्चा गरिएको छ । ओझेल पर्दामा साप्सुखोला, लप्सेखोला, मेवा खोला तथा कोशीको उल्लेख गरिएको छ । जूनकीरीको सङ्गीतमा स्थानीय कुवाको सन्दर्भको वर्णन गरिएको छ ।

(घ(जातीय विविधतायुक्त समाजको प्रतिबिम्बन - नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा जातीय विविधता भएको समाजको प्रतिबिम्बन गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ । खैरिनीघाट उपन्यासको कथाञ्चलमा माझी, तामाङ, मगर, नेवार, बाहुन, क्षेत्री, जैसी जस्ता विविध जाति रहेको देखिन्छ । उज्यालो हुनुअघिको कथाञ्चलमा सार्की, कामी, घर्ती, गुरुङ, बाहुन, क्षेत्री जस्ता विविध जाति छन् । रोदीघरको सम्झनामा गुरुङ, बाहुन, जैसी, छेत्री, कामी, थकाली जस्ता विविध जाति आएका छन् । घामका पाइलाहरू उपन्यासको कथाञ्चलमा मुसलमान, बङ्गाली, बाहुन, क्षेत्री जस्ता विविध जाति रहेको देखिन्छ । त्यसै गरी अविरल बग्दछ इन्द्रावतीमा माझी, सन्यासी, बाहुन, क्षेत्री जस्ता जाति रहेका छन् । अलिखित उपन्यासमा तराईका भोजपुरी भाषी र विविध जाति रहेका छन् । त्यहाँ अति पिछडिएका मुसहर जाति रहेको देखिन्छ । त्यस्तै ब्रह्मपुत्रका छेउछाउमा नेपाली मूलका विविध जाति, बङ्गाली, आसामे आदि जाति छन् । नौमतीमा बाहुन, क्षेत्री, घर्ती, ढोली जस्ता विविध जाति रहेको (दमाई) देखिन्छ । उलारमा तराईका वादी, घँसियार लगायतका विविध जाति छन् । कालो कर्णालीको सेतो छायामा बाहुन, छेत्री, मगर, तामाङ जस्ता जाति छन् ।जातीय विविधतायुक्त समाजको चित्रण गर्ने प्रवृत्ति अन्य आञ्चलिक

तथा आंशिक आञ्चलिक उपन्यासमा पनि पाइन्छ । हेलम्बु मेरो गाउँको कथाञ्चलमा विशेषतः सेर्पा र केही मात्रामा बाहुन, क्षेत्री जस्ता जाति बस्छन् । यहाँदेखि त्यहाँसम्म उपन्यासको कथाञ्चलमा पहाड तथा तराईका विविध जाति रहेको देखिन्छ । यसमा नेपाली समाजमा जातिअनुसार अलगअलग पेसा कायम भएकाले एउटा समाजको पूर्णताका लागि विभिन्न जातिका मानिस आवश्यक पर्छ भन्ने देखाइएको छ । गन्तव्यमा थारू, बाहुन लगायतका जाति छन् ।

केही उपन्यासमा विविध जातिका मानिसको बसोबास भएको समाजबाट कुनै जाति विशेषको चित्रण जोड दिइएको छ । खैरिनीघाटमा विभिन्न जातिमध्ये माझी, उज्यालो हुनुअघिमा विशेषतः दलित र घर्ती (सार्की), हेलम्बु मेरो गाउँमा सेर्पा, रोदी घरको सम्झनामा गुरुङ, कामी तथा बाहुन, अविरल बग्दछ इन्द्रावतीमा माझी, अलिखितमा मुसहर, हारीमा आठपहरिया राई, नौमतीमा घर्ती तथा छेत्री, उलारमा टाँगा चालक पेसा, घँसियार पेसा र वादी जाति विशेष, गन्तव्यमा कमैया थारू जाति विशेषको समाजको चित्रणमा जोड दिइएको छ । यस्तो प्रवृत्ति आंशिक आञ्चलिक उपन्यासमा पनि पाइन्छ । ओझेल पर्दामा सेर्पा, मेरो कथामा गुरुङ, क्षितिज पारिमामा राई, छिटेनमा गुरुङ, जूनकीरीको सङ्गीतमा दलित जाति विशेषको समाजको चित्रणमा जोड दिइएको छ । केही आञ्चलिक उपन्यासमा भने कुनै एउटा जाति विशेषको मात्रै बसोबास रहेको समाज आएको छ । हिमाल र मान्छे उपन्यासको कथाञ्चलमा सेर्पा जाति मात्र छन् ।

(ङ(जातीय तथा सांस्कृतिक सहिष्णुता र विभेदको चित्रण-

नेपाली आञ्चलिक उपन्यासका कथाञ्चलमा जातीय विविधताका साथै सांस्कृतिक विविधता पनि रहेको पाइन्छ । एउटै समाजमा समेत जातीय

तथा सांस्कृतिक विविधता पाइन्छ । उही जातिका पनि भिन्न अञ्चलमा केही विशिष्टता सहितको भिन्न संस्कृति पाइन्छ । हेलम्बु मेरो गाउँ र हिमाल र मान्छे उपन्यासमा सेर्पा जातिको संस्कृति आएको छ तर यी दुई भिन्न अञ्चलका उही जातिका संस्कृतिमा कतिपय समानता र कतिपय भिन्नता रहेका छन् । खैरिनीघाट र अविरल बग्दछ इन्द्रावतीका माझीका बीचमा पनि केही समानता र भिन्नता रहेको देखिन्छ । उज्यालो हुनुअघिमा कथाञ्चलभित्रको छापास्वाँराका दलितमा सिनु खाने चलनको चर्चा गरिएको छैन । जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासको कथाञ्चल पर्वतको दलित समाजमा सिनु खाने चलन विकराल रूपमा रहेको छ ।

नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा जातीय तथा सांस्कृतिक विविधताभित्र सहिष्णुता रहेको देखाइएको छ । एउटै गाउँठाउँमा विभिन्न जाति र संस्कृति बीचमा आपसी सद्भाव र सहिष्णुता देखिन्छ । हेलम्बु मेरो गाउँमा हिन्दू र बौद्ध संस्कृति बीचमा उच्च प्रकारको सहिष्णुता रहेको देखाइएको छ । ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा नेपाली र आसामिया जातिका बीचको सांस्कृतिक सहिष्णुताको चर्चा गरिएको छ । घामका पाइलाहरू उपन्यासमा पवन को मित्रताका (बङ्गाली) र अणु (नेपाली) माध्यमबाट विविध संस्कृतिका बीचमा सहिष्णुताको चाहना प्रकट गरिएको तीय तथा सांस्कृतिक सहिष्णुताको छ । नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा जा साथैसाथै जातीय विभेद र धार्मिक द्वन्द्वको पनि चित्रण गरिएको छ । नेपाली समाजमा रहेको छुवाछुत प्रथाको चित्रणलाई आञ्चलिक उपन्यासमा जोड दिइएको छ । उलार उपन्यासमा नेपालगन्जमा हिन्दू र मुसलमानबीच धार्मिक द्वन्द्व र त्यसले पारेको प्रभावको चर्चा गरिएको छ ।

(च(गरिब तथा विपन्न वर्गको चित्रणमा चासो - नेपाली आञ्चलिक उपन्यासले गरिब तथा विपन्न वर्गको विशेष चित्रण गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ । नेपाली आञ्चलिक उपन्यासका आधारमा हेर्दा नेपालका हरेक क्षेत्रमा गरिबी र विपन्नता रहेको देखिन्छ । खैरिनीघाट उपन्यासमा रामेछाप क्षेत्रको गरिबी तथा बेरोजगारी अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । उज्यालो हुनुअघि उपन्यासमा गोर्खा जिल्ला क्षेत्रको गरिबी र विपन्नताको चित्रण गरिएको छ । रोदीघरको सम्झनामा कास्कीको मलाङ गाउँको गरिबीको चित्रण गरिएको छ । घामका पाइलाहरूमा वीरगन्ज सहरमा सानोतिनो काम गरेर बाँच्न विवश रहेकाहरूको गरिबी र विपन्नताको चित्रण गरिएको छ । अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा कथाञ्चलका स्थानीय माझी जातिको गरिबी र तिनीहरूप्रति सहानुभूति राखेको पाइन्छ । अलिखित उपन्यासमा गरिबीको दर्दनाक चित्रण गरिएको छ । यसमा तराईका मुसहर लगायतका गरिबहरूको गरिबी र विपन्नताको चित्रण गरिएको छ । कथाञ्चलको गरिबीको विकराल अवस्थाको चित्रणलाई यस उपन्यासमा जोड दिइएको छ । त्यहाँ भरपेट खान र जिउ ढाक्ने कपडा समेत नपाइने अवस्था रहेको देखाइएको छ । त्यहाँका मुसहर जातिका मानिस सुँगुरको जस्तो तल्लो स्तरको जीवन जिउन बाध्य रहेको देखाइएको छ । यस उपन्यासको कथाञ्चलमा भरपेट चामलको भात खान पाउनु नै आदर्श कल्पना हुने गरेको देखाइएको छ । ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा गरिबीले आक्रान्त भएर काम र मामको खोजीमा भारतको आसाम पुगेका नेपालीको गरिबी र विपन्नताको चित्रण गरिएको छ । नौमती उपन्यासमा कर्णाली अञ्चलका मानिसहरूको गरिबीको विकराल स्थितिको चित्रण गरिएको छ । उलारमा गरिबीकै कारण वादी महिलाहरू शरीर बेच्न बाध्य भएको, गरिबीका कारण यस उपन्यासको मुख्य पात्र

प्रेमललवाले बिहे गर्न नसकेको, खान नपाएको जस्ता विषय आएका छन् । कालो कर्णालीको सेतो छायामा कर्णाली क्षेत्रको गरिबीको चित्रण गरिएको छ । त्यस्तै हेलम्बु मेरो गाउँमा हेलम्बु क्षेत्रको गरिबीको चित्रण गरिएको छ । यहाँदेखि त्यहाँसम्म उपन्यासमा मुर्कीपलिया तथा गडहलका गरिबहरूको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । हिमाल र मान्छे उपन्यासमा गरिबीका कारण केही रुपैयाँका लोभमा कुनै मानिसलाई विष हाल्न समेत तत्पर हुने पात्रसमेत रहेका छन् । हारी उपन्यास एउटा हारी किन्ने पैसा नभएर घर छाड्न विवश भएको कंसा नामको (सैतीस रूपैयाँ) पात्रको केन्द्रीयतामा रहेको छ । गन्तव्यमा गरिबीकै कारण मानिसहरू कमैया, कमलरी बस्नु परेको र नेपालको पश्चिम तराईमा रहेको कमैया समस्याको मुख्य कारण गरिबी हो भनिएको छ । यसमा कमैयाहरू मुक्त भएर पनि गरिबीका कारण पुनः कमैया बन्नु पर्ने अवस्था रहेको देखाइएको छ ।

नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा गरिबीको चित्रणका साथै गरिब वर्गप्रति सहानुभूति तथा पक्षधरता राखेको पाइन्छ । सबैजसो आञ्चलिक उपन्यासमा पात्रहरूलाई धनी र गरिब वर्गमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ र गरिब वर्गका पात्रप्रति सहानुभूति दर्साइएको छ । अबिरल बग्दछ इन्द्रावती र नौमती उपन्यासमा गरिब वर्गले धनी शोषकका विरुद्ध लड्नु पर्ने आग्रह गरिएको छ । कालो कर्णालीको सेतो छायामा आधुनिक खेती, शिक्षा, स्वास्थ्य आदिमा ध्यान दिएर गरिबी हटाउनु पर्ने विचार प्रकट गरिएको छ । उलारमा धनी र शोषकहरू आफ्नो वर्गको स्वार्थमा एक भएका हुन्छन् गरिब वर्ग पनि आफ्नो वर्गको हितमा एक हुनु पर्छ भन्ने आशय व्यक्त गरिएको छ ।

Notes

(छ(कृषिमा निर्भर अर्थतन्त्रको चित्रण- नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा ग्रामीण तथा कृषिमा निर्भर अर्थतन्त्रको चित्रण गरिएको पाइन्छ । यिनमा पुँजीको विकास नभएको, उद्योग, कारखाना खासै नभएका र उत्पादनको मुख्य आधार नै कृषि भएको आर्थिक ढाँचाको चित्रण गरिएको छ । यस आर्थिक ढाँचामा जग्गा तथा पशुको स्वामित्व केही सीमित टाठाबाठा मानिसमा हुन्छ । आम मानिस तिनै मालिकहरूको अधीनमा रहनुपर्छ । यस अर्थतन्त्रले राजनीतिमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्छ । गाउँठाउँको सामन्त मानिस नै त्यस क्षेत्रको राजनीतिक (धनी) नेता÷प्रतिनिधि हुन्छ । त्यहाँको न्याय, शान्ति सुरक्षा पनि तिनै सामन्तहरूको हातमा हुन्छ । फलतः त्यहाँका आम मानिस भने सदैव पीडित हुन्छन् । प्रायः सबै नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा यस्तै प्रकारको आर्थिक ढाँचाको चित्रण गरिएको छ । तर यसको आधारभूत चरित्र उस्तै भए पनि भिन्न भिन्न उपन्यासमा कथाञ्चलको विशिष्टताअनुसार आर्थिक उपार्जनका तरिका, खर्चको शैली आदिमा भने फरक पाइन्छ । लेकमा खेतीभन्दा पशुपालनले प्रश्रय पाउने, बँसी र तराईमा खेतीमा जोड दिइने, सहरी इलाकामा व्यापार, टाँगा चालक, पोस्टर टाँस्ने, महिलाहरूले यौन व्यवसाय चलाउने, नदी किनारमा माछा मार्ने जस्ता स्थानीय विशिष्टताअनुसारका पेसा हुने गरेको पाइन्छ ।

(जशोषण (, उत्पीडन र दमनका विविध रूपको चित्रण - नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा शोषण, उत्पीडन तथा दमनका विविध रूपको चित्रण गरिएको पाइन्छ । नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा श्रम शोषण, यौन शोषण, जातीय विभेद, लैङ्गिक विभेद आदिको चित्रण गरिएको पाइन्छ । स्थानीय सर्वसाधारण मानिसले चर्को आर्थिक शोषण सहनुपरेको देखाइएको छ । खैरिनीघाटमा मिजार, जिम्मावालहरूले गर्ने श्रम शोषण,

ठगी र अड्डाको डिट्ठाले धुरीकरका नाममा गर्ने गरेको शोषणको चित्रण गरिएको छ । उज्यालो हुनुअघिमा स्थानीय टाठाबाठाले गर्ने शोषण तथा अड्डाका कर्मचारीले माग्ने घुसको चित्रण गरिएको छ । रोदीघरको सम्झनामा स्थानीय डिट्ठाका ठगी र श्रम शोषणको चित्रण गरिएको छ । घामका पाइलाहरूमा स्थानीय व्यापारीको ठगी तथा कालोबजारीको चर्चा गरिएको छ । अविरल बग्दछ इन्द्रावतीमा काजी खलकले माझी जाति माथि गरेको श्रमशोषण, सर्वसाधारणको जग्गा हडप्ने काम, विरोधीलाई मार्ने जस्ता कुकृत्यको‌े चित्रण गरिएको छ । अलिखितमा गाउँको मुखिया, प्रधानले गर्ने गरेको श्रमशोषण, आर्थिक शोषण, विरोधीहरूको हत्या जस्ता अपराध समेतको चित्रण गरिएको छ । ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा डेरी मालिकले कामदारमाथि गरेको श्रमशोषण, प्रवासी नेपाली माथि आसामका रैथाने र लठैतहरूको ज्यादतको चित्रण गरिएको छ । नौमती उपन्यासमा गाउँका सामन्त, पञ्चहरूले गर्ने गरेको शोषणको चर्को रूपको चित्रण गरिएको छ । उलारमा स्थानीय नेताले सर्वसाधारणको जग्गा सस्तो दाममा हात पार्ने, पुलिसले वादी महिलासँग बिना पैसा यौन सम्पर्क राख्ने, कवि हुँ भन्नेले गरिब प्रेमललवासँग रिन भनी मागेको रुपियाँ नतिरी भाग्ने जस्ता शोषणका रूपको चर्चा गरिएको छ ।

नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा राजनीतिक विकृति तथा राजनीतिक शोषण, उत्पीडनका विविध रूपको चित्रण पनि पाइन्छ । खैरिनीघाटमा मिजार, जिम्मावाल र अड्डाको डिट्ठाले आलुको नक्कली छाप बनाएर पैसा उठाएका छन् । उज्यालो हुनुअघिमा पञ्चहरूले स्त्री चौपाय काटेको भनी सर्वसाधारणबाट पैसा खाने, कसैले अवैध गर्भ बोकेमा विभिन्न मानिसलाई यातना दिई झुट्टो बोल्न विवश पारेर पैसा असुल्ने जस्ता शोषण गरेका छन् । रोदीघरको सम्झनामा आफ्ना विरोधीलाई

राणाविरोधी भएको भुठो आरोप लगाएर जेल पठाएको विषय आएको छ । अविरल बग्दछ इन्द्रावतीमा सानो काजीले प्रधानपञ्चको चुनावमा आफ्ना विरुद्ध उठ्ने हरिकृष्ण सन्यासी र विरोधीलाई सघाउने देवु पनेरुलाई गोली हानी मारेको छ । यसमा काजी खलक, पञ्च, प्रशासक, पुलिसहरू सत्ताका आडमा कथाञ्चलमा आएर जनताबाट खसी, घिउ, माछा आदि सित्तैमा खाने, युवतीलाई जबरजस्ती यौनसम्पर्क गर्न बाध्य बनाउने गर्छन् । घामका पाइलाहरूमा ठानेदारको क्रूरताको चित्रण गरिएको छ । यसमा सुधारवादी राणा प्रधानमन्त्री देव शमशेरका सुधारका कार्यक्रमलाई लागू गर्न नदिन उनकै भाइ चन्द्रशमशेरले सत्ताच्युत गरेको ऐतिहासिक राजनीतिक विकृतिको स्मरण गरिएको छ । अलिखितमा गाउँको मुखिया, अड्डाका कर्मचारी आदिले सित्तैमा जनताका कुखुरा, घिउ खाने गरेको, गरिब जनतालाई रक्सी खुवाएर मत किन्ने गरेको, विरोधीलाई कुट्ने, पिट्ने, झुट्टा मुद्दा लगाएर जेल पठाउने र मार्ने सम्मका काम गरेको देखाइएको छ । ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा साधारण गरिब जनतालाई रक्सी खुवाएर मत किनेर चुनाव जित्ने, विरोधीलाई कुट्ने, पिट्ने गरिएको देखाइएको छ । नौमती उपन्यासमा पञ्च, कर्मचारी र पुलिसले सत्ताका आडमा सर्वसाधारणलाई झुट्टा अभियोग लगाएर कुटपिट गर्ने, बेइज्जत गर्ने र चर्को दण्ड गराएर मानिसको उठिबास लगाउने गरेको देखाइएको छ । यसमा पञ्चायती राजनीतिका यस्ता विकृतिप्रति तीव्र असन्तोष र घृणा व्यक्त गरिएको छ । राजनीतिक विकृतिको चित्रणमा उलार उपन्यास सशक्त छ । यसमा २०४७ पछिको स्थानीय राजनीतिका विकृतिको चित्रण गरिएको छ । यसमा स्थानीय नेताहरू जनताको हितका लागि नभएर आफ्नो व्यक्तिगत फाइदाका लागि जनविरोधी र जनताको

शोषण गर्ने काममा लागेको देखाइएको छ । राजनीति शोषणको चित्रण अन्य नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा पनि पाइन्छ ।

नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा लैङ्गिक विभेद, नारी उत्पीडन र यौन शोषणको चित्रण गरिएको पाइन्छ । युवतीहरूलाई मेला जात्राबाट बलिया केटाहरूले जबरजस्ती घिसारेर लगी स्वास्नी बनाउने गरेको, युवतीहरूले आफूभन्दा धेरै जेठो, बुढो र सौता भएको लोग्ने मानिसँग पनि बिहे गर्न विवश भएको र दलित युवतीहरूले माथिल्ला जातका केटासँग जबरजस्ती यौन सम्पर्क राख्नु पर्ने अवस्था रहेका, धनीमानी शोषकहरूले गरिब मानिसका छोरी बुहारीको यौनशोषण गर्ने गरेको, पुरुष बाहिरफेर डुल्ने र घरको सारा काम भने महिलाले गर्नु परेको देखाइएको छ । त्यस्तै कट्टरवादी पण्डित समेत गोप्य रूपमा तल्ला र अछुत भनिने जातिका केटीसँग जबरजस्ती यौन सम्बन्ध राख्ने तर अरूले त्यस प्रकारको सम्बन्ध राखेकामा भने दण्ड सजाय दिलाउन अग्रसर हुने गरेको देखाइएको छ । साथै महिलाहरूले दस वर्ष पुग्दा नपुग्दै जबरजस्ती बिहे गर्नु पर्ने, विधवाले अर्को विवाह गर्न नपाउने, गाउँको सामन्त तथा अन्य पुरुषले महिलाहरूलाई एकान्तमा भेटेमा जबरजस्ती यौनशोषण गर्ने जस्ता यथार्थको चर्चा गरिएको छ ।

नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा दलित समुदायमाथि हुने गरेको शोषण र उत्पीडनको चित्रण गरिएको छ । क्षेत्री, बाहुन र अन्य जातिका ठिटाहरूले दलित युवतीमाथि जबरजस्ती यौन शोषण गर्ने गरेको देखाइएको छ । छुवाछुत प्रथाको चित्रण पनि गरिएको छ । दलित युवतीसँग बिहे गरेका कारण हुक्कापानीबाट अलग गराइ जातिच्युत गरिएको देखाइएको छ । दलितकै विषयमा केन्द्रित जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासमा दलित समाजको गरिबी, अशिक्षा, सिनु खाने चलन र त्यसले सिर्जना गर्ने

समस्या आदिको चित्रण गरिएको छ । यसमा दलित दलित बीचमै पनि विभेद र छुवाछुतको भेदभाव छ भन्ने देखाइएको छ । अधिकांश आञ्चलिक उपन्यासमा दलितमाथिको विभेदको चित्रण गरिएको हुँदा नेपालमा दलितमाथि विभेद छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ, तर दलितमाथिको विभेद र शोषणको मात्रा भने सबैतिर समान रूपमा चित्रित छैन । खैरिनीघाट को तामाङ समाजमा दलितप्रतिको छुवाछुत भेदभाव खासै (पूर्वी नेपाल) छैन र पूर्वी नेपालका क्षेत्रमा कथाञ्चल बनाइएका आञ्चलिक उपन्यासमा दलितका सामान्य प्रसङ्ग मात्र आएको छ, तर गण्डकी र धवलागिरी क्षेत्रको कथाञ्चलमा लेखिएका आञ्चलिक उपन्यासमा भने दलितका विषय प्रमुख बनेको पाइन्छ । नेपाली आञ्चलिक उपन्यासका आधारमा हेर्दा नेपालको पूर्वी क्षेत्रमा भन्दा पश्चिम क्षेत्र त्य)समा पनि विशेषतः धवलागिरी, गण्डकी र कर्णाली क्षेत्रमाउत्पीडन बढी मा दलित (छ भन्ने देखिन्छ । नेपालबाहिरको नेपाली समाजमा भने दलितप्रतिको विभेद त्यति छैन भन्ने विषयलाई नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा स्पष्ट गरिएको छ । नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा नेपाल तथा भारतको केन्द्रीय राज्य सरकारले देशका दुर्गम क्षेत्रप्रति विभेद र उत्पीडन गर्ने गरेको देखाइएको छ । नेपाली आञ्चलिक उपन्यासका आधारमा हेर्दा नेपालका गाउँठाउँहरू राज्यको केन्द्रबाट उपेक्षित छन् भन्ने देखिन्छ । साथै भारतमा रहेका नेपालीहरू प्नि त्यहाँको राज्य सरकारबाट उपेक्षित र उत्पीडित छन् भन्ने देखिन्छ ।

(झप्रेम (, विवाह र यौनको चित्रणमा विशेष चासो - नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा प्रेम, विवाहका साथै यौनका विभिन्न सन्दर्भको चित्रण गरिएको छ । प्रेमलाई कतै भावनात्मक र सार्वभौम तत्वका रूपमा

र कतै समय, परिस्थिति र आञ्चलिकताका सापेक्षतामा हेरिएको छ ।

नेपाली आञ्चलिक उपन्यासका आधारमा हेर्दा प्रेम, विवाह र यौन जुनसुकै ठाउँमा पनि जीवनको स्वाभाविक आवश्यकता रूपमा लिइन्छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । साथै प्रेम, विवाह र यौनमा उमेर, समय, संस्कार आदिले प्रभाव पार्दछ भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

(ञ - ऐतिहासिक सन्दर्भको चित्रण (नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा विश्वयुद्ध, नेपालको एकीकरण, राणाविरोधी आन्दोलन, पञ्चायती शासनको प्रारम्भ, मुलुकी ऐन, भूमिसुधार कार्यक्रम, पञ्चायत विरोधी आन्दोलन, कमैया मुक्ति आन्दोलन जस्ता ऐतिहासिक सन्दर्भको उल्लेख भएको पाइन्छ । आञ्चलिक उपन्यासमा कथाञ्चलका स्थानीय इतिहासका साथै त्यस अञ्चलमा प्रभाव पार्ने राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रिय इतिहासको सन्दर्भको चर्चा गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ । नेपाल तथा भारतका नेपालीहरू ब्रिटिस तथा भारतीय सेनाका रूपमा विश्वयुद्धमा लडेका हुनाले विश्वयुद्धको ऐतिहासिक सन्दर्भको चर्चा आञ्चलिक उपन्यासमा पनि भएको देखिन्छ । नेपालको एकीकरणबाट अलगअलग राज्यका रूपमा रहेका विभिन्न क्षेत्र नेपालमा गाभिएकाले त्यस एकीकरणको सन्दर्भ आञ्चलिक उपन्यासहरूमा आउनु स्वाभाविक देखिन्छ । त्यस्तै राणाशासन, पञ्चायती शासन र विभिन्न आन्दोलनहरूले सम्बन्धित क्षेत्रमा पारेको प्रभावको विशिष्टताको चित्रण आञ्चलिक उपन्यासमा भएको पाइन्छ ।

(ट - मनोभाव तथा सौन्दर्यको चित्रण (नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा सम्बद्ध कथाञ्चलका मानिसका मनोभाव तथा त्यहाँको सौन्दर्यको चित्रण गरिएको पाइन्छ । ठुलाबडाको हैकमवादी मनोभाव, अल्लारे ठिटाहरूको हुलदङ्गा गर्ने, बल देखाउने, तरुनीहरूप्रति आशक्ति देखाउने प्रकारको मनोभाव, व्यापारीहरूको सामानको भाउ बढाएर ठग्ने

मनोभाव त्यस्तै स्वार्थी र आडम्बरी मनोभाव; दलित र गरिबहरूमा रहेको असुरक्षा, भय र निरीहताको मनोभाव; केही युवाहरूमा देखिएको सामाजिक परिवर्तनकामी मनोभाव आदिको चित्रण गरिएको छ । साथै अनुशासन र कर्तव्य परायणको मनोभाव, नयाँ पुस्ताको स्वतन्त्रताप्रेमी मनोभाव, कतिपय पात्रमा देखिने सुधारवादी र सहयोगी मनोभावको चित्रण गरिएको छ । यसमा रेलवे सेवा, सहरीकरणका आधुनिक सुविधा र रामलीला जस्ता लोकसंस्कृतिबाट मनोरञ्जन लिने जस्ता सौन्दर्यात्मक पक्षको चित्रण गरिएको छ । नेपाली आञ्चलिक उपन्यासका आधारमा हेर्दा नेपालको प्रायः सबै ठाउँमा भाग्यवादी र परम्परागत धर्म र प्रचलनप्रति आस्था राख्ने धार्मिक मनोभाव पाइन्छ । नेपालका प्रायः सबै क्षेत्रमा शोषक र शोषित वर्ग रहेका र शोषक वर्गमा हैकमवादी, स्वार्थी र आपाराधिक मनोभाव पाइन्छ । कतिपय युवाहरूमा भने सुधारवादी र सङ्घर्षशील मनोभाव पाइन्छ । गरिबहरू र दलितहरूमा भने भय, निरीहता र भविष्यप्रतिको अनिश्चयको मनोभाव रहेको देखिन्छ । भूगोल, प्रकृति, समाज, संस्कृति आदिको भिन्नता र विशिष्टता अनुसार हरेको अञ्चलका आफ्नै प्रकारका मनोभाव पनि रहेको देखिन्छ । नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा नेपालको भूगोल तथा प्रकृति विकट मात्र छैन सुन्दर पनि छ भन्ने देखाइएको छ । नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा आएका सबैजसो क्षेत्रको भूगोल तथा प्रकृति सुन्दर र मनमोहक छ । नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा आएका कथाञ्चलहरूमा सौन्दर्यमा विशिष्ट मानकहरू छन्, तर आम गरिब मानिसहरू भने सौन्दर्यबोधका लागि मौका समेत नपाउने अवस्थामा छन् भन्ने देखिन्छ ।

अतः खैरिनीघाट, घामका पाइलाहरू, अविरल बग्दछ इन्द्रावती, अलिखित, ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ, उलार जस्ता उपन्यासहरू नेपाली साहित्यका उत्कृष्ट

उपन्यासका सूचीमा पर्छन् । यसबाट नेपाली आञ्चलिकहरू नेपाली उपन्यास परम्पराका महत्त्वपूर्ण प्राप्ति हुन् । नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा नेपालको भूगोल, प्रकृति, समाज, संस्कृति, इतिहास, मनोभाव तथा सौन्दर्य चेतना आदिका विशिष्टताको चित्रण पाइन्छ । नेपाली विशिष्टतालाई चित्रण गर्न नेपाली आञ्चलिक उपन्यासहरू समर्थ देखिन्छन् । नेपाली आञ्चलिक उपन्यास औपन्यासिक शिल्पका दृष्टिले पनि सफल देखिन्छन् । एक सय वर्षभन्दा लामो इहिास भएको नेपाली उपन्यास परम्परामा हालसम्म २००० भन्दा बढी उपन्यास प्रकाशित छन् । यीमध्ये करिब दुई दर्जन उपन्यास आञ्चलिक छन् । सङख्यात्मक रूपमा थोरै जस्तो देखिए पनि नेपाली आञ्चलिक उपन्यासहरू नेपाली उपन्यास परम्परामा चर्चित र उत्कृष्ट मानिनका साथै शैक्षणिक पाठ्यक्रममा समेत समाविष्ट छन् ।

6.4 उपसंहार

अतः कुनै खास क्षेत्रविशेषमा केन्द्रित रहेर त्यस क्षेत्रका प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आदि मौलिकता एवं विशेषताहरूको उजागर गर्ने प्रवृत्ति वा मान्यतालाई आञ्चलिकता भनिन्छ । अतः 'आञ्चलिकता' खास गरेर साहित्य, कलाका क्षेत्रमा एउटा अलग्गै प्रवृत्ति र सिद्धान्तका रूपमा रहेको छ । संसारका हरेक भाषाको साहित्यमा धेरथोर रूपमा आञ्चलिकताको प्रयोग पाइन्छ । मान्छेमा स्वभावैले रहेबसेको, देखेभोगेको प्राकृतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पर्यावरणको प्रभाव पर्छ । त्यसमा पनि साहित्यकार त झन् आफ्नो जन्मभूमि, संस्कृति, परम्परा आदिप्रति बढी नै संवेदनशील र आकर्षित हुनेगर्छ । त्यसैले साहित्यमा आञ्चलिकता एउटा महत्त्वपूर्ण प्रवृत्तिका रूपमा रहने गरेको छ ।

Notes

आञ्चलिकता साहित्यका हरेक विधामा धेरथोर रूपमा प्रयोग हुन्छ र पनि यसको विशेष प्रयोग उपन्यास विधामा हुने गरेको छ । नेपाली उपन्यासमा पनि आञ्चलिकताको प्रयोग अधिक रूपमा भएको पाइन्छ । अङ्ग्रेजी भाषाको 'रिजनालिजम्' (Regionalism) शब्दको पर्यायको रूपमा नेपाली भाषामा 'आञ्चलिकता' शब्दको प्रयुक्त भएको बुझिन्छ । 'रिजनालिजम्' शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम इतिर फ्रान्समा सरकारी १७८९ . संयन्त्रको विकेन्द्रीकरणका सन्दर्भमा भएको थियो । पछि फ्रान्स, इटाली, बेलायत, जर्मन, पोल्यान्ड आदि देशमा क्षेत्रीयता, प्रादेशिकता तथा केन्द्रीकृत राज्य व्यवस्थाका सट्टामा स्थानीय स्वशासनको माग राखी भएका आन्दोलनको प्रभावमा अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, समाजशास्त्रलगायत ज्ञानविज्ञानका विभिन्न क्षेत्रमा साथै साहित्यका क्षेत्रमा पनि आञ्चलिकता एउटा मान्यताका रूपमा स्थापित हुन पुगेको देखिन्छ । आञ्चलिकताको सैद्धान्तिक मान्यता स्थापित हुनुभन्दा अगाडि नै आञ्चलिक साहित्यको लेखन बेलायतबाट भएको हो भने यसको सैद्धान्तिक प्रतिस्थापन अमेरिकाबाट भएको मानिन्छ । सबैभन्दा जेठो आञ्चलिक कृतिको रूपमा बेलायती लेखक ओलिभर गोल्डस्मिथको द डिजर्टेड भिलेज (१७७० .इ) लाई मानिन्छ र बेलायतकी उपन्यासकार मारिया इजवर्थ १७६७ .इ)–१८४९विश्वसाहित्यकै पहिलो आञ्चलिक (१८०० .इ) को कासल याकरेन्ट (उपन्यास रहेको पाइन्छ । अमेरिकामा'सिभिल वार' (इ१८६१ .–१८६५ (रणाले प्रश्रय पाएपछि यसक्रममा अमेरिकाका पछि पछि क्षेत्रीय अवधा परेका क्षेत्रबाट रङ्ग विभेदको आन्दोलन सुरु भयो । अमेरिकी लेखक र समालोचकहरूले सन् १९३० तिर राष्ट्रिय साहित्यको उत्थानका लागि आफ्ना आफ्ना ठाउँ विशेषमा जोड दिनुपर्ने प्रस्ताव गरे र स्थानीय - लेरङ्गप्रधान रचना लेख्न था, जसलाई 'लोकल कलर मुभमेन्ट' (Local

Color Movement) नाम दिइयो । यसप्रकार विश्व साहित्य लेखनले क्षेत्रमा यही अभियानले अन्ततः 'आञ्चलिकता' को सैद्धान्तिक अवधारणा ग्रहण गरेको थाहा पाइन्छ । आञ्चलिकताको एउटा अलग प्रवृत्तिका रूपमा स्थापित छ र यसको खास प्रयोग आख्यान विधा –उपन्यास र कथामा हुने गरेको देखिन्छ । कथाञ्चलका खासखास विशिष्टता स्पष्ट पार्न घटनाहरूको तार्किक विन्यास गररे कथानकको निर्माण गरिने कार्य आञ्चलिक उपन्यासमा भएको हुन्छ । यसमा कथाञ्चलको जीवन र समाजको यथार्थ स्पष्ट पार्न विभिन्न स्वभाव, रुचि र प्रवृत्तिका पात्रको सिर्जना हुन्छ । आञ्चलिक उपन्यासमा परिवेश तत्त्वको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । अञ्चलभित्रका विभिन्न स्थान, प्रकृति, संस्कृति आदिको चित्रण, प्राकृतिक सौन्दर्य वर्णन वा आलम्बनका रूपमा मात्र नभएर सम्बद्ध अञ्चलको समग्रता र विशिष्टता देखाउने उद्देश्यबाट गरिन्छ । उपन्यासमा पात्रको बोलीमा सम्बद्ध अञ्चलमा बोलिने भाषिकाको प्रयोग हुन सक्छ साथै स्थानीय उखान, लोकतत्त्व जनाउने शब्द विशेष, लोकमा प्रचलित भनाइ आदिको प्रयोग अति नै आवश्यक रहेको बुझिन्छ । अझ थप आञ्चलिक उपन्यासमा अञ्चललाई मुख्य विषय मानेर त्यस अञ्चलको गहन चित्रण हुने गर्दछ । अञ्चलको समग्र जीवनचित्र स्पष्ट पार्न कथाञ्चलका चाडपर्व, उत्सव, परम्परा, मूल्य, मान्यता, विश्वास, दुःख, व्यथा, लोकसाहित्य, सङ्घर्ष, प्रवृत्ति, पुरानो र नयाँ मान्यताबिचको मूल्य, मान्यता र द्वन्द्व आदिको चित्रण गरिएको हुन्छ । यसमा कथाञ्चलका भौगोलिक तथा प्राकृतिक पर्यावरण, अञ्चलविशेषका बासिन्दाको जातिगत विशिष्टता र मौलिकता, त्यहाँको सामाजिकता, ऐतिहासिकता, आर्थिक स्थिति, राजनीतिक विशिष्टता, त्यहाँका समस्या, मनोभाव, सौन्दर्य चेतना लगायतका अञ्चलका खासखास विशिष्टताको चित्रण गरिन्छ । विशेष

Notes

रूपमा आञ्चलिक उपन्यासबाट कथाञ्चलका विशेषता खोज गर्न सकिन्छ । साथै सम्बद्ध अञ्चलका राजनीतिक, सामाजिक, भाषिक, भौगोलिक विशेषता र समस्या आदिको खोज गरी तिनको समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउन सकिन्छ । कथाअञ्चलको समाज, चाडपर्व, खानपान, पोसाक, वाद्यवादन, जाति, वंश, धर्म, लोकसाहित्य, पशुपन्छीअर्थराजनीति ,, लोकसंस्कृति, आदिका विशिष्टतालाई कलात्मक पुनर्सिर्जन गर्न सक्नु नै आञ्चलिक उपन्यासको विशिष्टता हो भन्न सकिन्छ । यसैले आञ्चलिक उपन्यास साहित्यिक मूल्यका साथै समाजशास्त्रीय तथा मानवशस्त्रीय अध्ययनको नगिच रहेर त्यसका विषयादि पनि बन्न सक्छ । यसरी नै आञ्चलिक उपन्यासले उपन्यास विधाको विस्तार गर्न सहयोग गर्नाका साथै सर्जकहरूलाई सहरबाट गाउँ र पिछडिएको क्षेत्रतिर ध्यान आकषर्ण गराएको छ । यसले सहर र सम्पन्न वर्ग मात्र होइन, पिछडिएको तथा उपेक्षित जाति र क्षेत्र पनि साहित्यको विषयवस्तु र विषय क्षेत्र हुनसक्छ भन्ने मान्यता स्थापित गरेको छ । यसले साहित्यमा क्षेत्रीय जीवन र क्षेत्रीय संस्कृतिको प्रवेश गराउँदै क्षेत्रीय, जातीय र सांस्कृतिक मूल्यबोधको खोजी गर्न सिकाएको पाइन्छ । यसरी नै यसले सर्जक र पाठकलाई व्यक्तिबाट सामूहिकतातर्फ ध्यान खिचेको हुन्छ र यथार्थवादी साहित्यको आयाममा विस्तार गरेर सामान्य र सार्वभौम यथार्थ मात्र साहित्यको अभीष्ट हुन सक्तैन, आञ्चलिक र विशिष्ट यथार्थलाई पनि साहित्यले अँगाल्नु पर्दछ भन्ने मान्यतालाई स्थापित गरिदिएको जान्न पाइन्छ । यसबाहेक यसले भाषिक उत्थान तथा भाषिक मूल्यबोधको खोजी गर्न सिकाएको पाइन्छ । देश, काल, परिवेशलाई केवल पृष्ठभूमिका रूपमा प्रयोग गर्ने परम्परालाई तोडेर यसले परिवेशलाई नवीन र सार्थक रूपमा प्रयोग गर्ने कार्यको थालनी गरेको देखिन्छ । साथै आञ्चलिक उपन्यासले

अपरिचित क्षेत्र, जाति र संस्कृतिलाई प्रकाशमा ल्याउँछ र खासगरी ग्रामीण तथा पिछडिएका क्षेत्र र पछि परेका जाति र संस्कृतिको यथार्थलाई दुनियाँ सामु ल्याइदिने हुनाले त्यस्ता क्षेत्र, जाति र संस्कृतिको सम्बद्र्धन र विकास गर्ने बाटो खुल्दछ । यिनै कारणले गर्दा आञ्चलिक उपन्यास र आञ्चलिक साहित्यको विशष्टि महत्व र योगदान रहेको बुझिन्छ ।

आञ्चलिक उपन्यास लेखन परम्परामा यसका केही सीमा पनि रहेका हुन्छन् । निश्चित भौगोलिक पर्यावरणभित्र सीमित रहने हुनाले भूगोलको सीमा तोडेर सार्वभौम सत्यको खोजी गर्न कठिनाइ हुन सक्छ । अञ्चल नै मूल विषय हुने हुनाले मान्छेका सार्वभौम बानी, व्यहोरा, गुण, दोष, आदिका चित्रण तर्फ चासो नहुन सक्छ । अञ्चलको बाह्य रूपप्रति बढी आकर्षण रहने हुनाले जीवनको गहिराइसम्म पुगेर अध्ययन गर्ने विषयमा आञ्चलिक उपन्यासले ध्यान नपुर्याएको हुन सक्छ । यसमा मान्छेको मनोविज्ञानको सार्वभौम पक्षको अध्ययन प्रायः हुँदैन । आञ्चलिक उपन्यासमा प्रतिनिधि कथानक नहुन सक्छ, प्रतिनिधि वा केन्द्रीय चरित्र पनि नहुन सक्छ साथै परिष्कृत र शास्त्रीय चरित्र हुँदैन । नेपाली साहित्य जगतका आख्यानकार गिरीशवल्लभ जोशीद्वारा लेखिएको वीरचरित्रबाट नै नेपाली उपन्यासमा सर्वप्रथम नेपाली ठाउँ र नेपाली पात्रको प्रयोगको थालनी भएको हो भन्ने जान्न पाइन्छ । यसरी नै रुद्रराज पाण्डेको रूपमतीबाट नेपाली उपन्यासमा सामाजको यथार्थको चित्रण हुन थालेको देखिन्छ । अझ पछि आएर भ्रमर, मुलुकबाहिर, माइतघर, लङ्गडाको साथी, बसाइ“ लगायतका उपन्यासहरूमा नेपाली ठाउँ, समाज र संस्कृतिको सघन पृष्ठभूमिको प्रयोग गरिएको थाहा पाइन्छ । यिनै पृष्ठभूमिमा शङ्कर

कोइरालाको खैरिनीघाट बाट नेपाली आञ्चलिक उपन्यासको (२०१८) लेखन सुरु भएको पाइन्छ ।

6.5 सार

●कुनै खास क्षेत्रविशेषमा केन्द्रित रहेर त्यस क्षेत्रका प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आदि मौलिकता एवं विशेषताहरूको उजागर गर्ने प्रवृत्ति वा मान्यतालाई आञ्चलिकता भनिन्छ ।

●अङ्ग्रेजी भाषाको 'रिजनालिजम्' (Regionalism) शब्दको पर्यायको रूपमा नेपाली भाषामा 'आञ्चलिकता' शब्दको प्रयुक्त भएको बुझिन्छ ।

●आञ्चलिकताको सैद्धान्तिक मान्यता स्थापित हुनुभन्दा अगाडि नै आञ्चलिक साहित्यको लेखन बेलायतबाट भएको हो भने यसको सैद्धान्तिक प्रतिस्थापन अमेरिकाबाट भएको मानिन्छ । सबैभन्दा जेठो आञ्चलिक कृतिको रूपमा बेलायती लेखक ओलिभर गोल्डस्मिथको द डिजर्टेड भिलेज मानिन्छ लाई (१७७० .इ)।

●आञ्चलिक उपन्यासमा परिवेश तत्त्वको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ ।

●अञ्चलको समग्र जीवनचित्र स्पष्ट पार्न कथाञ्चलका चाडपर्व, उत्सव, परम्परा, मूल्य, मान्यता, विश्वास, दुःख, व्यथा, लोकसाहित्य, सङ्घर्ष, प्रवृत्ति, पुरानो र नयाँ मान्यताबिचको मूल्य, मान्यता र द्वन्द्व आदिको चित्रण गरिएको हुन्छ ।

●विशेष रूपमा आञ्चलिक उपन्यासबाट कथाञ्चलका विशेषता खोज गर्न सकिन्छ ।

●आञ्चलिक उपन्यासले अपरिचित क्षेत्र, जाति र संस्कृतिलाई प्रकाशमा ल्याउँछ र खासगरी ग्रामीण तथा पिछडिएका क्षेत्र र पछि परेका जाति र संस्कृतिको यथार्थलाई दुनियाँ सामु ल्याइदिने हुनाले त्यस्ता क्षेत्र, जाति र संस्कृतिको सम्बद्र्धन र विकास गर्ने बाटो खुल्दछ ।

●आञ्चलिकता आधुनिकता, प्रविधि र पुँजीवादी अर्थतन्त्रले आञ्चलिकता समाप्त गर्दै लगेको देखिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि मानिसले आफ्नो पुख्र्यौली संस्कृति, मूल्य, मान्यता, इतिहास र समग्रमा भन्दा स्वपहिचानलाई जोगाउन खोज्यो भने आञ्चलिकता कहिले समाप्त भएर जादैँन ।

●खैरिनीघाट, उज्यालो हुनुअघि, हेलम्बु मेरो गाउँ, रोदी घरको सम्झना, घामका पाइलाहरू आदि उपन्यासहरूमा पूर्ण आञ्चलिकता रहेका पाइन्छ ।

●ओझेल पर्दा, मेरो कथा, मने, नयाँ क्षितिजको खोज, नियति आदि उपन्यासहरूमा आंशिक आञ्चलिकता रहेका पाइन्छ ।

6.6 अनुशीलनी

(क) आञ्चलिकताको अर्थपरिचय र , परम्पराबारे विस्तृत व्याख्या गर्नुहोस् ।

आञ्चलिकता (ख) विशेषताहरूमाथि प्रकाश पार्नुहोस् ।

पूर्ण र आंशिक आञ्चलिकता परिलक्षित हुने (ग)नेपाली आञ्चलिक उपन्यासबारे चर्चा गर्नुहोस् ।

6.7 अतिरिक्त अध्ययन

१ .सुरेश सिन्हा **उपन्यास शिल्प और प्रवृत्तियाँ**

२ .पर्सी लुबोक	**दि क्र्याफ्ट अव् फिक्सन**
३ .राजेन्द्र सुवेदी	**नेपाली उपन्यास प्रवृत्ति परम्परा र**
४ .नेत्र एटम	**उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली**
उपन्यास	
५ कृष्णहरि बराल .	**उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली**
उपन्यास	
६ शङ्कर कोइराला .	**हेलम्बु मेरो गाउँ**
	खैरिनीघाट
७ .लीलबहादुर छेत्री	**ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ**
८ .धगोतामे .च.	**यहाँदेखि त्यहाँसम्म .सं.दो .**
९ .प्रकाश ए राज .	**रोदीघरको सम्झना.**
१० .इन्द सुन्दास	**नियति**
११ .सुवास	**मने**

6.8 मुल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

नोटः तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् –

१. आञ्चलिक शब्दको उद्भव अर्थ र अवधारणा ।

....

....

....

(प्रश्न १ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ६.३.१ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. आञ्चलिक उपन्यासको विशेषता ।

....

....

....

(प्रश्न २ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ६.३.२ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. आञ्चलिक उपन्यास लेखनको सीमा क्षेत्र ।

....

....

(प्रश्न ३ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ६.३.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

४. नेपाली औपन्यासिक लेखन क्षेत्रमा आञ्चलिक उपन्यासको परम्परा ।

....

....

........**(प्रश्न ४ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ६.३.४ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)**

एकाइ 7 , यथार्थवाद समाजवादी वैशिष्ट्य र नेपाली उपन्यास ।

7.0 उद्धेश्य

7.1 परिचय

7.2 समाजवादी यथार्थवादको परिचय र अवधारणा

7.3 समाजवादी यथार्थवाद नेपाली उपन्यास लेखनको पृष्ठभूमि

7.4 समाजवादी यथार्थवाद नेपाली उपन्यासको विकास परम्परा

7.5 उपसंहार

7.6 सार

7.7 अनुशीलनी

7.8 अतिरिक्त अध्ययन

7.9 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

7.0 उद्धेश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- समाजवादी यथार्थवादको परिचय र अवधारणा
- नेपाली उपन्यासमा समाजवादी यथार्थवाद पृष्ठभूमि र परम्परा
- समाजवादी यथार्थवादमा आधारित कतिपय प्रमुख नेपाली उपन्यासहरू क्रमैले – मुक्तिनाथ तिमिल्सिनाद्वारा लिखित उपन्यास **को अछुत?**, हृदयचन्द्रसिंह प्रधानद्वारा लिखित उपन्यास **एक चिहान**, डी. पी. अधिकारीद्वारा लिखित उपन्यासहरू क्रमैले – **आशमाया** र **धर्ती अझै बौल्दै छ** आदि माथि विवेचना ।

7.1 परिचय

समाजवादी यथार्थवादको स्थापना आलोचनात्मक यथार्थवादबाट विमुत्क भएपछि भएको थाहा पाइन्छ। आलोचनात्मक यथार्थावादको चरण समाजविकासको सामन्तवादी चरणदेखि पुँजीवादी चरणसम्मको अवधि हो। नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा कलात्मक मूल्यका दृष्टिले आजसम्म पनि समाजवादी यथार्थवाद पूर्ण रूपमा स्थापित हुन सकेको भान हुँदैन। यस धरातलका रचनामा अन्तर्वस्तुको पहिचान सबल भए पनि सैन्दर्यतत्व अझै पनि कमजोर रहेको कुरा अध्ययन र विश्लेषणबाट पुष्टि हुन्छ। २००७ सालपछि समाजमा सामान्य रूपन्तरणका स्वर र आवाज व्यक्त गर्ने लेखक, चिन्तक र विचारकहरूले नेपाली समाजका आर्थिक र सामाजिक पक्षमा देखिने विसङ्गतिलाई आलोचना गर्ने र समाजवादी ढाँचामा सम्पूर्ण समाजलाई बदल्ने इच्छा राख्नेहरूले पूर्णतः विश्वास गर्न थालेको तथ्य पनि विस्तार - बिस्तार समाजमा देखा पर्न थाल्यो।

7.2 समाजवादी यथार्थवादको परिचय र अवधारणा

पश्चिमी मुलुकको सामन्तवादी पद्धतिभन्दा नेपाली समाजको सामन्तवादी पद्धति भिन्नै किसिमको रहेको भेटिन्छ। चिनियाँ र भारतीय सामन्तवादी पद्धतिको तुलनामा नेपालको सामन्तवादी संरचना पनि भिन्न हुँदै गएको देखिन्छ। ती मुलुकहरूमा जमिन र उद्योगको उपभोग, बाँधा, मजदुर र भूमिकर्षक दासहरू राख्ने प्रचलन झन्डै समान देखिन्छ। भूस्वामित्वका सन्दर्भमा मात्र समाजको पृष्ठभूमिलाई हेर्ने हो भने सामन्तवादको स्वरूप नेपालमा पनि भारतीय किसिमको रहेको छ। यस ढाँचालाई राणाप्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरले युरोपीय ढाँचामा ढाल्न प्रयास गरेको कुरा

इतिहासबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ। तर त्यो प्रयास सफल हुन सकेको देखिन्न। अभिजात र ठाकुर, जमिनदार र मुखियापद्धतिका बीचमा अलमलिएका यस समाजमा धनी र गरिबका बीचका वर्गभेद, साहू र आसामीका बीचका वर्गभेद, जग्गाधनी र कृषकका भीचका वर्गभेद, मालिक र नोकरका बीचका वर्गभेद, नारी रपुरूषका बीचका लिङ्गभेद एवं उच्च र निम्नजातिका वर्गभेदजस्ता सामन्तपद्धतिका पृष्ठपोषक दुर्गुणहरू यस समाजमा युगौंदेखि जरा गाडेर बसेका थिए। त्यस्ता पद्धिता आज पनि नेपाली समाजमा कायम छन्। रूढि र धर्म, परम्परा र अन्धविश्वासका नामबाट जन्मेका वर्गभेदहरू जस्तै-पुरोहित र यजमान,धामी-झाँत्री र यजमान,देउकी र देउकी प्रथा कायम राखेर शोषण गर्न पल्केका मालिकहरू, पुजारी-पण्डा र भक्तजनहरूमा सामन्तपद्धतिको वर्गभेदलाई मानसिक संरचनामा लगेर प्रचुर मात्रामा मुखर गर्ने परम्परा अझै जिउँदो छ। सेवा र व्यवसायका नाममा जन्मेका न्यायाधीश र पीडित पक्षहरू, प्रशासक र शासितहरू. व्यापारी र ग्राहकहरू, स्वास्थ्यकर्मी र रोगीहरू, उद्योगमालिक र श्रमिकहरूजस्ताका बीचमा जन्मेका द्वन्द्वहरू पनि वर्गद्वन्द्वका मुखर नभएसम्मको अवस्था सामन्तवादी अवस्था हो। यिनै द्वन्द्वका परिणतिबाट सर्वहारा श्रमिकहरूका पक्षमा स्थापित हुने, सत्तासम्म पुग्ने गरी समाजको रूपान्तरण तहमा ल्याउनुपर्ने परिवर्तनका निम्ति मार्क्सीय विश्वदृष्टिकोणको अपेक्षा पर्दछ। द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको वरिपरिबाट साहित्यको चिन्तन गर्न लागेपछि साहित्य र राजनीति परस्पर सम्बन्धित तत्त्व बन्दछन्। सङ्गठनकला र साहित्य निकटतम र सहायक तत्त्व भएर देखा पर्दछन्। यसरी सङ्गठनको निकटतम तत्त्व बनेपछि साहित्यले श्रमजीवी वर्गको यथार्थलाई कथ्य बनाउनुपर्दछ भन्ने तथ्यलाई स्विकार्दछ। यो स्वीकृति नै मार्क्सवादी दृष्टिकोणको आग्रह हो।

मानवजीवन भोजन र परिधान, हर्ष र द्वेष, सन्तुष्टि र आत्रोशजस्ता प्रतित्रिया व्यक्त गर्ने त्रममा विश्वका जुनसुकै परिवेशमा र इतिहासका जुनसुकै समयमा पनि समान अनुभूति व्यक्त गर्ने तत्त्व हो। समाजवादी यथार्थवादमा सौन्दर्यशास्त्रीय कला स्वाभाविक र अयान्त्रिक रूपमा प्रयुक्त हुन्छ। लेखक वा सर्जक आफूले आत्मसात् गरेका सच्तन एवं ऐतिहासिकतावादी चिन्तनबाट कलाको सृजना गर्दछ त्यस्ता कलामा समाजवादी यथार्थवाद प्रबल रूपमा देखा पर्दछ। सृजना क्षेत्रमा समाजवादी यथार्थवाद आलोचनात्मक यथार्थवादको विकसित रूपमा स्थापित भएको विचारधारा हो। यसलाई सर्वप्रथम गोर्कीले आफ्ना रचनामा प्रयोग गरे। 'समाजवादी यथार्थवाद' सम्बन्धी धारणा वर्तमान विश्वसाहित्यमा अत्यन्त अनिवार्य एवं वस्तुपरक तथ्यमा स्थापित हुने कलागत प्रस्तुती विशेष हो तर यसलाई आज गलत ढङ्गले प्रयोग गर्ने र नाराका ढर्रामा प्रयोग गरिने गलत परम्पराले प्रोत्साहन पाएको हुँदा समाजवादी चिन्तन कमजोर र आदर्शवादी आग्रह प्रबल बन्दै गएको छ। यस कारण साहित्यसृजनाका परम्पराले विश्वका जुनसुकै समाजमा पनि समाजवादी यथार्थवादी धारा आलोच्य बन्दै गएको देखाएको छ।

लेखक भनेको आफ्नो समाजको भुक्तभोगी हुन्छ। उसले प्रस्तुत गरेको यथार्थ त्यस समाजको जीवनको साझा यथार्थ हुन्छ। त्यस यथार्थमा वस्तुपरक तत्त्व प्रबल हुन्छ। सबै मान्छेले अनुभूत गर्ने सत्य नै रचनाको यथार्थ भएर उभिन्छ। समाजवादी कलामा वर्तमानको बिन्दुबाट भविष्यलाई अङ्गन गरिएको हुन्छ। वस्तुस्थितिलाई के आदारमा तयार गरिन्छ भने जुजुन परिस्थिति जुट्दा पहिले जेजस्ता घटना घटेका थिए पछि पनि त्यस्ता घटनाहरू घट्न सक्छन् भन्ने ठोट गरिन्छ। वस्तुस्थितिको परिणाम प्रकट गर्ने तथ्यहरू परिवर्तन हुँदैनन्। तर

परिणामहरू बदलिँदै जान्छन्। हिजो कल्पना गरिएको सम्भावना आजको भविष्यबाट अतीतको गर्भमा लुप्त भइसकेका हुन्छन्। त्यस कारण सर्जकले निर्देश गरेको भविष्य कल्पना मात्र रहँदैनः अलिकति अव्यक्त अवस्थाको अनुमान,अलिकति अव्यक्त अवस्थाको अनुमान, अलिकति रहस्यको मापनमा अल्झेको मान्छेको अन्तर्चेतना वस्तुवादी दृष्टि प्रबल हुँदै गएपछि यथार्थ, प्रत्यक्ष र पूर्ण शाश्वत भएर प्रकट हुन लाग्दछ। समाजवादी यथार्थवादमा सुदृढ भविष्यप्रति विश्वास गरिन्छ। त्यस कारण उक्त भविष्य प्राप्तिका निम्ति सङ्गर्ष गर्ने गतिशील व्यक्तिहरू नै यस किसिमका रचनाहरूमा पात्र भएर आएका हुन्छन्। समाजवादी यथार्थवादमा आस्था राख्ने लेखकहरू उपर्युक्त किसिमका पात्रहरू, वस्तु र कथ्यहरू प्रयोग गर्न बढ़ी रूचाउँछन्। सही र साझा यथार्थलाई प्रतिनिधित्व गर्ने सौन्दर्यचेत प्राप्त गरिसकेपछि समाजवादी यथार्थवाद अत्यन्त सबल र प्रखर दृष्टिकोणको संवाहक तत्त्व भएर पाठकसामु उपस्थित हुन्छ।

आजको वस्तुवादी युगमा कलालाई पनि विनिमययोग्य वस्तुका रूपमा लिन सकिन्छ। मानवनिर्मित कलालाई वस्तुबाट मूल्यमा र मूल्यबाट वस्तुमा विनिमय गर्न सकिन्छ। कला एउटा ढाँचा हो र यो रचनाको वाह्य आकृति हो। यस वाह्य आकृतिलाई प्राविधिक शब्दमा रूप भन्ने गरिन्छ। रूपका आवरणभित्र अनन्त ठोस वस्तुहरू रहेका हुन सक्छन्। ती वस्तुहरू प्राविदिक शब्दमा अन्तर्वस्तु हुन्। भावकले कुनै पनि रचना ग्रहण गर्नु भऩेको रूप र वस्तुलाई एकैपल्ट ग्रहण गर्नु हो तर रूप अर्थात् बाह्य आकृति मात्र लक्षित ग्रहकलाई दिने हो भने खबरकागज छाप्ने कागजमा निर्मित चित्रकला भिडाइदिनुजस्तै हो। त्यस कारण रूप मात्र शाश्वत होइनः जस्तै उपर्युक्त कला पनि शाश्वत होइन। अनि अब्बल दर्जाको आर्ट

पेपरमा निर्मित गुणस्तरहीन चित्र बिडाइदिनु भनेको चाहिँ सबल वस्तु दुर्बल कलाका नाममा विनिमय गर्नु हो। यसरी हेर्दा कला यथार्थ जगत्का मानव निर्मित वस्तु समाज र संस्कारको मूल्यका आधारमा स्थापित वस्तु तत्त्वलाई मानविकीकरण गर्न सकिने तत्त्वका रूपमा सिद्ध हुन्छ। रहस्यवादी एवं मनोविज्ञानवादी स्रष्टाहरू अन्तःसत्ताका भावनागत मूल्यहरू रचनाका बाह्य आकृतिमा देख्ने गर्दछन्। मानव सभ्यताको विकासत्रममा भौतिक साधन अर्थात् उपकरणहरूको उत्पादन गर्ने कला र श्रमबाट सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, दर्शनिक र बौद्धिक जीवनका सम्पूर्ण प्रत्रियाहरू निर्धारण भएका हुन्छन् तर अन्तश्चेतनावादीहरू मान्छेको अन्तःसत्ता ईश्वरीय देनबाट निर्धारण हुन्छ भन्ने कथनलाई अगि सार्दछन्। भौतिक त्रियाकलाप र परिवेशका प्रभावले मान्छेको चेतनागत संरचना पनि प्रबावित हुन्छ। भौतिकवादी चिन्तनमा मानवश्रमबाट उत्पादित वस्तु र पुनरूत्पादित वस्तुहरूले मान्छेको मूल्य निर्धारण गर्दछन्। द्वन्द्वात्मक भौतिक र ऐतिहासिक पक्षका निर्णायक तत्त्वहरू नै यिनै हुन्। समाजमा वर्गसङ्गर्षजनित युद्धको समाप्तिपचिको राजनीतिक, आर्थिक र धार्मिक संरचना आदिमा समाजवादी मूल्यको स्थापना हुन् र इतिहासको लामो यात्रामा तिनमा पलाएका विकृतिबाट जन्मिँदै रूढि र पुँजीवादी दुश्चरित्रमा परिवर्तित हुन सक्ने विकण्डनात्मक परिणतिहरू ऐतिहासिक सङ्गर्षको प्रभावमा देखिने प्रतिफलहरू हुन्। एउटा सभ्यताको रम्भ त्यसको विकास र चरम उपलब्धिपचि विनाश र पुनः प्रतित्रियावादी चरणको जन्म एवं त्यसप्रतिको विद्वेष र वर्गसङ्गर्ष अनि फेरि समाजवादी मूल्यको स्थापना समाजविकासका त्रममा देखिने मूल्यहरू चत्रवत् र शाश्वत पक्षहरू हुन्।

समाजविकासका विविध पक्षहरूलाई आर्थिक विकासले निर्धारण गर्दछ। समाजका दार्शनिक र सांस्कृतिक, राजनीतिक र बौद्धिक विकासले अर्थको

विकासलाई प्रभावित तुल्यउंछन्। अनि र्तिक विकासले धर्म,संस्कृति र राजनीति एवं बौद्धिक क्षेत्रलाई समेत प्रभावित तुल्यउँछ। यसरी यी बहुपक्षलाई परस्परमा प्रभावित तुल्यउने तत्त्वका रूपमा विचार बिन्दुहरू परस्पर सम्पृक्त भएका देखिन्छन्। इतिहासका अनन्ततामा यिनै परस्पर प्रभावी र द्वन्द्वात्मक वस्तुको सम्पृक्ततामा मान्छेको प्रवृत्ति निर्माण हुन्छ। समाजमा मान्छेले जे चीज प्राप्त गर्दै जान्छ त्यसमा भौतिक र बौद्धिक दुवै श्रमको लगानी भएको हुन्छ। विश्व दृष्टिकोणको ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा सङ्गति र यतार्थ मात्र खोज्ने होइन, स्रष्टा त्यस्तो यथार्थ सृजना गर्न पनि सक्दछः जसमा व्यक्ति र वस्तुको स्वबावलाई एकात्मकता पनि प्रदान गर्न सकियोस्।

उपर्युक्त अनुसार मानवसमाज-विकासलाई र त्यस समाजमा विकास भएका मान्छेका बाहिरी र भित्री दुवै त्रियाकलापलाई विश्लेषण गरेर निष्कर्ष निकाल्ने दर्शनको नाम मार्क्सवाद हो। समाजवादी यथार्थवाद भनेको मार्क्सवाद हो। यस समालोचनामा साहित्यलाई यतार्थको एउटा कलात्मक अधिसंरचना मानिन्छ। समाजमा विद्दमान यथार्थको प्रतिबिम्बन मार्क्सवादी साहित्यमा रहनु नितान्त अपेक्षित ठहर्दछ। समाजमा जीवित कुनै पनि चरित्रको प्रतिबिम्बन गर्ने मूल तत्त्व भनेको सामाजिक, आर्थिक र धार्मिकलगायतको विशिष्ट बनौट (Supper stricter) आफैँमा एउटा अधिरचना हो। त्यस विशिष्ट बनौट क्षेत्रको निर्धारण गर्ने कार्यहरूमध्ये साहित्य एक कलात्मक प्रकार्य हो। यसलाई नै यथार्थवादी साहित्य भनिन्छ। जहाँसम्म नेपाली साहित्यमा समाजवादको यथार्थवादको प्रश्न छ त्यसलाई अध्यन गर्न गम्भीर रूपमा जुट्नुपर्ने स्थिति आएको छ।

नेपाल परम्परित कृषि दासतामा अडेको सामन्त चरित्रको देश हो। यसमा औद्योगिक उत्पादन, विदेशी पुँजीनिवेश र पुँजीवादी इतिहासको अध्याय

छैन। विश्वका अन्य कतिपय मुलुकमा सामन्तवादी चरण, अनि पुँजीवादी चरण र त्यसपछि मात्र समाजवादी चरणको क्रम विकसित भएको छ तर नेपालका सन्दर्भमा सामन्तवादी चरणपछि आउने औद्योगिक जागरणको चरण नै लुप्त भएर कैवल नबधनिक सामन्तहरूका विरूद्ध लड्ने वर्तमानको नवप्रतिक्रियावाद र नवसामन्तवादविरूद्धका लड्नुपर्ने युद्धका लागि जुटेको चरण मात्र हाम्रा सामु विद्दमान छ।यहाँ मध्यकालीन भूदासताको अवशेष आज पनि कायम छ। रूढि र अन्धविश्वासका बादलहरू आज पनि मडारिइरहेका छन्। छिमेकी मुलुक भारतमा अङ्ग्रेजले ल्याइदिएको पश्चिमी शैलीको साम्नतवाद यहाँ पनि जङ्गबहादुर राणाका पालामा मौलाउन खोजेथ्यो। तर भारतमा जस्तो फस्टाउने मौका यहाँ पाएन। भारतमा भने सामन्तवादले नयाँ रूप प्राप्त गर्न धेरै प्रयास गऱ्यो। सौभाग्यको कुरा नेपालले भौगोलिक उपनिवेशीय शैलीको सामन्तवाद भने भोग्नु परेन।

औपचारिक रूपमा यस चिन्तनको प्रारम्भ नेपालमा २००७ सालपचि मात्र भए पनि अनौपचारिक र स्वस्फूर्त रूपमा समाजवादी यथार्थवादी लेखनको आरम्भ २००७ सालपूर्व नै भएको पनि मान्न सकिन्छ। सचेत र स्पष्ट प्रतिबद्धताका साथ समाजवादी वैज्ञानिक विश्वदृष्टिकोण अँगाल्दै गएर साहित्यको सृजना गर्ने काम भने २००६ सालको नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको स्थपना र 2007 सालको जनआन्दोलनको परिणाममा आएको खुला वातावरणपचि ने हुन कलात्मक संवेदना प्राप्त गर्न नसकेका साहित्यले समाजवादी यथार्थवादलाई आत्मसात् गरिहाल्न सक्दैन। यस्ता सृजनाको मूल्यङ्गन गर्ने विवेचकले घोषणालाई होइन,घोषित वस्तुभित्र निहित संवेदनालाई नियाल्नुपर्ने हुन्छ। जहाँसम्म साहित्यमा समाजवादी यथार्थवादी सृजनाको प्रश्न छ- त्यसलाई सृजना क्षेत्रमा गएर हेर्दा

समाजवादी आदर्शलाई स्थापना गर्ने प्रचेष्टा भए पनि सृजनविधिमा कला र सौन्दर्यको समुचित शालीनता प्राप्त हुन सकेको देखिँदैन। शोषित र पीडित तहबाट टिपिएका चरित्रहरू रचनामा प्रयोग भए पनि राजनीतिक दृष्टिले प्रबल र कलाका दृष्टिले दुर्बल तत्त्वहरू नै प्रमुख रहे। २००७ सालदेखि २०१७ सालसम्मको अवधिमा सामाजिक र प्रगतिशील साहित्यसृजनाको वाढी चल्योः तर कलात्मक उच्चता भने स्थापित हुन सकेन।

समाजवादी व्यवस्था स्थापना गर्न असफल भएको २००७ सालको क्रान्तिले सुदृढ सामाजिक सङ्गठन र वैचारिक प्रतिबद्धताको आवश्यकता बोध गरायो। समाजवादी क्रान्तिको पक्षमा मत प्रकट गर्ने साहित्यकारहरू २००७ सालदेखि २०१७ सालका अवधिका बीचमा निकै आए तर यिनमा पनि के कमजोरी रह्यो भने सङ्गठनात्मक सचेतता र कलात्मक उच्चता प्रस्तुतिका क्षेत्रमा दुर्बलता देखियो। त्यस समयका रचनामा वस्तु सबल भएका ठाउंमा खलात्मक उच्चताको अभाव र कलात्मक उच्चता स्थापित भएका ठाउँमा वस्तुपरक चिन्तनको अभाव भइदियो। यी दुवै विसङ्गतिका बीचमा समाजवादी साहित्य सृजना भएकाले समाजवादी यथार्थवादको उच्च आदर्शभन्दा आलोचनात्मक यथार्थवाद नै सबल बन्दै गएको छ। यसलाई नेपाली उपन्यासपरम्पराले आत्मसात् गर्न सकेका पक्षहरूलाई उपन्यासका क्षेत्रमा पहिल्याउन प्रयत्न गरिन्छ।

7.3 समाजवादी यथार्थवाद नेपाली उपन्यास लेखनको पृष्ठभूमि

आलोचनात्मक यथार्थवादको परिवृत्तबाट सुरू भएको समाजवादी यथार्थवादी अभियान २००७ सालपूर्वको अवधिमा स्पष्ट रूपमा देखा पर्न

सकेको छैन। यस तथ्यलाई माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ। प्रारम्भमा नेपाली साहित्यका विविध विधामा स्थापित भएको आलोचनात्मक यथार्थवादी पद्धतिको परम्पराभित्र समाजवादी यथार्थीवादको अस्तित्व कायम भई आउँदै रह्यो। देवकोटा र रिमालका कवितामा, पूर्णप्रसाद ब्राह्मण र गोविन्दबहादुर गोठालेका कथामा देखा परेको समाजको यथार्थतामा देखिने प्रवृत्तिका विरूद्ध आलोचनात्मक यथार्थवादी स्वरहरू मुखर भएका छन्। आलोचनात्मक य़तार्थवादबाट स्पष्ट उद्घाटन हुने सामाजिक स्वरूप तत्कालीन रचनामा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ। आलोचनात्मक यथार्थवादबाट समाजवादी यथार्थवादतिर अभिवृत्त भएका उपन्यासहरूमा सबभन्दा पहिलो उदाहरणका रूपमा मुक्तिनाथ तिमल्सिना (१९७१) को को अछुत ? (२०११) हाम्रासामु आउँछ। हृदयचन्द्रसिंह प्रधान (१९७२-२०१६) को स्वास्नीमान्छे (२०११), खड्गबहादुर सिंहको विद्रोह भाग एक (२०११), बिद्रोह भाग दुई (२०१३) र हुरीको चरा (२०१५) उपन्यासहरू आलोचनात्मक यथार्थवादी चेतबाट ओतप्रोत भएका कृति हुन्। तर समाजवादी यथार्थवादी लेखनको प्रतिबद्ध आरम्भ भने को अछुत ? लाई माने पनि अन्य उपन्यासलाई मानिहाल्न सकिन्न। यसपछि उपन्यास साहित्यलाई विसङ्गतिवादी र अस्तित्ववादी प्रवृत्तिले गम्भीर रूपमा ग्रस्त गऱ्यो। यस ग्रस्तताबाट उपन्यासले मुक्त हुनुपर्छ भन्ने चेतना २०२५ पछि मात्र देखा पऱ्यो। २०१७ सालपछि स्थापित भएका राजनीतिका त्रूर पन्जाले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा प्रहार गरेपछि लेखनक्षेत्र पूरै कुण्ठित भयो। यस समयमा आलोचनात्मक यथार्थवादी स्वर गौण भएर गयो भने समाजवादी यथार्थवादको त प्रसङ्ग उठाउनु पनि खतरा निम्त्याउनु हुनु थाल्यो।

२०१७ सालपछिको राजनीतिक व्यवस्था र त्यसका सर्जकहरू, त्यस राजनीतले सिंहासनमा प्राणप्रतिष्ठा गरेका पुरूषहरूको गुणगान गर्नेहरूले अभयदान प्राप्त गर्दै जाने र यथास्थितिका विरूद्ध आवाज उठाउनेहरूले कडा दण्ड भोग्नुपर्ने जस्ता अवस्थाको सृजना भयो। यस स्थितिको उद्घाटन गर्ने र कटु आलोचना गर्ने काम त्यस अवधिका केही रचनाले गरेका छन्। त्यस त्रममा कविताका माध्यमबाट प्रबल प्रहार गर्नेहरूमा भूपि शेरचनको नाम अगाडि आउँछ। जहाँसम्म उपन्यासको प्रश्न छ त्यसमा के भन्न सकिन्छ भन् डी. पी. अधिकारी (१९८३) को आशामाया (२०२५) र धर्ती अझै बोल्दै छ (२०२७), खगेन्द्र सङ्ग्रौला (२००३) को चेतनाको पहिलो डाक (२०२७) र आमाको छटपटी (२०३४), जूनकिरीको सङ्गीत (२०५६), पारिजात (१९९३-२०५०) का तोरीबारी बाटा र सपनाहरू (२०३२), पर्खलभित्र र बाहिर (२०३५), को अविरल बग्दछ इन्द्रावती (२०४०), भास्कर उपनामबाट लेख्ने भवानीप्रसाद पाण्डेका बन्दी आवाज (२०४६), हाँडीका कनिका (२०४५) र अमर बस्ती (२०५३), सञ्जय थापा उपनामबाट लेख्ने प्रदीप नेपाल (२०१०) का पूर्वतिर (२०४३), बुङ्गलाका साँझहरू (२०४६), नओइलाउने फूल (२०४३) र देउमाईको किनार (२०४७), यू. कार्की उपनामबाट लेख्ने उपेन्द्र कार्कीका सल्किँदै गएको विश्वास (२०३८) र टल्किरहने मोती (२०३९) हरू यस समययका उदाहरणीय सामग्री हुन्।

नेपालमा आएको राजनीतिक परिवर्तनसँगै नयाँनयाँ विकृतिहरूला पनि प्रवेश पाएका छन्। नेपालको माटोमा परापूर्वकालदेखि मौलाएर बसेका अनेकौँ जातजातिका बीचका, संस्कार र संस्कृतिको बीचका विसङ्गति, छुवाछूत र खाद्दअखाद्दका नामका विसङ्गति, जाति र वर्णव्यवस्थाका बीचका विसङ्गति, निर्धारित सर्त र परम्पराका नाममा चलेका

विसङ्गति,भोग, कर्म र भाग्यवादका आडमा हुने शोषणका विसङ्गतिजस्ता मान्छेका संस्कारमा जरो दाडेर बसेका बिसङ्गतिहरू समाजवादी यथार्थवादी रचनाले उखेलेर फ्याँक्नुपर्ने वस्तुका रूपमा ठम्याएको हुन्छ। यिनलाई निर्मूल गर्न आज असङ्गठित जीवनपद्धतिबाट सम्भव हुँदैन। रूढि र अन्धिविश्वासको भ्रमजाललाई चिर्न सक्ने वैज्ञानिक विचारको व्याख्या र विश्लेषण, जीवन र जगत्लाई हेर्ने द्वन्द्वात्मक दृष्टि र विवेचनाजस्ता कामको थालनी हुनुपर्छ भन्ने कुरामा आधारित समाजवादी यथार्थवादको संस्कार, धर्म र विश्वासप्रकतिको, जातिपाती र छुवाछूतका भेदभावप्रतिको परिमार्जनवादी चिन्तनपद्धति हो। राजनीतिक दृष्टिले नेपालमा २००७ सालदेखि पछि प्रत्येक दशकमा केही न केही हलचल र परिवर्तनका संवाहक तत्त्वहरू मुखरित हुँदै आएका छन्।

२००७ सालको परिवर्तनले राणाका हातमा रहेको पुस्तेनी शैलीको शासनसत्तालाई सामन्तवादी पद्धतिबाट पुँजीवादी प्रवृत्तितिर उन्मुख हुँदै गएका सुधारवादी शक्तिका हातमा हातमा हस्तान्तरण गरिदियो। यस प्रत्रियाबाट नेपालमा राजनीतिक सत्ता परम्परागत सामन्तवादी पद्धतिबाट नवस्थापित सामन्तका हातमा स्थानान्तरण भयो। यिनै नयाँ स्थापित सामन्त र पुराना विस्थापित सामन्तका बीचमा पिङ खेल्दै गरेका तथाकथित प्रजातान्त्रिक राजनीतिक पद्धतिलाई शताब्दीयौँदेखि संवेनदनशील ठाउँमा बसेको अर्को राजशाहीले आफ्नो कब्जामा लियो। नवसुधारवादी पुँजीवादी शक्ति र सामन्तवादी राणाशक्ति प्रतित्रियावादी राजशाही शक्तिका सामु बिरालाका अघिल्तिर परेको मुसोजस्तै भएर थचारियो। यसबाट २००७ सालले स्थापना गरेको राजनीतिक परिवर्तनका स्वरूपलाई नै कुरूप बनाइदियो। २०१७ सालको शाहीकदमले त झन् नयाँ र विचित्रको जन्तुका रूपमा तयार गरिदियो- राजनीतिलाई। सामन्तवादी

र समाजवादी अनि पुँजीवादी राजनीतिक पद्धतिका विशेषतालाई आशिक रूपमा जोडजाड गरेर नयाँ रूप निर्माण गरेको पञ्चायती राजनीतिले नेपालको सामाजिक र सांस्कृतिक सुधारका नाममा 'नयाँ मुलुकी ऐन' आर्थिक सुधारका नाममा 'सहकारी ऐने' र भूमिसुधार ऐन', जातिपाती, बिहाबारी, चाडपर्व आदिका विकृति हटाउने नाममा 'सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन' आदि प्रयोगमा ल्यायो। राजनीतिक सबलीकरणका निमित्त 'गाउँफर्क राष्ट्रिय अभियान' आयो। शैक्षिक सुदृढीकरणका निमित्ति नयाँ शिक्षा नीति आयो। तर यी सबै जादुगरीका रूपमा देखिँदै र अल्पिँदै गए। पञ्चायत आरम्भको पहिलो दशक बित्दानबित्दै यी माथिका सम्पूर्ण नाटकहरू पटाक्षेप भइसके तर परिणाम के भइदियो भने समाजमा नयाँ चिन्तन र मुक्तिका ढोकाहरू बन्द भए। जकड र पीड़ा, दमन र शोषणजस्ता गञ्जक विस्तारित भए। मानवअधिकार, प्रजातन्त्र र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताजस्ता समाजमा चेतनाको प्रकाश छिर्ने खड्प्वालहरूसमेत बन्द हुँदै गए। यस बन्द पर्खालभित्रको उकुसमुकुसले अर्को विस्फोटनको आमन्त्रण गर्‍यो। त्यो विस्फोटन 2036 को जनआन्दोलन भएर देखा पर्‍यो। यस आन्दोलनले पञ्चायतले ल्याएका रङ्गीविरङ्गी नाटकका धेरै अंशलाई पटाक्षेप गर्न जनमतसङ्ग्रहको स्वाङ रच्यो र बिस्तारै सुधारिएको पञ्चायतका पक्षमा जननिर्णयको टाँचा लगाइदियो।

जन मतसङ्ग्रहपछि नयाँ नाराको पञ्चायत आरम्भ भए पनि मूलभूत प्रवृत्तिमा अन्तर आएन। आमनिर्वाचनबाट जनप्रतिनिधिको चयन गरिए पनि मुखिया बाका ठाउँमा मुखिया दाइ नै आए। सुब्बा बाका पदमा दाइ नै आरोहित भए। जमिनदार बाका ठाउँमा जमिनदार दाइ नै विजयी बने। आमजनमानसमा परिवर्तनको चेतना आभाससम्म पनि भएन। मानवको

स्वतन्त्र चेतना अझ अस्वतन्त्र र दमित देखा पऱ्यो। समाज सुब्बा र जमिनदारहरूकै हातमा निचोरिन पुग्यो। थिलथिलो भएर पेलिन पुग्यो। रचनात्मक दृष्टिकोण रूनु न हाँस्नु भएर कुँजियो। समाजका आर्थिक र प्राकृतिक सम्पदाहरू, सांस्कृतिक र नैतिक आदर्शहरू बलात्कृत हुँदै गए। मुलुक भौतिक र नैतिक दुवै दृष्टिले विखण्डित हुँदै गयो। निर्माणका काममा विनिर्माणहरू थपिए। मुलुकले अन्धकारको स्थिति सामना गर्नुपऱ्यो। सृजनशील चेतनाहरू यिनै विनिर्मितिका जालमा कुण्ठित हुन पुगे। पऱ्यो। यस प्रयोगवादी त्रमले पनि चरम अवस्था प्राप्त गऱ्यो- २०४६ सालमा आएर। आन्दोलनका नाममा पुनः सत्ताको हस्तान्तरण समारोह आयोजित भयो। नवपुँजीवाद र सुधारवादका, प्रतित्रियावाद र पुनरूत्थानवादका दौडहरू चले। मुलुकमा फेरि पनि समाजवादी यथार्थवादको स्थापना भिहाल्छ कि भन्ने शाका दीपहरू जले। २०४६ सालपछि सृजनशील चेतना फेरि अलमलियो। आलोचनात्मक यथार्थवादको लेखनपरम्परा केही समयका लागि दिशाहीन ववस्थामा बरालियो। समाजवादी यथार्थवादमा प्रवृत्त भइनसकेका क्षणको यो आलोचनात्मक यथार्थवाद अनिर्णीत दिशामा यसरी नै अलमलिन्छ। आन्दोलनका सम्झौताका परिणामलाई पूर्णता ठान्नेहरूले यात्राको शिखर भेटेको अनुभव गरे। फ्ना सुनौला सपनाहरू यसै शिखरमा बिसाएर धेरै स्रष्टाहरू यसै सम्झौतावाट प्राप्त भएको यथास्थितिवादी सत्ताको गुणगान गर्नमा जुटे। त्यस्ता स्रष्टाहरूमा समाजवादी यथार्थवादसम्बन्धी कलात्मक प्राप्तिको कुरा त परै छोडौँ, आलोचनात्मक यथार्थवादी स्वरसम्म पनि गुम भयो। यस सत्ता हस्तान्तरणको प्रभावमा साहित्य एकपल्ट झन्डै विनाशको गर्तमा खाँदिन पुग्यो। केही समयको शिथिलतापछि साहित्यको यथार्थवादी धार पुनः विस्तारविस्तार जुरमुराउन थाल्यो। त्रमशः

Notes

उपन्यासका तुलनामा कथा, कविता र निबन्धविधामा समाजवादी यथार्थवादको स्वर मुखर हुन थाल्यो।

कला, संस्कृति र साहित्यले समाजको निर्माण र रूपान्तरणमा महत्तपूर्ण भूमिका खेलेको छ। त्यसै भूमिकाभित्र फेरि समाजको ऐतिहासिक, धार्मिक र सांस्कृतिक प्रबाव व्यापक रूपमा जेलिएको हुन्छ। त्यसरी पुस्तौँपुस्ताबाट तयार भएका प्रभावलाई स्रष्टाले आफ्नो समाजको संरचना,परिवेश र राजनीतिक पर्यावरणलाई भोग्नुपरेका जीवन्त क्षणहरू कलमका माध्यमबाट पुनःसृजित गरेर देखाउँछ। रूपतत्त्वका लेपभि6 समाजले भोगिरहेका कथ्यहरू प्रस्तुत गर्ने कला नै स्रष्टाको मौलिक पहिचान हो। यस दृष्टिले हेर्दा २०४६ पछि उपन्यास सृजना निकै खतरामा परेको छ तर उपन्यासको लेखनपरम्परा पातलो भए पनि लेख्य सामग्री अर्थात् कथ्य निर्माणमा भने त्यत्तिकै उर्वरता बढेको च।

समाज गतिशील हुन्छ। त्यसलाई हेर्ने स्रष्टाको दृष्टिकोण पनि त्यत्तिकै सबल र गतिशील हुनुपर्दछ। मुलुकको शासनप्राणाली र रूढ आदर्शले समाजका गतिशील यथार्थलाई यथास्थितिमा खुम्च्याउन प्रयास गरिरहेको हुन्छ। मात्राका दृष्टिले यो यथास्तितिको परम्परा कमबेसी हुन सक्छ। तर पूरै अभाव भने जनतन्त्रात्मक समाजमा पनि हुँदैन। पुँजीवादी समाजमा त त्यस पद्धतिको बिगबिगी नै हुन्छ। यथास्थितिको परम्परा कमबेसी हुन सक्छ। तर पूरै अभाव भने जनतन्त्रात्मक समाजमा पनि हुँदैन। पुँजीवादी समाजमा त त्यस पद्धतिको बिगबिगी नै हुन्छ। यथास्थितिमा पाइने विसङ्गतिलाई देख्नै नसक्ने र देखे पनि विर्सिदिने त्रिया स्रष्यामा भइदियो भने लेखनमा समेत प्रतित्रियावादको जन्म हुन्छ। लेखनक्षेत्रको यो प्रतित्रियावाद अन्य क्षेत्रको भन्दा बढी खतरनाक भइदिन्छ। त्यस कारण यथार्थवादी स्रष्टाले यथास्थितिबाट जन्मिने विसङ्गतिलाई

गहिराइका साथ ठम्याउनुपर्ने हुन्छ। यस ठम्याइका त्रममा सफल हुने लेखक आफूले समर्थन गरेकै शासनपद्धतिका कारणले जन्मेको विसङ्गति भए बए पनि त्यसको विरोध गर्दै परिमार्जनको दिशानिर्देश गर्न चाहन्छ। जुनसुकै खाले विचारबाट जन्मेको भए पनि समाजलाई प्रतिकूल दिशातिर धकेल्ने प्रवृत्तिको निराकरण गर्न प्रयास गर्दछ। यही नै यथार्थवादी लेखनको मूल आशाय हो। नेपाली उपन्यासपरम्परामा समाजवादी यथार्थवादी लेखनको गति मन्द रूपमा चलिरहेको थाहा पाइन्छ ।

7.4 समाजवादी यथार्थवाद नेपाली उपन्यासको विकास परम्परा

नेपाली समाजमा चिन्तनको केही फराकिलोपन र मानव स्वभावका गतिमा केही विकसित रूप ल्याउन प्रयास २००७ सालको क्रान्तिले गरेको देखिन्छ । यस पछि नेपाली समाजको संरचना, जाति र वर्मव्यवस्ता, रूढि आदिका पुरातन प्रभावसमेतका पकडले लामो समयसम्मका लागि सविस्तार प्रभाव जन्माउन थाल्यो। राजनीतिमा खुलापन, आर्थिक ढाँचामा सामाजिक, सास्कृतिक र धार्मिक ढर्रामा सुधारका स्वरहरू देखा पर्न लागेका थिए। परन्तु तत्कालीन लेखनको आग्रह घुमाइफिराइ यथास्थितिकै दुरूह भासमा भसाउने खालको रह्यो। त्यसबाट मुक्त भइहाले पनि सचेततापूर्वक प्रकट हुने प्रतिबद्धता नेपाली लेखनमा स्थापित हुन सकिरहेको देखिँदैन। समाजवादी यथार्थवादी उपन्यासलेखनमा २००७-१७ सालको अवधि अत्यन्त दुर्बल र पलायनवादी किसिमको रहे पनि आलोचनात्मक यथार्थवादी मूल्य भने ब्यूँझन खोजेको प्रसह्गगहरूचाहिँ प्रशस्तै देख्न पाइन्छन्। यो समाजवादी यथार्थवादी उपन्यासलेखनको प्रथम चरण हो।

Notes

२०१७ सालदेखि २०३० सालसम्मको अवधि समाजवादी यथार्थवादी लेखन दृष्टिले दोस्रो चरण हो । यस समयमा उपन्यासको लेखन केही सबलतातिर र केही प्रतिबद्धतातिर अभिमुख भएको देखिएको देखिन्छ। यसो हुँदाहुँदै पनि प्रयोगवादी दुरूहताको रोग, पलायनवादको व्याधा समाजमा मौलाउँदै गरेको पनि देखिएको छ। यी दुवै पक्षहरूको प्रभाव तत्कालीन समयका उपन्यासलेखनले सिद्ध गरेको छ। यस दोस्रो चरणमा लेखिएका उपन्यासहरूमा आशामाया (२०२५), धर्ती अझै बोल्दै छ (२०२७), चपाइएका अनुहार (२०३०) उल्लेखनीय छन्। जसमध्ये समाजवादी यथार्थवादको अनुशासनबित्र पर्ने उपन्यासमा आशामाया, धर्ती अझै बोल्दै छ र चेतनाको पहिलो डाक यस समयका उपन्यासहरू हुन्। समाजका वर्गीय विसङ्गतिलाई वैचारिक र कलात्मक दृष्टिले प्रस्तुत गर्ने प्रयास यी उपन्यासहरूमा भएको छ।

2030 सालदेखि लिएर वर्तमान समयसम्मको अवधि समाजवादी यथार्थवादी उपन्यासको देस्रो चरण हो। यस चरणमा उपन्यासजगत्ले लोचनात्मक यथार्थवादबाट मुक्त हुन प्रयास गर्‌यो। समाजमा वर्गीय चेतना त्रमशः वृद्धि हुन थाल्यो। समाजवादी चिन्तन राख्ने सङ्गठन कतै भूमिगत रूपमै र कतै खुलै पनि विस्तार हुन थाले। फलस्वरूप तिनको प्रबाव नेपाली साधारण जीवनका सबै आयामतिर पर्न थाल्यो। श्रम र श्रम शोषणका रूपहरू नयाँ नयाँ शैलीमा देखा पर्न थाले। श्रमिकहरूले आफ्ना श्रमको मूल्य, कृषकहरूले आफ्ना पसिनाको ज्याला बिस्तारै पहिल्याउन र त्यसको रक्षा गर्न थाले। समाजमा जनआन्दोलनका उभारहरू पनि उठ्न थाले। तिनलाई सर्वहारा, क्षमिक एवं शोषित-पीडित जनताका पक्षमा उपयोग गर्ने सङ्गठनहरूको विस्तार भयो। यस्ता त्रियाकलापहरूले लेखनलाई पनि केही यथार्थ र वस्तुवादी दिशातिर अभिमुख हुन सहयोग

पुर्‍याए। लेखकहरू समाजमा विद्दमान वर्गीय विसङ्गतिका विरूद्ध नेपाली जनमानसमा उठ्नुपर्ने विद्रोहको ज्वारभाटा र जुट्नुपर्ने नैतिक बलको सन्देश बोकेर कलाका मौलिक पक्ष अन्वेषण गर्न लागे। तर यसको सफल पक्ष थोरै मात्र उपयोग भएको भए तापनि पारिजातका तोरीबारी बाट र सपनाहरू (२०३२), उसले रोजेको बाटो (२०३५), पर्खालभित्र र बाहिर (२०३५) र अनिदो पहाडसँगै (२०३८) जस्ता उपन्यासलेखनले नेपाली उपन्यासजगत्मा लेखिकालाई समाजवादी यथार्थवादी लेखकका रूपमा स्थापित हुन मद्दत मिलेको छ। खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको आमाको छटपटी (२०३४), रमेश विकलको अविरल बग्दछ इन्द्रावती (२०४०), बन्दी आवाज (२०४६) र अमर बस्ती (२०५३), यू कार्की नामबाट लेख्न उपेन्द्र कार्कीका सल्किँदै गएको विश्वास (२०३८) र टल्किरहेको ती (२०३९), सञ्जय थापा नामबाट लेख्ने प्रदीप नेपाल (२०१०) का पूर्वतिर (२०१३) को सहयात्री (२०४६) पनि उल्लेख्य उपन्यास देखिन्छ। समाजवादी यथार्थवाद लेखनमा अदम्य उत्साह राख्ने डा. ऋषिराज बराल (२०१०) को कमरेड हुतराज राजधानी प्रस्थान (२०४८), आहुति उपनामबाट लेख्ने उपन्यासकार (२०१६) को नयाँ घर (२०५२) र स्खलन (२०५७) उपन्यास पनि यस सन्दर्भमा उल्लेखनीय छन्। घनश्याम ढकाल (२०१०) का गाउँभित्र (२०४७) र कालो आकाश (२०५०), नारायण ढकाल (२०१०) को दुर्भिक्ष (२०६१) जस्ता उपन्यासहरू प्रकाशित भएको छन्। कलागत उच्चता र वस्तुचयनका दृष्टिले पारिजात र रमेश विकलको उच्चतालाई छुन नसके पनि वैचारिक प्रतिबद्धता प्रशस्त भएका उपन्यासहरू यस चरणमा प्रशस्तै प्रकाशित भएका छन्। नेपाली समाजका संरचनाले छोपरेका विकृतिलाई समूल नष्ट गर्नुपर्ने र समाजलाई आमूल रूपान्तरण गर्नुपर्ने आकाङ्क्षा बोकेका र कलात्मक उच्चता आर्जन गर्न सफल भएका उपन्यासहरूमा

अनिदो पहाडसँगै र अविरल बग्दछ इन्द्रावतीको प्राप्तिलाई नै जसम्मको समाजवादी यथार्थवादी कलाको प्राप्ति मान्नुपर्ने स्थिति देखा परेको छ। यसरी समाजवादी यथार्थवादी उपन्यासको सृजनात्मक धार प्रस्तुत अवधिमा तुलनात्मक ढङ्गले हेर्दा उच्च सीमा पहिल्याउन प्रयास गरिरहेको देखिन्छ । अतः समाजवादी यथार्थवाद नेपाली उपन्यास परम्परामा देखापर्ने विशुद्ध समाजवादी यथार्थवादको अवधारणामाथि आधारित केही उपन्यासहरूलाई यहाँ उदाहरणार्थ विवेचना गरिन्छ -

(क) - मुक्तिनाथ तिमिल्सिनाद्वारा लिखित को अछुत ? (२०११)

नेपाली उपन्यास लेखनको दिशामा उदाएका एक झरिलो स्रष्ठा मुक्तिनाथ तिमिल्सिना द्वारा लिखित को अछुत ? उपन्यास २०११ सालमा पोखराबाट प्रकाशित भएको देखिन्छ। समाजका विकृतिबाट सिकार बनेका शोषित र पीडित जीवनको मुक्तिका लागि एवं सांस्कृतिक उत्थानका लागि लेखिएको प्रस्तुत उपन्यास निकै सफल सिद्ध भएको छ। यसै साल हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको स्वास्नीमान्छे उपन्यास पनि प्रकाशित भएको छ। यस उपन्यासको सन्दर्भ आलोचनात्मक यथार्थवादी उपन्यासको अध्ययन क्रममा आइसकेको छ। यहाँ समाजका विसङ्गतिप्रति सचेत र क्रमिक रूपमा उत्थानको बाटो खोज्ने र बाटोमा देखिने व्यवधानविरूद्ध विद्रोह गर्ने अनि मानवका न्यूनतम मूल्य कायम गर्न चाहने नेपाली सामाजका आकाङ्क्षालाई मूर्त रूप दिन लड्ने पुस्ताको तयार गर्ने विचारलाई यस उपन्यासले चरित्रसँग जोड्ने काम गरेको छ। यस उपन्यासमा एकातिर नेपाली समाजले परम्परादेखि संस्कारमा पालेर ल्याएका जातिगत विकृतिलाई प्रस्तुत गर्ने काम गरेको छ र अर्कातिर वर्गीय विषमतापूर्ण विचारका द्वन्द्वहरू पनि प्रस्तुत गर्ने काम गरेको छ। एकै परिवार, घर र

भान्सामा वैचारिक द्वन्द्वहरू जन्मिन लागेका छन्। एकै जाति र परिवारभित्रै यौनव्यभिचारका विकृत मानसिकता र त्रियाकलापहरू भूसको आगोझैँ भएर धुवाउन लागेका छन्। अनि एउटै मान्छेमा छुवाछूतका कुराहरू तीव्र द्वन्द्वका कारण बनेका छन्। एउटै समाजका वर्गीय समाजमा वर्गीय शोषणको विविध शैली विद्दमान छ। शोषणको पुरातन परम्परा यथावत् छ। सांस्कृतिक र धार्मिक शोषणका आचरणहरू विद्दमान छन्। आर्थिक उत्पादनको असमान वितारण र असमान उपभोगका कारणले जन्मिने शोषण विद्दमान छ। विजात शासन प्रणालीबाट जन्मिने शोषण प्रणाली विद्दमान छ। असमान र अरूचिका बीचमा गरिने जबरजस्ती विवाह, जाति, धर्म र वर्गका धारमा खडा गरिने पर्खाल आदिबाट जन्मिने शोषण विद्दमान छ। यी विद्दमानतालाई सृजनात्मक रूप दिएर औपन्यासिकीकरण गर्ने र तिनका विरूद्ध सबल आचरण एवं समाजवादी चरित्र सृजना गर्ने तिमिल्सिनाको प्रसतुत उपन्यास समाजवादी यथार्थवादी ढाँचामा लेख्ने प्रयास गरिएको पहिलो उपन्यास हो भन्न सकिन्छ। बडाहाकिम मनिने बाबु देवेन्द्रको पुँजीवादी आचरणसँग जोरि खोज्ने आलोचनात्मक यथार्थवादी बाटोबाट आफूलाई सुधारवादी बाटो देखाउने नायक खगेन्द्रको नायकत्वमा अडेको यस उपन्यासमा नायिका खगेन्द्रकी श्रीमती माया रहेकि देखिन्छे। मायाका त्रियाशीलतामा समाजले रूपान्तरित मूल्य पहिल्याउन प्रयास गरिरहेको देखिन्छ। बाबु देवेन्द्रले छोरा खगेन्द्रलाई पुँजीवादी ढर्राले समर्थन गरेको कुरा जुन ढाँचामा आबद्ध छ त्यो बुहारीको सङ्गठन परिचालनबाट तयार भइरहेको समाजवादी चेत तीव्र पार्न सबल सामग्री बनेको छ। देवेन्द्रजस्ता हरेक सामन्तहरू हरेक घरमा छन् र तिनका विरूद्ध घरघरमै सङ्गर्षचेत तयार भइरहेछ, भन्ने कुरा उपन्यासले देखाएको छ। उपन्यासले सूचनाका रूपमा समाजका

जातिगत विकृतिलाई बढी प्रहार गरेको छ। जातिगत उन्मुक्तिबिना सांस्कृतिक र धार्मिक मुक्ति हुँदैन र समाज उत्थानको सम्भावना पनि छैन भन्ने कुरा उपन्यासको कथ्य भएर आएको छ। समाजले विकृत आवरणका माध्यमबाट यथार्थलाई ढाकिरहने परम्पराको विरोध गर्नुपर्छ भन्ने कुरा उपन्यासभित्र सुमित्राको गुप्त यौनसम्पर्कको गर्भलाई वैधता प्रदान गर्ने अवस्तुवादी दृष्टिकोण र दलित एवं पीडित वर्गका व्यक्तिहरू प्रतिभाशाली भए पनि तिनलाई समाजमा स्थापित हुन नदिने भाववादी दृष्टिकोणको विरोध छ - उपन्यासमा । प्रस्तुत उपन्यासभित्र समाजमा बाहुनी र सार्कीको यौनसम्पर्कबाट जन्मेको सन्तान हो भन्ने थाहा नपाएसम्म रविलाल पण्डितको सम्मानमा स्थापित हुने र त्यसलाई वास्तविकतामा ल्याए सारा मूल्यहरू तुरून्तै भताभुङ्ग हुने भावनावादी महल अझ पनि कायम छ। यस किसिमका अवस्तुवादी प्रचलनका विरूद्ध जुट्दै गएको देखाउन उपन्यासको सबल पक्ष हो। दाजु - बहिनीका यौनसम्पर्कबाट जन्मेको व्यक्तित्व महान् योगी र विचारक बनेको वास्तविकता समाजका विकृतिभित्र फस्टाइरहेको तथ्य उपन्यासले रहस्यात्मक पाराले प्रस्तुत गरेको छ। विकृत मानसिकताले कुण्ठित बनाएका समाजका विकराल असङ्गतिलाई परिमार्जन गर्ने समाजवादी दृष्टिकोण निकै सबल बनेको छ — उपन्यासमा।

दुई वर्गका बीचको द्वन्द्व भनेको संस्कार र मौलिका अधिकारका बीचको द्वन्द्व हो। अर्थात् ग्रह र प्राकृतिकताबीचको द्वन्द्व हो। आग्रहमुक्त भएपछि संस्कार परिमार्जित हुन्छ। परिमार्जित संस्कारले आग्रहलाई परिशोधन गरेपछि र परिवेश र पृष्ठभूमिमा देखिने वर्गीय आधारले मात्र भूमिका खेल्न सक्दैन भन्ने कुरा उपन्यासकी नायिका माया धनी कुलकी छोरीबुहारी भएर पनि बुर्जुवा प्रवृत्तिबाट पूर्ण रूपमा मुक्त हुनाले स्पष्ट

भएको छ। परिवारभित्र, समाजभित्र र सिङ्गो पर्यावरणभित्र सामन्तवादी प्रतिक्रियावदको हार हुन लागेपछि र परिवेशभरिका क्षमिक - दलित र पीडित मान्छेहरू सहगठित हुन लागेपछि प्रतिक्रियावादी परम्पराका पृष्ठपोषकहरू अन्तिम दम आत्महत्यबाट फुक्न लाग्छन् भन्ने कुरा प्रस्तुत उपन्यासमा दलित सङ्गठनलाई दबाउन नसकेपछि बडा हाकिम देवेन्द्र स्वयंले आत्महत्या गरेको स्थितिबाट पुष्टि मिल्दछ। प्रस्तुत उपन्यासले कलात्मक सौन्दर्य प्राप्त गर्न नसक्नाले कताकता विचारको दस्तावेज पत्रजस्तो अनुहार पनि देखाएको छ। अभिव्यक्तिको परिमार्जन हुन सकेको नभए पनि वैचारिक दृढता व्यक्त गर्ने काममा भने उपन्यासको भाषा असक्षम भएको छैन। नोवटा ध्यायमा लेखन भएको लघुकायको प्रस्तुत उपन्यास अत्यन्त स्पष्ट विचारको प्रवक्ता सामग्री बनेको छ। चरित्र निर्माणका अवसर र परिवेशको व्यापक प्रस्तुतिले यो उपन्यास स्वास्नीमान्छेको तुलनामा धैरै नै समाजवादी यथार्थवादतिर भिप्रेरित छ। भाषामा अभिव्यक्तिगत तीक्ष्णता सहज रूपमा संवेद्द र ग्राह्य बन्न सक्नु पनि यस उपन्यासको विशेषता रहेको छ। को अछुत? उपन्यासलाई कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले आलोचनात्मक यथार्थवादको फाँटमा राखेर लगन, मञ्जरी, इन्साफ, सुली, शान्तिसमेतलाई एउटै रूपमा स्थापना गरेका छन्। आलोचनात्मक यतार्थवादका पाँटमा राखेकोमा गलत भन्न सकिन्नँ तर को अछुत ? उपन्यासको मूल्य सुली र शान्तिकै तहमा राखेर निर्णय दिनुचाहिँ गलत हुनेछ।

7.6 (ख) – हृदयचन्द्रसिंह प्रधानद्वारा लिखित 'एक चिहान' उपन्यास

नेपाली

उपन्यास लेखनका क्षेत्रमा एक विशिष्ट व्यक्तित्वद्वारा लिखित 'एक चिहान' उपन्यासलाई समाजवादी यथार्थवादी दृष्टिबाट समीक्षा गर्न सकिन्छ। प्रस्तुत उपन्यासले श्रमको अवस्थालाई आवश्यकताअनुसार परिमार्जन नगरिएको पक्षप्रति कटु आलोचना गरेको पाइन्छ। पुँजीको असमान वितरण र उत्पादन, श्रमिकको पक्षमा नभएर भूमिपति एवं शासकवर्गका पक्षमा बढी फाइदाकारक बनाइएको स्थितिलाई पनि आलोचना गरिएको छ। धर्मका नाममा गरिने आडम्बरयुक्त दानपुण्य र धाकरबफाका भोजभतेरस्ता देखावटी पक्षहरूको कटु आलोचना गरिएको छ। समाजसेवाका नाममा जुट्ने तर समाजका श्रमिकवर्ग र महिलावर्गको नैतिक अस्मिता र श्रमसमेतलाई शोषण गर्ने तलसिङ रामबहादुर सुब्बा र डाक्टर गोदत्तप्रसादजस्ता समाजका धमिराको आचरणप्रति विद्रोहात्मक स्वर उरालेको छ। अन्तर्जातीय छुवाछूत- भेदबाव, क्षेश्रीय र जातीय उचनीच, भाषा र संस्कृतिका अनेमल पक्षलाई उपन्यासमा तीव्र निन्दा गरिएको छ। बिहाबारीका सन्दर्भमा आफूलाई कट्टर ठान्ने काठमाडौँली समाजका नवारहरूको उपत्यकाबाहिरका पहाड़ी बागका नेवारइतर जातिजस्ता र तराईमा बस्ने तराई मूलका जस्ता जातिका साथमा वैवाहिक सम्बन्ध जोडिनु आदि त्रियाकलापले पुराना दुस्संस्कारप्रतिको मात्र विद्रोह गरिएको होइन, बरू जाति ,धर्म, संस्कार आदिका सङ्कीर्णतामा विस्फोटित र विखण्डित हुन लागेको मुलुकलाई जातीय,धार्मिक र सांस्कृतिक समीकरणको सङ्गठित ववस्था सुदृढ गर्नु पनि आवश्यकता छ भन्ने कुरा यस उपन्यासले देखाएको भेटिन्छ। वैचारिक प्रतिबद्धता र वर्गीय चेतनाका जृष्टिले हेरेका खण्डमा प्रस्तुत उपन्यास पनि कमजोर नै रहेको पाइन्छ। असङ्गठित र असैद्धन्तिक चेतनाको स्वतः स्फूर्त विद्रोहात्मक चेतना प्रस्तुत उपन्यासको दृष्टिबिन्दु

बनेको छ। अष्टनारायण स्फुरण भएको दृष्टि सैद्धान्तिक आधारमा हेर्दा स्वच्छन्दतात्मक विद्रोहमा उभिएको देखिन्छ। उनको यस विचारले परिवारका सबै सदस्यमा आदर्श रूप प्राप्त गरेको छ। अष्टनारायणको ठूलो छोरो शिवनारायण उपन्यासको नायक भएर जीवनजगत्को गाडीलाई हाँक्ने चालक बनेका छन्। यो क्रम कहाँ पुग्दा दुर्घटित हुने हो र यस गाडीले बुर्जुवा समाजमा कसरी चल्नुपर्ने हो कुनै निश्चित नभएकै वस्थामा चलेको जीवनलाई आफ्नै विचारले र वर्गीय समझदारीका अभावमै भए पनि कति धकेल्न सकिन्छः यिनै अठोटले आफ्ना विचारलाई मूर्त रूप दिँदै गएको कुरा उपन्यासले देखाएको छ। उपन्यासको समाप्तिचाहिँ धेरै आकस्मिक र रहस्यवादी ढङ्गले भएको छ। यस रहस्यका कारण दुर्घटनामा पुगेको यथार्थ अपत्यारिलो निष्कर्णमा थन्किन पुगेको छ। उपन्यासभित्र साङ्गठनिक कार्यको आरम्भ पनि देखाइएको पाइन्छ। पुरूष वर्गको तुलनामा स्वास्नीमान्छेहरू बढी सङ्गठित देखिन्छन् तर दुवै वर्गको गतिविधि गतिशील दिशातिर उन्मुख भएको छ। वैचारिक सुदृढीकरणको पक्ष यसमा विकसित र परिपक्व बन्नेतर्फ प्रवर्तित भएको छ। अनि नेपाली सामन्त र पुँजीवादी दुष्प्रवृत्तिका कटु यथार्थलाई सुगठित र दृढतापूर्वक विरोध गर्ने कामको आरम्भ प्रस्तुत उपन्यासमार्फत भइसकेको आभास हुन्छ।

7.7 (ग) – डी. पी. अधिकारीद्वारा लिखित उपन्यास

'आशमाया' नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा देखिएका अर्का स्वनामधन्य व्यक्तित्व डी. पी. अधिकारीद्वारा लिखित 'आशमाया' (२०२५) उपन्यास पनि नेपाली उपन्यास परम्पराको समाजवादी चिन्तनधाराको प्रभावबाट तयार भएको उपन्यास हो भन्न सकिन्छ। परम्परागत सामन्तवादी

लेखनपरम्पराबाट नयाँ मार्ग अन्वेषण गर्ने त्रममा निस्केका नयाँ यात्रुबाट तयार भएको यो एउटा साँच्चैको द्वीपसमूहको छुट्टै सदस्य हो। आशमायाले देखेका समाजका ठूलाबडाहरू, उसले चिनेजानेका तथाकथित काजीसाहेबहरू, ठूलाघरे गुरूज्यू, सम्पादक, लेखक, समाजसेवी आदिका आचरणबाट समाजका निम्नवर्गीय मोर्चाका व्यक्तिप्रति गरिने दमन र उत्पीडन, समाजमा वर्गसमन्वयको ठेक्का लिएर सत्तामा बस्नेहरूको नयां कार्यनीति आदिका पक्षलाई आशमायाले नजिकैबाट देख्न पाएकी पाइन्छ। यिनै विकृत पक्षलाई प्रस्तुत उपन्यासले आफ्नो विषयवस्तु बनाएको बुझिनछ। काठमाडौँको सङ्कीर्ण मानसिकताभित्र विकास हुन लागेको स्वार्थी र वैयक्तिक तुष्टिका आडमा पलाएका आकाङ्क्षाले उघारेका पर्यावरणभित्रको श्रमिक वर्गको प्रतिनिधि पात्र हो— आशमाया। आशमायाले यस सानो आफ्नो पुस्तेनी घडेरीमा उभिएको थोत्रो घरमा आप्नो बाल्यत्वदेखि प्रौढत्वसम्मका दिनहरू बिताएकी छ। यसै घरमा उसका बाबुआमाको वृद्धत्व पनि बितेको देखिएको छ। काजीले उसको घरघडेरी पेलेर आफ्नो घरसम्म मोटरबाटो ल्याउने प्रयत्न गरेको थाहा पाएपछि आफ्नो सम्पूर्ण इतिवृत्तको मूल्याङ्कन गरेकी छ। आशमायाको सहयोगी कोही छैन-त्यस स्वार्थी समाजमा उसको आफ्नै लोग्ने पनि तिनै मालिकका गुरूज्यूको तराईको खेतीमा रेखदेखको जिम्मेदारी लिएर बस्दाबस्दै वेश्या स्वाभावकी नयाँ दुलही भित्र्याएपछि छोराछोरीको आमा बनिसकेकी आशमायालाई चटक्क छोडिदिन्छ। हुर्किसकेकी छोरो पनि बेपत्ता भएपछि छोरी मात्र च्यापेर मालिकहरूमा भाँडा माझ्दै, दसघर चहार्दै जीवन निर्वाह गर्न विवश भएकी आशमायाको सानो घरमा प्रहरी र प्रशासनद्वारा हमला गरिन्छ। आशमाया कि मर्ने कि मार्ने निर्णयमा पुगेकी हुन्छे। त्यस अवस्थामा पुलिसका दलबलसहित घर पल्टाउन आपुग्छ त्यही प्रजातन्त्र र अधिकारको भाषण गर्ने काजीसाहेब। कठोर निर्णयमा पुगेकी आशमाया अन्तिम पटक आफ्नै गुरूङ (मालिक) को राय लिन पुग्छे तर उसको आग्रहको सुनुवाइ नभएपछि हातमा खुकुरी लिएर काजीका चम्चामाथि जाइलाग्छे। चम्चाहरूले पनि उसमाथि प्रहार गर्दछन्। त्यसको परिणाम रक्तपात हुन्छ। उपन्यास सिद्धिन्छ। सङ्क्षिप्त आयतन र नेपाली समाजको जिउँदो क्षणमा टिकेको प्रस्तुत उपन्यास

अधिकारप्राप्तिका निमित्त लामो समयसम्म खटेर आफ्नै निर्णयमा उत्रेको चरित्र निर्वाह गर्न सफल भएको उपन्यास देखिन्छ। नेपालको राजनीतिक क्षेत्रमा २०१७ सालले नयाँ अध्यायको आरम्भ गरिदियो। व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, शान्तिपूर्वक आयोजना गरिने सभासम्मेलन, वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रता, इतर राजनीतिक आस्था आदिका सम्पूर्ण पक्षहरू प्रतिबन्धित भए। मानवअधिकारका सम्पूर्ण पक्षहरू कुण्ठित भए। पुँजीवादी र समाजवादी परम्पराका मूल विशेषतालाई कुरूप बनाएर सुधारिएको कानुनका नाममा भूमिसुधार,साझा शिक्षा,सहकारी आदि आन्दोलनहरू प्रशस्त आए तर राजनीतिक प्रतिशोध गर्ने हिसाबले अराष्ट्रिय तत्त्व उन्मूलनजस्ता दमनका हथकण्डाहरू पनि प्रयोग गरिए। त्यस कारण प्रस्तुत उपन्यासले यिनै विकृत र अदूरदर्शी शासन योजनाको निराकरणका निम्ति तयार हुँदै गरेका स्वरका प्रतिध्वनि गुञ्जाएको छ। आशमाया, हरिमाया र चिनदिदीजस्ता अनेकौं पीडित महिला आफ्नो अस्मिता जोगाउन समाजमा सङ्घर्ष गर्न वाध्य भएका छन् तर तिनलाई उद्धार गर्ने नाममा निर्मित कानुनको प्रयोग सम्पन्न र पुँजीवादी वर्गका हातबाट प्रयोग भइरहेछ। यस कारण आशमाया प्रस्तुत उपन्यासमा त्रमशः विद्रोहिणी बन्दै गइरहेकी छ। बाबुबाजेका पालादेखिको एउटा सानो घडेरी र त्यसमा बनेको एउटा कच्चा घरलाई नै जीवनको सर्वस्व ठान्ने आशमायाले लोग्नेको हेला हुँदै र दसघरको जुठा भाँडा धुँदै बाँच्ने जीवनमा धेरै दुःख खेपी तर यति दुःख उसलाई अरू घटनामा लागेन जुन दुःख उसको छाप्रोमा आत्रमण गरेको घटनामा लाग्यो। सारा दुःखलाई पचाउन सक्छ मान्छे तर जब समाजका बुर्जुवा र सीमित पुँजीपतिवर्गले असीमित श्रम गरेर बाँच्ने मान्छेको अस्तित्वमाथि जाइलाग्ने प्रयास गर्छ, तब त्यो पीडितवर्ग पनि जिस्काएको गोमनझैं फँडा उठाउन बाध्य हुन्छ। प्रजातन्त्र, मानवअधिकार,आर्थिक समानता, साझा र सहकारीको व्यवस्था, सर्वहाराको हित, वर्गसमन्वय,जमिनको हदबन्दी कायम आदिका नाममा भएका अनेक भाषण र छलफलहरूमा, गोप्य बैठक र कोठे गोष्ठीहरू सुनेकी छ- आशमायाले। समाजको हितको नाम लिएर आयोजना गरिएका मिटिङमा चिया बाँड्ने र तिनले चिया खाएका जुठा कप धेरैपल्ट माझ्ने काम गरेकी छ। समाजमा दिनभरि

राम्राराम्रा भाषम छाँट्ने भलादमीले राति बलात्कार गरेको, डाँका मारेको कुरा पनि थाहा पाएकी छ- आशमायाले। आशमाया जतिजति यस्ता विसङ्गतिलाई अर्थ दिन खोज्छे समाजलाई त्यति नै नबुझिने र अहितकर पाउँदै जान्छे। समाजसुधारका कुराहरू जसले बढी गरे तिनीहरूसामु आफ्नै घरघडेरीको रक्षाका निमित्त हात फैलाई तर उसलाई यस्तो सानोतिनो समस्या लिएर आउने होइनः यस्ता समस्यामा आफूहरू अलमल गर्ने फुर्सद नपाउने कुरा भनेर पन्छाइदिए। समाजको रूप नै बदल्ने भनेर बैठकमा जुट्नेमध्येकै काजीसाहेबले आशामायाको घर भत्काएर त्यसै जमिनबाट मोटरबाटो सोझ्याउने निर्णय लियो। परिणाममा पुँजीवादी विकृतिबाट तालिम पाएका पुलिसहरू पनि काजीसाहेबकै पक्षमा उभिए। अब यस समाजका आशमायाहरूलाई सङ्घर्षका अतिरिक्त कुनै पनि उपाय बाँकी रहँदैन। उसले पुँजीवादी विकृतिका रक्षक पङ्क्तिमाथि जाइलाग्ने अठोट गरीः समाजका विकृतिपूर्ण यथार्थताका विरूद्ध सङ्घर्षका मैदानमा नउत्रने हो भने पुँजीवादी र प्रतित्रियावादी जालबाट निम्नवर्गले मुक्ति पाउन सक्ने सम्भावना छँदै छैन भन्ने तथ्य आशमायाका निर्णयले देखाउँछ। समाजमा छरपस्ट भएर बसेका यथार्थलाई टिपेर प्रस्तुत उपन्यासले यही निष्कर्ष अघि सारेको छ भन्ने स्पष्ट चित्रण बोकेको पाइन्छ प्रस्तुत उपन्यासले ।

7.7 (घ) – डी. पी. अधिकारीद्वारा लिखित उपन्यास ‘धर्ती अझै बोल्दै छ’

२०१७ मा प्रकाशित उपन्यासकार डी. पी. अधिकारीकै दोस्रो उपन्यास हो धर्ती अझै बोल्दै छ । प्रस्तुत उपन्यासमा अधिकारीले देवनामक नाबालक पात्रलाई मूल चरित्र बनाएर उपन्यासको आरम्भ गरेका छन्। उक्त देव पात्र पनि आशमायाजस्तै निम्नवर्गीय क्षेत्रबाट टिपिएको छ। पहाडबाट नुनतेल जोड्ने उपायको अर्थोपार्जनका लागि तराईतिर झर्ने व्यक्तिहरूमध्ये दुई वर्षका देव पात्रलाई यहाँ प्रस्तुत गरेका छन्। ‘धरान’ को चारकोसे झाडीमा गएर आरा काटेर जीविकोपार्जनको बाटो सोझ्याउने श्रमिकको एउटा पङ्क्ति र त्यसरी काम खोज्न पहाडबाट आउनेहरूको मोलतोल र

दलाली गरी काममा लगाउने पुँजीपतिको अर्को पङ्क्ति उपन्यासको आरम्भमै देखाइएको छ। देवका बाबु जीविकोपार्जनका लागि धरानको जङ्गलमा हिउँद लागेपछि प्रतिवर्ष काठ काट्न जाने क्रममा आउने गर्दथे। यसपल्ट धरानको जङ्गलमा काठ काट्दै गरेका बेला धरानको काठसँगै लड्नाले अत्यन्त गम्भीर रूपमा घाइते बन्न पुगे। फलस्वरूप धरानमै बसेर जमिनदारी र व्यपार चलाइरहेका कप्तान कहलिएका देवका फुपाज्यूको स्याहारसंहार र वैद्दको उपचार पाउँदापाउँदै बाबुको निधन भएपछि अनाथ बनेको देवसहित उसकी आमा कप्तानकै घरमा बस्न विवश हुन्छिन्। क्रमशः देवको पनि कप्तानसाहेबको निगरानीमा विदेशी शिक्षकको रेखदेखमा पढाइ सुरू हुन्छ। निकट र मन मिलेको देखिने फुपाज्यूकी जेठी श्रमतीको छोरो भीमसँग यताउता गर्दारग्दै फुपाज्यूको ज्यादती देख्न थाल्छ-देव। आफू फुपाज्युको गाली र आमाको पीडा भोग्न विवश भएको देवको काठमाडौँको राजनीतिक उथलपुथलपछि राणाको दरबारबाट भाग्न सफल भएकी र आफ्नी नाबालिका छोरी जमुना लिएर धरानमा आइपुगेकी तिवार्नी बूढीसँग भेट हुन्छ। जमुनासँग बाल्य सखीत्व विकास भएको देव जति किशोर रयुवा हुँदै जान्छ त्यति नै रूढि र पुरातन संस्कार बोकेका पुस्ताको सिकार बन्दै जान्छ। टीका हराएकी कप्तान्नी बजैको शङ्काको सिकार बनेका मझिनीहरू कप्तानको बाघ झम्टाइको सिकार बन्न पुग्दछन्। उनीहरू कप्तानको आचरणबाट बिस्तारबिस्तार क्रुद्ध बन्दै गएका हुन्छन्। समाजका निम्न र पीडित जनमानसमा वर्गीय चेतना विकसित हुँदै जान्छ। विदेशबाट पुँजीवादी किसिमको भए पनि नेपालमा शिक्षाको आयात गर्न थालिएको हुन्छ। विकसित हुँदै गएका चेतनाबाट रूढिको विरोध, कुसंस्कारको विद्रोह समाजमा व्याप्त हुँदै जान्छ। त्यहाँका जमिनदारहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने

देवका फुपाज्यूको चरित्र समाजले विद्रोह गर्ने किसिमको बन्दै गएको हुन्छ। त्यहाँ आएर शिक्षादीक्षा दिने मास्टरलाई समाजमा जागरणको शङ्खघोष गर्ने शत्रु ठानेर निकाला गरिदिन्छन्- कप्तानसाहेब। तर यस खेदाइपूर्व नै समाजमा केही गदसम्म जागरणको चेतना उद्बोध भइसकेको कुरा पनि यसले प्रदर्शन गरेको छ। बालिका उमेरमै बूढो लोग्नेसँग बिहा गरेर पठाएकी यमुना विवाहको उमेर आउँदानआउँदै वैधव्य भोग्न विवश बनिसकेकी छ। यस वैधव्यको विषय पीडाका बीचमा पुनः बाल्यसखा देव र जमुनाको भेट हुन्छ। परम्पर आकर्षण र भेटघाट बढ्छ। उनीहरू पुनः विवाहका बन्धनमा बाँधिने निर्णय गर्दछन्। तर समाजले यस निर्णयलाई सहँदैन भन्ने कुरा देवलाई फुपाज्यूले दिएको दण्ड र धम्कीले र जमुनालाई उसकी आमा तिवार्नी बूढीले दिएको प्रताडनाले देखाउँछ। अन्तमा सामन्तवादी शैलीको नै सही, गल्तीको प्रमाण पनि पुष्ट नहुँदै जमुनाले आत्महत्या गर्दछे। कप्तानसाहेबले देखिनसहेको मास्टरले जमुनाको जीवन समाप्त गराउने कारण कप्तानसाहेब नै होः निरर्थक सङ्घर्षमा मास्टरले जमुनाको जीवन समाप्त भएको कुरा गरेपछि मान्छेको समाजमा एक किसिमको विद्रोह र सामन्तवर्गमाथि नै प्रतिशोधको भावना जाग्दछ। निम्नवर्गमा त्रमशः द्वन्द्वचेत विकास हुन लाग्दा उपन्यासको इतिश्रीः भएको पाइन्छ।

7.5 उपसंहार

पश्चिमी मुलुकको सामन्तवादी पद्धतिभन्दा नेपाली समाजको सामन्तवादी पद्धति भिन्नै किसिमको छ। चिनियाँ र भारतीय सामन्तवादी पद्धतिको तुलनामा नेपालको सामन्तवादी संरचना पनि भिन्न हुँदै गएको देखिन्छ। ती मुलुकहरूमा जमिन र उद्योगको उपभोग, बाँधा,मजदुर र भूमिकर्षक

दासहरू राख्ने प्रचलन झन्डै समान देखिन्छ। भूस्वामित्वका सन्दर्भमा मात्र समाजको पृष्ठभूमिलाई हेर्ने हो भने सामन्तवादको स्वरूप नेपालमा पनि भारतीय किसिमको रहेको छ। यस ढाँचालाई राणाप्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरले युरोपीय ढाँचामा ढाल्न प्रयास गरेको कुरा इतिहासबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ। तर त्यो प्रयास सफल हुन सकेको देखिन्न। अभिजात र ठाकुर, जमिनदार र मुखियापद्धतिका बीचमा अलमलिएका यस समाजमा धनी र गरिबका बीचका वर्गभेद, साहू र आसामीका बीचका वर्गभेद, जग्गाधनी र कृषकका भीचका वर्गभेद, मालिक र नोकरका बीचका वर्गभेद, नारी रपुरूषका बीचका लिङ्गभेद एवं उच्च र निम्नजातिका वर्गभेदजस्ता सामन्तपद्धतिका पृष्ठपोषक दुर्गुणहरू यस समाजमा युगौँदेखि जरा गाडेर बसेका थिए। त्यस्ता पद्धिता आज पनि नेपाली समाजमा कायम छन्। रूढि र धर्म, परम्परा र अन्धविश्वासका नामबाट जन्मेका वर्गभेदहरू जस्तै-पुरोहित र यजमान,धामी-झाँत्री र यजमान,देउकी र देउकी प्रथा कायम राखेर शोषण गर्न पल्केका मालिकहरू, पुजारी-पण्डा र भक्तजनहरूमा सामन्तपद्धतिको वर्गभेदलाई मानसिक संरचनामा लगेर प्रचुर मात्रामा मुखर गर्ने परम्परा अझै जिउँदो छ। सेवा र व्यवसायका नाममा जन्मेका न्यायाधीश र पीडित पक्षहरू, प्रशासक र शासितहरू. व्यापारी र ग्राहकहरू, स्वास्थ्यकर्मी र रोगीहरू, उद्योगमालिक र श्रमिकहरूजस्ताका बीचमा जन्मेका द्वन्द्वहरू पनि वर्गद्वन्द्वका मुखर नभएसम्मको अवस्था सामन्तवादी अवस्था हो। यिनै द्वन्द्वका परिणतिबाट सर्वहारा श्रमिकहरूका पक्षमा स्थापित हुने, सत्तासम्म पुग्ने गरी समाजको रूपान्तरण तहमा ल्याउनुपर्ने परिवर्तनका निम्ति मार्क्सीय विश्वदृष्टिकोणको अपेक्षा पर्दछ। द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको वरिपरिबाट साहित्यको चिन्तन गर्न लागेपछि साहित्य र राजनीति परस्पर

सम्बन्धित तत्त्व बन्दछन्। सङ्गठनकला र साहित्य निकटतम र सहायक तत्त्व भएर देखा पर्दछन्। यसरी सङ्गठनको निकटतम तत्त्व बनेपछि साहित्यले श्रमजीवी वर्गको यथार्थलाई कथ्य बनाउनुपर्दछ भन्ने तथ्यलाई स्विकार्दछ। यो स्वीकृति नै मार्क्सवादी दृष्टिकोणको आग्रह हो। मानवजीवन भोजन र परिधान, हर्ष र द्वेष, सन्तुष्टि र आत्रोशजस्ता प्रतित्रिया व्यक्त गर्ने त्रममा विश्वका जुनसुकै परिवेशमा र इतिहासका जुनसुकै समयमा पनि समान अनुभूति व्यक्त गर्ने तत्त्व हो। समाजवादी यथार्थवादमा सौन्दर्यशास्त्रीय कला स्वाभाविक र अयान्त्रिक रूपमा प्रयुक्त हुन्छ। लेखक वा सर्जक आफूले आत्मसात् गरेका सच्तन एवं ऐतिहासिकतावादी चिन्तनबाट कलाको सृजना गर्दछ त्यस्ता कलामा समाजवादी यथार्थवाद प्रबल रूपमा देखा पर्दछ। सृजना क्षेत्रमा समाजवादी यथार्थवाद आलोचनात्मक यथार्थवादको विकसित रूपमा स्थापित भएको विचारधारा हो। यसलाई सर्वप्रथम गोर्कीले आफ्ना रचनामा प्रयोग गरे। 'समाजवादी यथार्थवाद' सम्बन्धी धारणा वर्तमान विश्वसाहित्यमा अत्यन्त अनिवार्य एवं वस्तुपरक तथ्यमा स्थापित हुने कलागत प्रस्तुती विशेष हो तर यसलाई आज गलत ढङ्गले प्रयोग गर्ने र नाराका ढर्रामा प्रयोग गरिने गलत परम्पराले प्रोत्साहन पाएको हुँदा समाजवादी चिन्तन कमजोर र आदर्शवादी आग्रह प्रबल बन्दै गएको छ। यस कारण साहित्यसृजनाका परम्पराले विश्वका जुनसुकै समाजमा पनि समाजवादी यथार्थवादी धारा आलोच्य बन्दै गएको देखाएको छ।

आजको वस्तुवादी युगमा कलालाई पनि विनिमययोग्य वस्तुका रूपमा लिन सकिन्छ। मानवनिर्मित कलालाई वस्तुबाट मूल्यमा र मूल्यबाट वस्तुमा विनिमय गर्न सकिन्छ। कला एउटा ढाँचा हो र यो रचनाको वाह्य आकृति हो। यस वाह्य आकृतिलाई प्राविधिक शब्दमा रूप भन्ने गरिन्छ।

रूपका आवरणभित्र अनन्त ठोस वस्तुहरू रहेका हुन सक्छन्। ती वस्तुहरू प्राविदिक शब्दमा अन्तर्वस्तु हुन्। भावकले कुनै पनि रचना ग्रहण गर्नु भन्नेको रूप र वस्तुलाई एकैपल्ट ग्रहण गर्नु हो तर रूप अर्थात् बाह्य आकृति मात्र लक्षित ग्रहकलाई दिने हो भने खबरकागज छाप्ने कागजमा निर्मित चित्रकला भिडाइदिनुजस्तै हो। त्यस कारण रूप मात्र शाश्वत होइनः जस्तै उपर्युक्त कला पनि शाश्वत होइन। अनि अब्बल दर्जाको आर्ट पेपरमा निर्मित गुणस्तरहीन चित्र बिडाइदिनु भनेको चाहिँ सबल वस्तु दुर्बल कलाका नाममा विनिमय गर्नु हो। यसरी हेर्दा कला यथार्थ जगत्का मानव निर्मित वस्तु समाज र संस्कारको मूल्यका आधारमा स्थापित वस्तु तत्त्वलाई मानविकीकरण गर्न सकिने तत्त्वका रूपमा सिद्ध हुन्छ। रहस्यवादी एवं मनोविज्ञानवादी स्रष्टाहरू अन्तःसत्ताका भावनागत मूल्यहरू रचनाका बाह्य आकृतिमा देख्ने गर्दछन्। मानव सभ्यताको विकासत्रममा भौतिक साधन अर्थात् उपकरणहरूको उत्पादन गर्ने कला र श्रमबाट सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, दर्शनिक र बौद्धिक जीवनका सम्पूर्ण प्रत्रियाहरू निर्धारण भएका हुन्छन् तर अन्तश्चेतनावादीहरू मान्छेको अन्तःसत्ता ईश्वरीय देनबाट निर्धारण हुन्छ भन्ने कथनलाई अगि सार्दछन्। भौतिक त्रियाकलाप र परिवेशका प्रभावले मान्छेको चेतनागत संरचना पनि प्रबावित हुन्छ। भौतिकवादी चिन्तनमा मानवश्रमबाट उत्पादित वस्तु र पुनरूत्पादित वस्तुहरूले मान्छेको मूल्य निर्धारण गर्दछन्। द्वन्द्वात्मक भौतिक र ऐतिहासिक पक्षका निर्णायक तत्त्वहरू नै यिनै हुन्। समाजमा वर्गसङ्गर्षजनित युद्धको समाप्तिपचिको राजनीतिक, आर्थिक र धार्मिक संरचना आदिमा समाजवादी मूल्यको स्थापना हुन् र इतिहासको लामो यात्रामा तिनमा पलाएका विकृतिबाट जन्मिँदै रूढि र पुँजीवादी दुश्चरित्रमा परिवर्तित हुन सक्ने विकण्डनात्मक परिणतिहरू ऐतिहासिक सङ्गर्षको

प्रभावमा देखिने प्रतिफलहरू हुन्। एउटा सभ्यताको रम्भ त्यसको विकास र चरम उपलब्धिपचि विनाश र पुनः प्रतित्रियावादी चरणको जन्म एवं त्यसप्रतिको विद्वेष र वर्गसङ्गर्ष अनि फेरि समाजवादी मूल्यको स्थापना समाजविकासका त्रममा देखिने मूल्यहरू चत्रवत् र शाश्वत पक्षहरू हुन्।

7.6 सार

● पश्चिमी मुलुकको सामन्तवादी पद्धतिभन्दा नेपाली समाजको सामन्तवादी पद्धति भिन्नै किसिमको रहेको भेटिन्छ।

● चिनियाँ र भारतीय सामन्तवादी पद्धतिको तुलनामा नेपालको सामन्तवादी संरचना पनि भिन्न हुँदै गएको देखिन्छ।

● भूस्वामित्वका सन्दर्भमा मात्र समाजको पृष्ठभूमिलाई हेर्ने हो भने सामन्तवादको स्वरूप नेपालमा पनि भारतीय किसिमको रहेको छ।

● अभिजात र ठाकुर, जमिनदार र मुखियापद्धतिका बीचमा अलमलिएका यस समाजमा धनी र गरिबका बीचका वर्गभेद, साहू र आसामीका बीचका वर्गभेद, जग्गाधनी र कृषकका भीचका वर्गभेद, मालिक र नोकरका बीचका वर्गभेद, नारी रपुरूषका बीचका लिङ्गभेद एवं उच्च र निम्नजातिका वर्गभेदजस्ता सामन्तपद्धतिका पृष्ठपोषक दुर्गुणहरू यस समाजमा युगौँदेखि जरा गाडेर बसेका थिए। त्यस्ता पद्धिता आज पनि नेपाली समाजमा कायम छन्।

● यसरी नेपाली समजमा रूढि र धर्म, परम्परा र अन्धविश्वासका नामबाट जन्मेका वर्गभेदहरू जस्तै-पुरोहित र यजमान, धामी - झाँत्री र यजमान, देउकी र देउकी प्रथा कायम राखेर शोषण गर्न पल्केका मालिकहरू, पुजारी-पण्डा र भक्तजनहरूमा सामन्तपद्धतिको वर्गभेदलाई

मानसिक संरचनामा लगेर प्रचुर मात्रामा मुखर गर्ने परम्परा अझै जिउँदो रहेको पाइन्छ।

● 'समाजवादी यथार्थवाद' सम्बन्धी धारणा वर्तमान विश्वसाहित्यमा अत्यन्त अनिवार्य एवं वस्तुपरक तथ्यमा स्थापित हुने कलागत प्रस्तुती विशेष हो ।

● सही र साझा यथार्थलाई प्रतिनिधित्व गर्ने सौन्दर्यचेत प्राप्त गरिसकेपछि समाजवादी यथार्थवाद अत्यन्त सबल र प्रखर दृष्टिकोणको संवाहक तत्त्व भएर पाठकसामु उपस्थित हुन्छ।

● समाजविकासका विविध पक्षहरूलाई आर्थिक विकासले निर्धारण गर्दछ। समाजका दार्शनिक र सांस्कृतिक, राजनीतिक र बौद्धिक विकासले अर्थको विकासलाई प्रभावित तुल्याउँदछन्।

● औपचारिक रूपमा समाजवादी यथार्थवाद चिन्तनको प्रारम्भ नेपालमा २००७ सालपछि मात्र भए पनि अनौपचारिक र स्वस्फूर्त रूपमा समाजवादी यथार्थवादी लेखनको आरम्भ २००७ सालपूर्व नै भएको पनि मान्न सकिन्छ।

● आलोचनात्मक यथार्थवादबाट समाजवादी यथार्थवादतिर अभिवृत्त भएका उपन्यासहरूमा सबभन्दा पहिलो उदाहरणका रूपमा मुक्तिनाथ तिमल्सिना (१९७१) को **को अछुत ?** (२०११) लाई मान्न सकिन्छ ।

7.7 अनुशीलनी

(क) समाजवादी यथार्थवादको परिचय र अवधारणाबारे विस्तृतरूपमा प्रकाश पार्नुहोस् ।

(ख) समाजवादी यथार्थवाद नेपाली उपन्यास लेखनको पृष्ठभूमिमाथि एउटा गहकिलो टिप्पणी लेख्नुहोस् ।

(ग) समाजवादी यथार्थवाद नेपाली उपन्यासको विकास परम्परामाथि विवेचना गर्नुहोस् ।

7.8 अतिरिक्त अध्ययन

१. इन्द्रबहादुर राई **नेपाली उपन्यासका आधारहरू**

२. कृष्णचन्द्रिंह प्रधान **नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार**

३. राजेन्द्र सुवेदी **नेपाली उपन्यास परम्परा र – प्रवृत्ति**

४. राजेन्द्र सुवेदी **सृजन विधाका परिधिमा पारिजात**

५. वासुदेव त्रिपाठी **विचरण**

६. मोहन पी दाहाल **आधुनिक नेपाली उपन्यास**

७. मोहन पी दाहाल **दार्जिलिङका नेपाली उपन्यास – परम्परा र प्रवृत्ति**

८. ऋषिराज बराल **उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र**

९. प्रतापचन्द्र प्रधान **नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति**

१० घनश्याम नेपाल **आख्यानका कुरा**

११. रमा सिवाकोटी **उपन्यास सिद्धान्त र विजय मल्लको उपन्यासकारिता**

१२. रवीन्द्रकुमार जैन **उपन्याससिद्धान्त र संरचना-**

१३. जर्ज लुकाच **दु थिअरी अव् द नोवेल**

7.9 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

नोटः तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस्   –

१. समाजवादी यथार्थवादको परिचय र अवधारणा ।

....

....

....

....

....

....

(प्रश्न १ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ७.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. समाजवादी यथार्थवाद नेपाली उपन्यास लेखनको पृष्ठभूमि ।

....

....

....

....

....

....

(प्रश्न २ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ७.४ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. समाजवादी यथार्थवाद नेपाली उपन्यासको विकास परम्परा ।

....

....

....

....

....

....

....

....

(प्रश्न ३ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ७.५ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)